

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ДОНО ЗИЁЕВА

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

**(Мустабид тузумга қарши 1916 йил
ва 1918—1924 йиллардаги халқ курашлари
тарихшунослиги)**

Тарих фанлари доктори, профессор
Д. АЛИМОВА таҳрири остида

Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 2000

63.3(5У)
3-60

*Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг
10 йиллигига бағишланади*

Такризчилар:

Тарих фанлари докторлари — Н. Абдуллаева ва С. Аъзамхўжаев

3 0503000000 – 75
М352(04) – 2000 қатъий бузуртма—2000

ISBN 5-635-01927-7

© Доно Зиёева, Фафур Фулом
номидаги Адабиёт ва санъат наш-
риёти, 2000 й.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши билан ўзбек халқи тарихида туб бурилиш содир бўлди. Миллий истиқлол ўзбек халқининг ўз ҳуқуқларини, миллий ўзлигини тиклашига, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий тараққиёт сари юз тутишига чексиз имкониятлар яратди. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт сари йўл туб ислохотлар билан белгиланган бўлса, маънавий тараққиётга миллий маънавиятни тиклаш ва мустаҳкамлаш, фан, маориф, маданиятни ривожлантириш, тафаккурга эркинлик бериш билан асос солинди. Бу жараёнда тарих, тарихий онг ва хотира халққа руҳий куч-қувват бағишловчи, унга маънавий озуқа берувчи муҳим омил сифатида майдонга чиқди. Ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини тиклаш ва халқни шу тарих билан қуроллантириш зарурияти кун тартибдаги долзарб вазифага айланди. Зеро, мустақилликка қадар, яъни мустабид тузум ҳукмронлиги шароитида ҳаққоний тарихни тиклаш ва уни халққа етказилишига йўл берилмади. Чунки мустабид тузум манфаатларига хизмат қилган коммунистик мафкура ва унинг тазйиқи остида бўлган совет тарихшунослигининг услубий, назарий, ғоявий асослари ҳаққоний тарихни ёритишга имкон бермас эди, улар халқ тарихини эмас, марксизм-ленинизм таълимотининг синфий кураш ғояларини ва коммунистик мафкура ақидаларини тарғиб этишга бўйсундирилган эди. Ваҳоланки, бу ғоялар ва ақидалар жамият тараққиёти қонунларига, халқнинг табиатига, реал воқеликка зид бўлиб, уларни нафақат ҳаётдан, балки ўтмишдан ҳам излаш мутлақо бефойда эди.

Шунга қарамай, мазкур таълимот ақидаларига ва тамойилларига асосланган совет тарихшунослигида нафақат ўзбек халқининг, балки жаҳон тарихининг ҳам жуда кўп муҳим масалалари мутлақо нотўғри, бузиб талқин этилди. Натижада тарихий ҳақиқат яширилиб, халқ ўз ўтмишидан ва демак, ўзлигидан узоқлаштирилди.

Ўзбекистон тарихининг ана шундай бузиб кўрсатилган, нотўғри талқин этилган муаммоларидан бири Туркистон халқларининг ўз миллий озодлиги учун олиб борган курашлари эди. Чунончи, Туркистон халқларининг чоризмга қарши кўтарган 1916 йил қўзғолони ва совет ҳокимиятига қарши 1918—1924 йиллардаги курашлари мустабид тузум даврида мутлақо нотўғри талқин этиб келинди. Мазкур воқеаларнинг моҳияти, мақсади ва тарихий аҳамияти атайин бузиб кўрсатилди. Мустабид тузум

мафкурачилари бунда, энг аввало, тарихий ҳақиқатни яшириб, халқнинг миллий ўзлигини англашга йўл бермаслик мақсадини кўзладилар. Бироқ, ўз ватанида яширилган тарихий ҳақиқат хорижда ошкораликка йўл излади ва хорижий тарихшуносликда мутлақо ўзгача талқин олди.

Туркистон тарихи масалалари ватан тарихшунослиги доирасидан чиқиб, жаҳон тарихшунослиги диққат-этиборидаги мавзуга айланди. Чунончи, жаҳон тарихшунослигида Туркистон халқларининг ўз озодлиги учун кўтарган 1916 йил кўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги совет ҳокимиятига қарши олиб борган курашлари қарийб 75 йил давомида ўрганилиб келинди, турли тилларда яратилган ўнлаб мақола, монографияларга мавзу бўлди.

Бу борадаги изланишлар 1991 йилга қадар икки йўналишга бўлинган: хорижий тарихшунослик ва совет тарихшунослиги. Ҳар икки йўналишда мазкур тарихий воқеаларнинг моҳияти, сабаб ва мақсадлари турлича баҳоланган ва аксарият ҳолда бу масалалар ҳақида бир-бирини инкор этувчи, ўзаро зиддиятли қарашлар илгари сурилган, муросасиз тортишувлар ҳукм сурган.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қўлга киритилиши билан мамлакатда мустабид тузум ва унга хизмат қилган мафкура барҳам топди. Маънавий ҳаёт мафкуравий кишанлар исканжасидан халос бўлди, ошкоралик ва ҳурфикрлик шароитида тарих фанида мутлақо янгича назарий, услубий асослар шакллана бошлади. Ана шундай асосларда ривожланаётган ватан тарихшунослигида бу масалалар катта қизиқиш билан ўрганила бошланди.

Ушбу тадқиқотда Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатлари — 1916 йил кўзғолони ва 1918 — 1924 йиллардаги курашлар XX аср давомида хорижий тарихшуносликда қандай баҳоланганлиги ҳамда Ўзбекистонда мустақиллик даврида қандай ёритилаётганлиги ўзаро қиёсий асосда таҳлил этилади.

Бунда, энг аввало, мазкур муаммолар ҳақида ҳар бир йўналишдаги илмий қарашлар қай тариқа шаклланиб боргани кузатилади, уларнинг манбавий асослари таҳлил этилади, бу қарашлар қандай манбаларга асослангани аниқланади, уларнинг шаклланишига ҳукмрон тузум, ижтимоий-сиёсий вазият, мафкуравий муҳит қандай таъсир ўтказгани ўрганилади, назарий, услубий асослари таҳлил этилади. Шунингдек, ҳар бир йўналишдаги мазкур масалага доир мавҳум ва мунозарали қарашлар аниқланади.

Муаммога бундай ёндошув илмий ҳақиқатни аниқлашга, тарихий ҳақиқатни тиклашга ёрдам беради, муросасиз тортишувларга чек қўйиб, мунозара мавзулари ва ҳамкорлик режаларини белгилаб олишга имкон беради.

Тадқиқотда Туркистондаги 1916 йил кўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги совет ҳокимиятига қарши курашлар нафақат тарихшунослик, балки манбашунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилади, мазкур муаммолар тарихини акс эттирувчи манбалар

атрофлича таҳлил этилади. Бунда манбашуносликдаги анъанавий усулга кўра аниқ бир манба таҳлили билан чекланилмайди, балки мазкур тарихий воқеалар ҳақида ўша давр замондошлари тарафидан билдирилган расмий ва норасмий қарашлар (яъни ўша даврнинг шу масалаларга доир ижтимоий-сиёсий қарашлари) кенг ўрганилади. Уларга мазкур тарихий жараёнларни аниқлаштирувчи муҳим манба сифатида қаралади. Воқеалар замондошларининг фикр-мулоҳазалари, кўрсатмалари ўша даврдаги матбуотда, архив фондларидаги ҳужжатларда сақланиб қолган бўлиб, тадқиқотда улар илк бор истеъмолга киритилган.

Шунингдек, тадқиқотда 1916—1924 йиллардаги кураш воқеаларини акс эттирувчи манбалар ким тарафидан, қандай вазиятда, қайси маълумотлар асосида юзага келганлигига қараб тасниф қилинади. Муаммонинг манбалари ҳақидаги бундай маълумотлар ўша даврдаги мазкур воқеаларга оид ижтимоий-сиёсий қарашлар тарихий ҳақиқатни қай даражада акс эттирганини аниқлаш имконини беради.

Умуман, муаммонинг бу тарзда — яъни, тарихшунослик ва манбашунослик нуқтаи назаридан илк бор комплекс асосда ўрганилиши мустақиллик даврида ватан тарихшунослигида қарор топётган янгича услубий, назарий, илмий ёндошувларнинг маҳсулидир. Бундай ёндошувлар илмий ҳақиқатни аниқлашга, турли концептуал, назарий, услубий ёндошувларни ўзаро қиёслашга, тегишли хулосалар қилишга имкон беради.

Тадқиқотда даврий матбуот материалларига ва айниқса, миллий матбуотга, архив ҳужжатларига, тарихий, илмий, оммабоп ва бадиий адабиётларга, мемуарлар, хотираларга кенг эътибор қаратиш билан бирга илк бор хорижий адабиётлар ҳам жалб этилган. Асосан инглиз, немис, турк тилларида чоп этилган адабиётларнинг кўпчилиги илмий истеъмолга илк бор киритилган. Бундан ташқари, мустақиллик даврида мазкур мавзуда уюштирилган давра суҳбатлари материаллари, чоп этилган илмий мақолалар, диссертациялардан ҳам кенг фойдаланилган.

Нафақат тарихчи олимлар, ўқитувчилар, балки Ўзбекистон тарихига қизиқувчилар, олий ўқув юртлари тарих факультети талабалари учун ҳам мўлжалланган ушбу асар 1916 йил қўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги миллий озодлик учун кураш тарихини тиклаш йўлидаги кескин ғоявий, сиёсий курашлардан огоҳ этади. Мустақиллик учун кураш йўллари каби бу курашлар тарихини ҳаққоний ёритиш ҳам ниҳоятда оғир кечганини кўрсатиб беради, ҳақиқат вақтинча эгилса-да, синмаслиги, ҳеч қачон изсиз йўқолмаслиги ва алал-оқибат ғалаба қилишини яна бир карра намоён этади. Туркистон миллий озодлик ҳаракати тарихшунослиги ҳали кўп изланишларни тақозо этади. Бу борадаги дастлабки уриниш бўлган мазкур тадқиқот тарихий ҳақиқатни тиклашга баҳоли қудрат ҳисса бўлиб қўшилади, деб умид қиламиз.

ТУРКИСТОНДА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ЗАМОНДОШЛАР ГУВОҲЛИГИДА

Маълумки, жамият ҳаётида, шу жумладан ўтмишда содир бўлган муҳим тарихий воқеалар ва жараёнларни тадқиқ этишда замондошларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари таҳлили муҳим аҳамият касб этади. Зеро, бу қарашларда ўша воқеалар, тарихий ҳодисаларнинг иштирокчиси ёки гувоҳи бўлган замондошларнинг фикр-мулоҳазалари мужассамланган бўлади.

Тарихшунослик тадқиқотларида ҳам замондошлар гувоҳлиги ёки қарашлари алоҳида эътиборга лойиқдир. Чунки, бу қарашлар биринчидан, воқеалар тарихини ёритувчи муҳим тарихий манбалардир, иккинчидан эса, илмий қарашларнинг шаклланишида ижтимоий-сиёсий қарашлар алоҳида ўрин тутади.

Шу ҳолатлар назарда тутилиб, 1916 йилда ва 1918—1924 йилларда Туркистон халқларининг ўз озодлиги учун мустабид тузумга қарши олиб борган курашлари тарихи қандай ўрганилганлигини баҳолашдан аввал бу ҳодисалар ҳақидаги ўз даврининг замондош ижтимоий-сиёсий қарашларини акс эттирган манбаларни ўрганишга киришамиз.

1-§. Туркистонда 1916 йил кўзғолонига доир манбалар

Аввало кўзғолон воқеалари тарихига қисқача тўхталиб, шунини қайд этиш лозимки, Россия империяси томонидан босиб олинган Кўқон хонлиги ва унга чегарадош қўшни хонликларнинг бир қатор йирик шаҳар ҳамда қишлоқларини бирлаштириб, 1867 йилда тузилган Туркистон генерал-губернаторлиги рус подшогинининг том маънодаги мустамлакасига айлантирилган эди. Бу ерда қарийб ярим аср давомида иқтисодий-сиёсий, миллий, маънавий зулм кўринишларида авж олдирилган мустамлакачилик истибдоди халққа жуда оғир кулфатлар, моддий-маънавий зарар, жисмоний талафотлар, мамлакат тараққиётига катта путур етказди. Шу давр мобайнида мислсиз зулм ва адолатсизликка қарши кўтарилган халқ норозилиги алоҳида шаҳар ва қишлоқлардаги ғалаёнлар тарзида тез-тез намоён бўлиб турарди, бироқ ҳарбий имкониятлар, яъни қурол-аслаҳа ва ундан фойдаланишнинг мутлақо иложсизлиги, тутқунлик, қатъий назорат туфайли бу ғалаёнлар оммавий, уюшган тус ололмади.

1916 йилнинг 25 июнида император Николай II томонидан қабул қилинган янги фармон¹ эса мазлум халқ қалбида зулм ва адолатсизликка қарши ловуллаб турган нафрат ва норозиликни оловга қуйилган ёғдек алангалатиб юборди. Бу фармонга кўра ўша пайтда I жаҳон урушида кетма-кет мағлубиятга учраган Россия империясининг фронт орти ноҳияларига Туркистондаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган маҳаллий эркак аҳли мудофаа иншоотлари, истеҳкомлар қуриш учун сафарбар этилиши лозим эди. Мазкур фармоннинг амалга оширилиши, энг аввало, халқни ўз боқувчилари — рўзгорбошидан маҳрум этиб, унинг шусиз ҳам оғир аҳволини янада мушкуллаштириши шубҳасиз эди. Шу сабабли ҳам маҳаллий аҳоли мазкур фармон ижросига кескин қаршилик кўрсатди. Мустабид ҳукумат эса фармонни зўрлик билан амалга оширишга киришди. Бунга қарши бошланган ғалаёнлар қисқа муддатда кенг авж олиб, мустабид ҳукуматга қарши оммавий халқ қўзғолонларига айланди ва бутун Туркистонни қамраб олди. Қўзғолонлар шу қадар оммавий, умумхалқ тусини олдики, айрим жойларда уларнинг иштирокчилари 25000 кишигача бориб етди. Қонли тўқнашувлар билан кечган қўзғолонлар мустабид ҳукуматни саросимага солиб қўйди.

Туркистонда ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Туркистондан ажралиб қолишдан хавфсираб, мустабид ҳукумат бор куч ва имкониятларини ишга солди, қўзғолонни катта қийинчилик билан, ваҳшиёна бостириб, халқдан шафқатсиз ўч олди.

Мустабид ҳукумат ўз зулми ва истибдодига қарши қаратилган бу халқ қўзғолони ҳақидаги ҳаққоний маълумотлар ва хабарларнинг ошкор қилинишидан мутлақо манфаатдор эмас эди. Бироқ ижтимоий-сиёсий ҳаёт тобора фаоллашиб борган даврда содир бўлган, бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистонни ларзага солиб, ярим йилдан ортиқ давом этган, аҳолининг барча тоифа вакиллари, қатламларини қамраб олиб, ҳукуматни саросимага солган, Россия жамоатчилигига ҳам етиб борган бу муҳим тарихий ҳодиса ҳеч бир акс-садосиз ўтиб кетиши мумкин эмас эди.

Архив, матбуот маълумотлари ҳамда бошқа манбалар таҳлилидан маълум бўлишича, 1916 йил воқеалари ҳақида ўша даврдаги Туркистон ва Россия жамоатчилиги томонидан турли хил фикр-мулоҳазалар билдирилган. Бу фикр-мулоҳазалар кимлар томонидан билдирилганига қараб уларни қуйидаги қисмларга ажратиш мумкин:

- I. Қўзғолончиларнинг фикр-мулоҳаза ва қарашлари.
- II. Россия жамоатчилиги вакилларининг фикр-мулоҳазалари.
- III. Мустабид ҳукумат ва маъмурият қарашлари.

¹ ЎЗР МДА. Ф. 1., 31-рўйхат, 100-йиғма жилд, В. 144.

IV. Алоҳида шахсларнинг мутлақо шахсий фикр-мулоҳазалари.

Ушбу фикр-мулоҳазаларни ўрганар эканмиз, энг аввало, улар қандай манбалар ва маълумотларга асослангани, қандай вазиятларда (расмий ёки норасмий) ва қандай мақсадларда билдирилганлигига алоҳида эътибор қаратамиз. Чунки бундай ёндошув уларнинг холислик ва ҳаққонийлик даражасини аниқлаш учун муҳимдир.

1. Кўзғолончиларнинг фикр-мулоҳазалари. Улар, ўз навбатида, учга бўлинди:

1. *Халқ оғзаки ижоди намуналари.*

2. *Кўзғолончиларнинг бевосита кўзғолондан кейин берган кўрсатмалари.*

3. *Кўзғолончилардан мустабид совет тузуми даврида ёзиб олинган хотиралар.*

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, мустабид ҳукумат ўз зулмига қарши кўтарилган кўзғолон ҳақидаги ҳаққоний қарашларни ошқора эътироф этилишидан мутлақо манфаатдор эмас эди. Ўзига қарши кўзғалган халқнинг мақсад ва талаблари, кўзғолон сабаблари билан қизиқиш у ёқда турсин, эшитишни ҳам хоҳламас, бунга имкон ҳам бермас эди. Бошидан кечирган жабру ситамлари ҳақида ёзма маълумот бериш ёки эълон қилиш ҳуқуқи ва имконидан маҳрум халқ бу воқеаларнинг барча таърифу тавсифини ўз оғзаки ижодида — оғиздан-оғизга кўчиб юрган кўшиқ, шеър, хиргойи, лапарларида, бахшилари куйлаган дostonларда баён этди. Кўзғолондан кейин бева қолган аёл андуҳи, фарзанд доғида куйган оналар дарди, оғир меҳнат ва хўрликдан қадди букилган мардикорлар ҳасрати, вайрон бўлган шаҳар ва қишлоқлар таърифи, золим подшо ҳамда унинг амалдорлари зулмига қарши нафрат ўз аксини топган халқ оғзаки ижоди намуналари 1916 йил воқеалари тарихини ёритувчи энг муҳим, ишончли манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Кўзғолончиларнинг хотиралари эса, воқеалардан 20, 30, 40 йил ўтгач илмий тадқиқотчилар томонидан ёзиб олинган. Уларда асосан алоҳида шаҳар ёки қишлоқларда содир бўлган ғалаёнларнинг қисқача тафсилотлари ўз аксини топган. Хотиралар совет даврида ёзиб олингани учун уларда воқеалар большевикча-ленинча таълимот андозаларида — синфий кураш нуқтаи назаридан ёритилади. 30-йилларда ёзиб олинган хотиралар 50-йилларда тўпланган хотиралардан анча фарқ қилади, чунки бу даврда кўзғолон иштирокчилари анча ёш бўлган ва уларнинг хотирасида содир бўлган воқеалар яхши сақланиб қолган. Бундан ташқари 30—40-йиллар адабиётларида 1916 йил кўзғолонининг қатор масалалари, масалан, зиёлилар, руҳонийлар ва мулкдорларнинг иштироки, Жиз-

зах воқеалари 50-йилларга нисбатан анча ҳолисона ёритилган ва бу кўзғолончиларнинг ушбу ҳодисалар ҳақидаги хотираларини ёзиб олишда ҳам катта роль ўйнаган. Кўзғолончиларнинг бир неча жилдларга жамланган хотираларидан маълум қисмигина (асосан Фарғона вилояти бўйича) чоп этилган¹.

Самарқанд вилоятидаги кўзғолон иштирокчиларидан ёзиб олинган хотираларнинг маълум бир қисмигина илмий истеъмолга киритилган, қолганлари эса архив захираларида қолиб кетган. Ваҳоланки, улар (айниқса 30—40-йилларда ёзиб олинганлари) ҳозирга қадар чуқур ўрганилмаган, аммо жуда кўп масалаларни ойдинлаштириш имконини беради.

Кўзғолончиларнинг хотираларини ўрганишда уларни ёзиб олган тадқиқотчилар марксча-ленинча дунёқараш билан қуролланганлиги, хотиралар фикр эркинлиги шароитида эмас, мафкуравий тазйиқ остида ёзиб олинганлигини ҳам назарда тутиш, уларга давр руҳи ва танқидий нуқтаи назардан ёндошиш лозим.

Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, кўзғолончиларнинг хотиралари 1916 йил воқеалари тафсилотларини аниқлашда муҳим манба бўлса-да, кўзғолоннинг моҳияти ва мақсадларини, яъни унинг Туркистонда подшо Россияси ҳукмронлигига чек қўйиш мақсадида кўтарилганини кўрсатиб бера олмаган. Чунки кўзғолон бостирилгач, мустабид ҳукумат кўзғолончилардан шафқатсиз ўч олган. Келгинди мустамлакачиларга нафрат, уларга нисбатан ишончсизлик кўзғолончиларнинг қон-қонига сингиб кетган. Мустабидликда чор империясининг давомчиси бўлган совет ҳокимиятига ҳам халқ нафрат билан қараган.

Совет ҳокимиятига қарши узоқ давом этган 1918—1924 йиллардаги курашганларнинг аксариятини шу кўзғолончилар ташкил қилган. Бу курашлар мағлубият билан тугагандан кейин мустабид совет ҳукуматига итоат этишга мажбур бўлган халқ барча нафрати, алами ва армонларини ичига ютган. 30-йилларнинг қатағони, мустабид ҳукуматнинг қон томиб турган қамчиси халқни ўз орзу-армонларини пинҳон сақлашга, ҳақиқатни эмас, давлат ва партияга маъқул сўзларни айтишга ўргатган, мажбур этган. Шу сабаблар туфайли ҳам кўзғолончилар ўз хотираларини ҳукмрон мафкурага маъқул тарзда баён этиб, унинг асл моҳиятини кўрсатиб ўтолмаганлар.

Лекин шундай бўлса-да, уларнинг кўзғолонларни турли тафсилотлари қайд этилган хотиралари манба сифатида катта аҳамиятга эгадир.

Кўзғолончиларнинг бевосита кўзғолондан кейин берган кўрсатмалари кўзғолон кўтарган халқнинг энг илғор вакиллари — жа-

¹ Зияев Х. 1916 йил кўзғолони хотиралари. Т.: 1977.

дидлар, зиёлиларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли ёзиб олинган. Уларнинг фаол ҳаракатлари ва талаблари билан 1916 йилда Туркистонга Россия Давлат Думаси депутатлари ташриф буюрган ва кўзғолончиларнинг кўрсатмалари асосида воқеалар сабаби, тафсилоти, оқибатларини аниқлаганлар. Депутатлар шу кўрсатмалар асосида кўзғолон ҳақида Россия Давлат Думаси мажлисида ахборот берганлар, яъни кўзғолончиларнинг кўрсатмалари Дума депутатлари тилидан янграган. Шу сабабли бу кўрсатмалар Дума мажлиси баённомаси¹да сақланиб қолган бўлиб, бу манба айти пайтда Россия жамоатчилигининг қарашларини ҳам акс эттиради, чунки Дума депутатлари айнан шу кўрсатмалар асосида Туркистондаги 1916 йил воқеалари ҳақида ахборот бериб, бу воқеаларга ўз муносабатларини ҳам билдирганлар.

II. Россия жамоатчилик вакилларининг фикр-мулоҳазалари.

Юқорида қайд этилганидек, 1916 йил воқеалари ҳақидаги ҳукмрон мустабид давлат жамоатчилигининг қарашлари Россия Давлат Думасининг 1916 йил воқеалари муҳокамасига бағишланган ёпиқ мажлиси баённомасида ўз аксини топган.

Россия Давлат Думасида Туркистондаги 1916 йил воқеаларининг муҳокама этилиши тарихи шундай кечган: Туркистон зиёлиларининг таниқли вакилларида Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев, Мустафо Чўқаевлар 1916 йил июлда Петербургга келиб, Давлат Думасига ўлкада содир бўлаётган воқеалар юзасидан арз қиладилар. Мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармоннинг адолатсизлигини таъкидлаб, бундай ҳолатта чек қўйишни, аҳволни ўрганиш учун Туркистонга комиссия юборишни талаб қиладилар².

Уларнинг талаблари билан Россия Давлат Думасида Туркистондаги аҳвол билан бевосита танишиш учун меҳнаткашлар фракцияси вакили А. Керенский ва мусулмонлар фракцияси вакили Қутлуг Муҳаммад Ботиргареев-Тевкелевлардан иборат комиссия тузилиб, ўлкага жўнатилади.

Депутатлар 15 августда Тошкентга ташриф буюрадилар ва 10 кун давомида Жиззах, Қўқон, Андижон, Самарқанд каби шаҳарларда бўлиб Мустафо Чўқаев таржимонлигида маҳаллий аҳоли билан юзма-юз (маъмурлар ва миршаблар иштирокисиз) суҳбатлашадилар³.

¹ ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори фонди. 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 253-379.

² ЎзР МДА, ТГГМ фонди, 31-рўйхат. 1139-йиғма жилд. В. 3.

³ Ўша ерда, В. 3.

Халқ содир бўлган воқеаларнинг сабаблари, тафсилот ва оқибатлари ҳақида рўйирост кўрсатма беради. Натижада депутатлар юз берган воқеалар хусусида энг ишончли манба — кўзғолон кўтарган халқ берган маълумотлар асосида ҳаққоний тасаввурга эга бўладилар. Туркистон вакиллари — зиёлилар талабига кўра 1916 йил воқеалари Россия Давлат Думаси муҳокамасига киритилиб, ўша йили 13 ва 15 декабрда тор доирада ёпиқ кенгашда муҳокама этилади.

Муҳокамада Туркистон вакиллари иштирок этмаганлар, чунки улар Дума Мусулмонлар фракциясига аъзоликдан маҳрум эдилар. Кенгашда Туркистондаги аҳвол ҳақида ўлкада бўлиб қайтган депутат А. Керенский ва мусулмонлар фракцияси вакили Мансуровлар ахборот берадилар. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Думадаги аксарият депутатлар иқтисодий, сиёсий инқирозга юз тутган, инқилобий тўнтариш арафасида турган Россия императорининг мамлакатни якка тартибда бошқариш усулидан, яъни абсолют монархия тизими зулмидан ҳамда давлатнинг ҳарбий-сиёсий фаолиятидан мутлақо норози эдилар. Бундай кайфиятдаги депутатлар юзга келган ҳолат ва оммавий кўзғолон содир бўлганини шу ночор ҳукуматнинг "уқувсиз" сиёсатининг натижаси сифатида баҳолайдилар. Гарчи мустамакчилик кайфияти уларни бир нафасга ҳам тарк этмаса-да, улар Туркистон воқеаларини муҳокама этишда ҳукумат ва маъмурият айбини аямай фош этиб, кескин танқид остига олдилар. Мажлиснинг тор доирада, ёпиқ эшиклар ортида ўтказилганлиги уларга бор ҳақиқатни ошкор этишга ҳамда ўзларининг Туркистонда олиб борилаётган сиёсат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини яширмай баён этишга имкон берган.

Дума мажлисида, энг аввало, депутатлар А. Керенский, Жаъфаровлар Императорнинг 1916 йил 25 июнда имзолаган мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармони Россия Империясининг асосий қонунларига зид ҳолда қабул қилинганини кўрсатиб ўтадилар. Подшо Россияси қонунларида Туркистон аҳолиси манфаатлари ҳимоя қилинмаган, албатта. Бу ўринда қандай ҳолат ёки вазиятда, кимлар ва қайси тартибда фронт орти ишларига сафарбар этилиши ҳақидаги қонун назарда тутилган бўлиб, 1916 йил 25 июнь фармони шу қонунга зид ҳолатда, асоссиз қабул қилингани ҳақида сўз борган. Бироқ бундай қонунбузарлик ҳақида депутат Жаъфаров таъкидлаган қуйидаги фикрлар мустабид ҳукуматнинг Туркистонга нисбатан муносабатини кўрсатувчи маълумот сифатида алоҳида эътиборга лойиқ: "Мен шуни қайд этмоқчиманки, қирғиз, сарт, туркманларга келганда қонун ҳамisha эътиборга олинмай қолади. Ҳамма нарсага ҳокимият кучи

билан эришилади, бунинг учун маъмурлар, миршаблардан иборат катта куч мавжуд"¹.

Депутат А. Керенский эса ноқонуний фармон эълон қилинганга қадар Туркистонда уруш эҳтиёжлари учун қўлланилган чоралар хусусида қуйидаги маълумотларни қайд этади: "Уруш давомида (яъни 1 жаҳон уруши йилларида — Д.З.) маҳаллий аҳолидан узлуксиз суръатда мажбурий тўловлар олиб турилган. От, ўтов, асбоб-ускуна, хайр-эҳсон жуда катта миқдорда олинган ва бу маблағлар олинаётганда ҳар сафар "кўпроқ беринг, сизда уруш учун бошқа мажбурият йўқ ва бўлмайди", деб ишонтирилган. Маҳаллий аҳоли бу тўловлардан ташқари эркаклари урушга олиб кетилган рус оилаларига ҳам ёрдамлашган. Мени қўлимда эркаклари урушга кетган рус оилалари учун маҳаллий аҳолидан 100.000 рубль ҳисобида пул йиғилгани ҳақида маҳаллий маъмурлар тайёрлаган ҳисобот ҳам бор".²

Депутат Жаъфаров ҳам Туркистондаги маҳаллий аҳоли русларга меҳр-шафқат юзасидан ёрдам кўрсатиб, эркаклари урушга кетган оилаларнинг ерларида, хўжаликларида бепул ишлаб берганликлари ҳақида маълумотлар келтирадики, бундай маълумотлар бошқа манбаларда (айниқса расмий манбаларда) қайд этилмайди.

Бундай тўлов, маблағ, хайр-эҳсон ва ёрдамлардан қониқмай, мустамлакачилик иштаҳаси тобора кучайиб борган мустабид ҳукумат фармон ижроси давомида ҳам ўз нафсини қондириш, аҳолини шилиш, бойлик орттириш ниятини кўзлаб, таъмагирлик ва порахўрликни авж олдиргани, депутат А. Керенскийнинг қўзғолончилардан аниқлаб олган маълумотлар асосида қилган қуйидаги хулосаларида акс этган: "Маъмурият ушбу буйруқни олгач, ўзи учун янги, мислсиз олтин фаввора очилганини, бу худди эртақлардагидек чексиз бойлик орттиришнинг янги манбаи, аҳолини талаш, эзиш манбаи эканлигини дарҳол англаб етди. Фармондан олди-сотди тарзида, зудлик билан бойлик орттириш учун фойдаланилди... Жаноблар, мен алоҳида ҳолларга тўхталиб, алоҳида шахслар айбини санаб ўтирмайман. Бироқ бу ишларда фақат маҳаллий маъмурларни айблаётган ҳукуматга ўзимнинг кескин норозилигимни билдираман. Бу мутлақо нотўғри. Маҳаллий маъмурлар — эллиқбоши, қишлоқ оқсоқоли — рус маъмурларининг жосуслари холос, рус маъмурияти аҳолини шулар орқали талаган, эзган... Жаноблар, наҳотки, сиз рус маъмуриятини билмасангиз?! Наҳотки амалдор кийимидаги Иванов ёки Петровга би-

¹ ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси фонди. (1Ф) 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 306.

² ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси фонди. (1Ф) 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 257-259.

рор бир кишини, масалан Маҳмуднинг ёшини ўз фаросати билан аниқлаш имкони туғилганда, уларни қандай иш тутишини тасаввур эта олмасангиз? Туркистонда оилавий рўйхат йўқлиги, ҳарбий мажбурият йўлга қўйилмагани туфайли кишилар ёши ҳақида аниқ маълумот йўқ. Буни уларнинг ташқи кўринишидан аниқлаш лозим бўлган. Ана энди маъмурларнинг кимнинг ёши қанча эканлигини қандай аниқлашини тасаввур эта оласизми? Улар одамларнинг ёшини чўнтақларига солинган пулга қараб аниқлашган. Мен ўз кўзим билан кўрган 60 ёшли қария рўйхатга 30 ёш деб ёзилган, чунки 300 сўм пора тўлашга қурби етмаган. 25—30 ёшли йигитча эса бойваччаллиги туфайли 50 ёш деб қайд этилган... Сиз (Туркистондаги — Д.З.) қувилган, ҳайдалган, таҳқирилган аҳолининг аҳолини бир тасаввур этиб кўринг. Эрлари тортиб олиниб, очарчилик, йўқчиликка гирифтор этилган аёллар аҳолини тасаввур этиб кўринг. Ғалаёнларни дастлаб ана шу аёллар бошлаган... Аҳолининг бор-йўғини шилиб олиб бўлгач, таъмагирликнинг иккинчи босқичи бошланган — улар ҳоқимиятга қаршилик кўрсатгани учун ўлим жазоси билан қўрқитилиб, яна пул талаб этила бошланди. Жазодан қутулиш учун берилиши керак бўлган пулни аниқ миқдори ҳам белгиланган бўлиб, буни фақат маҳаллий аҳоли эмас, у ердаги руслар ҳам тасдиқлайди... Наманган, Қўқон ва бошқа майда шаҳарларда юзлаб, баъзан минглаб бегуноҳ кишилар ёши ва жинсидан қатъи назар тутиб келтирилган, қўллари боғланган ҳолда сақланган ва фақат пул тўлаганларгина озод этилган”¹.

Депутатларнинг халқ билан суҳбатларда аниқлашларича рус маъмурияти фармон ижроси давомида аҳолидан пул ундириш, бойлик тўплашнинг яна бошқа йўлини ҳам топган. Маҳаллий аҳолига фармондан пул тўлаш йўли билан озод бўлиш мумкинлиги эълон қилинган. Бу ҳақда депутат Жаъфаров шундай қайд этади: “Пул эвазига ўз ўрнига одам ёллаш аҳволни яна баттар чалкаштирган... Ҳатто бева аёллар ҳам арзимас уй-жойини сотиб, мардикорлик мажбуриятини тўлашга мажбур этилган... Мардикорликка ҳатто фалаж бўлиб қолган беморларни ҳам ёзиб олишган, улар пул тўлабгина рўйхатдан ўчиши мумкин бўлган. Мардикорлик чеки тушмаган ҳовлилар мардикор берган оилалар учун пул тўлаган. Хуллас, маҳаллий аҳоли бир пайтнинг ўзида ҳам пул тўлаган, ҳам мардикорлик мажбуриятини ўтаган. Пулга одам ёллаш чораси бойлар билан камбағалларнинг муносабатини кескинлаштириб, ўзаро низоларга сабаб бўлган”².

¹ ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси фонди. 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 274-275.

² ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси фонди. 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 315-320.

Фармон ижроси давомида йўл қўйилган бу адолатсизликлар аҳоли норозилигини янада кескинлаштирган. Бусиз ҳам Туркистон аҳолиси учун ушбу фармон ижроси жуда катта қийинчиликлар туғдиргани ҳақида депутат А. Керенский жумладан шундай деган: "Уша пайтда (яъни фармон ижро этилган ёз ойида — Д.З.) Туркистонда қишлоқ хўжалик мавсуми авжида бўлиб, 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар далада, боғларда меҳнатда эди. Мусулмон аёллари остона ҳатлаб кўчага чиқмас, рўзгор эркаклар бўйнида эди. Шундай шароитда уларнинг номаълум муддатга олиб кетилиши ҳосилни йиғиш, бозорга чиқариш, пахта топшириш ишларини тўхтатиб, аҳолини боқувчилардан маҳрум этарди. Ушбу фармон ижроси мутлақо иложсизлигини маъмурият ҳам яхши билган. Генерал-губернатор А.Н. Куропаткин вилоят губернаторларини фармон ижросини ташкил этиш масаласини кўриб чиқиш учун тўплаган кенгашида улар бу фармон ижроси иложсизлигини қайд этганлар. Фарғона вилояти губернатори А.И. Гиппиус эса фармон ижроси эмас, аҳолини қандай тинчитиш ҳақида бош қотириш лозимлигини алоҳида таъкидлаган"¹.

Дарҳақиқат, рус маъмурияти фармон ижросига қарши кўтарилган галаёнлар оммавий кўзғолонга айлангач, жуда тез ва кескин чоралар кўришга киришди. 1916 йил 18 июль куни ўлкада ҳарбий ҳолат эълон қилинди ва яна қатор кескин тадбирлар белгиланди.

Бу ҳақда депутат Жаъфаров куйидагиларни қайд этади: "Авалло маҳаллий аҳолига маъмурият рухсатсиз темир йўлдан фойдаланиш тақиқланган. Бу ҳам камлик қилиб, барча рус маъмурлари ва офицерларига маҳаллий аҳоли таъзим қилиши лозим ва мажбурийлиги ҳақида махсус фармон қабул қилинган, ... бу билан рус ҳокимиятининг обрўйини кўтармоқчи бўлганлар. Бу борада жуда кўп зўравонликлар қилинган. Бу мажбуриятни адо этмаганлар ё пул тўлаган, ё калтакланган. Ҳатто, шундай манзаралар бўлганки, отда кетаётган ҳурматли бир мўйсафид энг оддий, қуйи рус маъмурини кўрганда тезда отдан тушиб, қўлини кўксига қўйиб, унга таъзим қилишига тўғри келган. Бундай хўрликка чидолмаган кўпчилик маҳаллий зиёлилар эса кўчага чиқолмай, уйга тиқилиб ўтиришга мажбур бўлганлар. Агар сарт (маҳаллий аҳоли, ўзбеклар назарда тутиляпти — Д.З.) кўчанинг нариги бетидаги ёки орқасида келаётган маъмурни кўрмай қолиб, таъзим қилмаса ёки сотувчи савдо билан банд бўлиб, пештахта ортидан дарҳол югуриб чиқмаса, отлик киши дарҳол отидан тушиб таъзим этмаса, аямай саваланган"².

¹ ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси фонди. 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 315-320.

² ЎзР МДА, Ф.1, 1-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 322-323.

Депутат А. Керенский ибораси билан айтганда, "Россия тожидаги бебаҳо дур-гавҳар бўлган Туркистон"дан айрилиб қолмаслик учун ҳукумат бор маҳорати, куч-қуввати, ваҳшийлигини ишга солди. Қўзғолон ўта шафқатсизлик билан бостирила бошланди. Айниқса, қўзғолон кескин тус олган Жиззах уезди, Етгисув вилоятининг Пишпек, Пржевальск уездларида ғалаёнлар ўта ваҳшийлик билан бостирилганини Дума депутатлари нутқида қайд этилган қуйидаги маълумотлар тасдиқлайди.

Депутат А. Керенский нутқидан: "Жиззахда ғалаёнлар рўй берганда бу ерга пиёда артиллерия, кавалериядан иборат жазо отрядлари юборилди ва уларга йўлда учраган маҳаллий аҳолини ёши ва жинсидан қатъи назар қириб ташлаш буюрилди... Гўдаклар, қариялар ўлдирилди, Жиззах ғалаёнлари 13 июлда содир бўлган эди, 3 августда, яъни орадан деярли бир ой ўтгач, қуйидаги буйруқ чиқарилди: "Жиззах шаҳрининг барча маҳаллий аҳолиси 3 кун ичида айбдорларни тутиб бермаса, шаҳардан қувиб чиқарилсин". 7 август куни буйруқ бажарилди. Тонгда асосан аёллар, болалар, қариялардан иборат омма тўп ўқлари остида уй-жойидан чиқарилиб, чўлларга ҳайдалди, шаҳар эса бутунлай яксон этилди. Мен Жиззахда аввал бўлганман, унинг вайроналарини ҳам бориб кўрдим... Мен, жаноблар, икки фронтда — Ғарбий фронт ва Кавказ фронтларида бўлганман, лекин бунақасини кўрмаганман... Бироқ, бу билан чекланиб қолинмади. Шаҳар ва унинг атрофи давлат ихтиёрига мусодара этилди"¹.

Ғалаёнлар шу тариқа ваҳшийлик билан бостирилгач, ҳукумат 15 сентябрдан фармон ижросига киришди. Туркистондан 123.300 киши мардикорликка сафарбар этилди. Улардан энг оғир ишларда, арзимаган ҳақ эвазига фойдаландилар. Сафарбар этилганларнинг жуда кўпчилиги меҳнатга яроқсиз бўлиб, пул тўлай олмагани учун мажбуран жўнатилган эди. Россиянинг қаҳратон қиш иқлимида уст-боши юпун, қорни оч, соғлиги оғирлашган, оддий ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум мардикорлар оғир жисмоний меҳнатдан, тиббий ёрдам, зарур шароит йўқлиги туфайли ёппасига касалланиб, очликдан, совуқдан азоб чекканлар. Депутат Жаъфаров Россия Давлат Думаси мусулмонлар фракциясига келган қуйидаги шикоят ва арз-додларга тўла мактубларни ўқиб берган: "Ишга олинганларга қаттиқ қамоқ режими ўрнатилган. Қариндошлар билан учраштирилмайди. Озиқ-овқат узатиш учун дарвоза олдида солдатга пул бериш керак. Арзимас гуноҳ учун калтакланади..." Бошқа бир мактуб: "Ишчилар доимий суръатда соқчилар назоратида бўладилар. Ишчиларнинг ҳаёт шароитлари чидаб бўлмас даражада оғир. Улар захда, сувда туриб ишлайди-

¹ ЎзР МДА, Ф.1, 1-рўйхат, 1100-йиғма жилд. В. 289.

лар. Бараклар ҳам зах. Ишчилар ревматизм каби касалликлар билан оғир хасталанган. Уларга тиббий ёрдам кўрсатилмайди. Чарчаш ёки бетобликдан хасрат қилганлар уриб, сўкилади. Энг оғир жазо — карцер"¹.

Бундай мактублар сони чексиз эди. Бироқ улар жавобсиз қолган. Чунки Россия Давлат Думаси бирор чора кўриш ҳуқуқидан маҳрум эди. Барча ҳокимият якка ҳоким — император Николай II қўлида эди. Россия Давлат Думасидаги ушбу муаммонинг муҳокамаси юқорида қайд этилганидек, ёпиқ эшиклар ортида тор доирада ўтказилади. Бу ҳол бир томондан барча маълумотларни ошкора, холисона эътироф этилишига, иккинчи томондан депутатлар, яъни Россия жамоатчилиги вакилларининг ушбу воқеаларга ва умуман, Туркистонда Россия империяси олиб бораётган сиёсатга нисбатан ўз муносабатларини ошкора кўрсатишларига имкон берган. Чунончи, Дума Кенгашининг ёзма баённомасидан маълум бўлишича, депутатлар кўзғолонни босириш жараёнида маъмурият қўллаган шафқатсиз чора-тадбирлардан даҳшатга тушиб, ёқа ушлаганлар, ҳукуматнинг ўлкадаги вайронагарчилик сиёсатини қоралаганлар, бироқ айна пайтда "Россия тожидаги бебаҳо дур бўлган Туркистондан ажралиб қолмаслик, ундан унумли ва оқилона фойдаланиш йўллари" ҳақида бош қотирганлар, Туркистонда "мустамлакачилик сиёсатини маданийроқ ташкил этиш лозимлиги"ни алоҳида таъкидлаб ўтганлар.

Дума кенгашидан хабар топган император Николай II унда қайд этилган маълумотларнинг қанчалик тўғрилигини аниқлаш ва умуман, Туркистондаги аҳволни текшириш мақсадида Туркистон генерал-губернатори А.Н. Куропаткиндан 1916 йил воқеалари ҳақида ёзма ахборот ва ҳисобот талаб қилади.

Генерал-губернатор эса, ўз навбатида, ўлкадаги вилоят губернаторлари ҳамда уезд бошлиқларидан шундай ахборот талаб қилади. Шу тариқа 1916 йил воқеалари ҳақида Туркистон маъмурияти вакилларининг қарашлари ва ҳисоботлари акс эттирилган расмий ҳужжатлар юзага келади.

III. 1916 йил кўзғолонни ҳақидаги Туркистондаги мустабид ҳукумат ва маъмурият вакилларининг қарашлари, яъни расмий қарашлар. Расмий қарашлар ҳукмрон давлат манфаатларига хизмат қилгани, яъни унинг айбини — мустамлакачилик зулмини хаспўшлаб, кўзғолонни нохолисона баҳолагани шубҳасиз, чунки мустабид ҳукумат ҳақиқатнинг ошкор этилишидан, ўз кирдикорларининг фош бўлишидан мутлақо манфаатдор эмас эди. Аммо 1916 йил воқеалари ҳақидаги хабар Туркистон доирасидан чиқиб, Россия Давлат Думасига етиб боргач ва Император

¹ ЎзР МДА, Ф.1, 1-рўйхат, 1100-йиғма жилд. 332-333.

бу ҳақда кўрсатмалар беришни талаб қилгач, Туркистондаги мустабид ҳукумат маъмурияти раҳбарлари бу ҳақда расмий, лекин махфий равишда ахборот тайёрладилар.

Махфий суръатда қайд этилган расмий қарашлар жамоатчилик учун матбуотда қайд этилган ошқора расмий қарашлардан тубдан фарқ қилган. Махфий расмий қарашларда маъмурият вакиллари кўзғолон воқеаларини изоҳлашга ва бунда албатта, масалага хизмат манфаатлари нуқтаи назаридан ёндошиб, айбларини яширишга уринганлар. Натижада барча масалада кўзғолончилар қораланиб, ҳамма айб маҳаллий амалдорларга тўнкалади. Маҳаллий амалдорлар, яъни эллиқбоши, мингбошилар мардикорлик ҳақидаги фармонни нотўғри шарҳлаб, аҳоли норозилигини кучайтирганликда, улардан пора олиб, ўз хизмат вазифаларини суиистеъмол қилганликда айбланадилар. Шунингдек, бу ахборотларда ҳукуматнинг кўзғолонни шафқатсиз бостириш фаолияти хаспўшланиб, бунга гўёки аҳолининг "экстремистик ҳаракатлари" сабаб бўлганлиги ҳақидаги ёлғонлар баҳона қилиб кўрсатилади. Тез орада ҳарбий вазир С.Д. Шуваев ҳам Туркистон маъмуриятига Дума мажлиси баённомасидан нусха юбориб, унда қайд этилган маълумотлар қанчалик асослилигини изоҳлашни талаб қилади, маъмурият эса бу маълумотларни тан олмай, сохта кўрсатмалар беради.

Махфий расмий ахборотларда маъмурият раҳбарлари, вакиллари кўзғолон сабаблари ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам баён этадилар. Чунончи, А.Н. Куропаткин Император Николай II га 1917 йил 22 февралда йўллаган мутлақо махфий кўрсатмасида таъкидлашича, кўзғолонга "бевосита сабаб ва туртки Туркистон аҳолисини мардикорликка олиш ҳақидаги фармон бўлиб, унинг ижроси аҳолини оғир аҳволга солиб қўйган... бундан ташқари кўзғолонга аҳолининг турли қатламларида сўнгги 30 йил давомида тўлланиб келган норозиликлар сабаб бўлган"¹. Бу норозилик сабабларини А.Н. Куропаткин ҳар бир вилоят доирасида кўрсатишга уринади. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини қамраб олган вилоятлардаги норозиликни изоҳлаб, бу ерда пахта хўжалигининг жадал ривожлантирилиши аҳоли ҳаётида асоратли оқибатларга олиб келганини кўрсатиб ўтади. Бу омилларни қайд этиб ўтган А.Н. Куропаткин уларни мустамлакачилик сиёсатининг асоратлари сифатида эмас, "ҳукумат фаолиятида ҳисобга олинмаган ҳолатлар" сифатида изоҳлайди, уларга барҳам бериш ҳақида эмас, балки келажақда "бундай кўзғолонларга йўл қўймаслик учун маъмурият ва ҳарбий кучни мустаҳкамлаш, бошқарув

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. М.: 1960. С. 94.

усулини янада кескинлаштириш" ҳақида бош қотиради, бу бо-
рада амалий таклифларни илгари суради.

А.Н. Куропаткин ҳарбий вазир Д.С. Шуваевга юборган макту-
бида ҳам 1916 июнь фармони аҳоли орасида анчадан бери тайёр-
ланиб келган норозилик ҳаракатига туртки бўлганини таъкид-
лайди¹.

Маъмурият вакиллари кўзғолоннинг сабабларинигина эмас,
балки мақсад ва моҳиятини ҳам жуда яхши англаганлар. Айниқ-
са, Россиядан ажралиш мақсадини кўзлаган курулли Жиззах кўзго-
лонининг моҳиятини жуда яхши англаганлар ва буни ўз кўрсат-
маларида ҳам алоҳида қайд этиб ўтганлар. Масалан, бош ҳарбий
прокурор В. Игнатович генерал-губернатор А.Н. Куропаткинга
1916 йил 31 декабрда берган ёзма ҳисоботида "Жиззах уездидаги
ҳаракатлар дарҳол рус ҳукуматига қарши курашга айланганини,...
бунга сабаб аҳоли орасида аввалги мустақиллик даврини қўмсаш,
хотирлаш кучли эканлигини"² алоҳида таъкидлайди.

Қайд этилган маълумотлар кўрсатадики, ҳукумат ва маъму-
рият вакиллари 1916 йил кўзғолонининг сиёсий моҳияти ва са-
бабларини жуда яхши англаб етганлар ҳамда буни махфий ёзиш-
маларда ҳам эътироф этганлар. Бироқ жамоатчилик учун
мўлжалланган ошқора расмий қарашларда бу ҳақда сўз ҳам бор-
маган. Ошқора расмий қарашлар масалани мутлақо бошқача
талқин этган бўлиб, махфий расмий қарашлардан тубдан фарқ
қилади. Улар асосан Туркистон матбуоти саҳифаларида бериб
борилган расмий хабарларда ўз аксини топган.

Расмий хабарлар "Туркестанские ведомости", "Семиречен-
ские областные ведомости", "Туркестанский голос", "Туркистон
вилояти газети", "Туркестанский курьер", "Асхабад" газетлари
саҳифаларида чоп этилган бўлиб, улар орасида "Туркестанские
ведомости" газетаси алоҳида ўрин тутди. Унинг саҳифаларида
мунтазам суръатда чоп этиб борилган расмий хабарлар юз бе-
раётган ҳодисаларни мутлақо тескари акс эттиради. Масалан,
сафарбарлик билан боғлиқ илк хабарларда "аҳолининг гўёки бу
ишга бажонидил киришгани", "Ватанга ёрдам беришга тайёр-
лиги" таъкидланади. Ҳатто Россия фуқаролари учун ҳам Ватан
ҳимояси эмас, балки адолатсиз, бўлинган дунёни қайта бўлиш
учун олиб борилган I Жаҳон уруши Туркистон аҳолиси учун
қандай қилиб Ватан ҳимояси бўлиши мумкин эди?

Июль ойида Туркистон матбуотида сафарбарлик гўёки "му-
ваффақиятли, кўтаринки руҳда кечаётгани" хабар қилинади³.

¹ ЎЗР МДА, ТГГМ фонди, 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд, В.155-156.

² ЎЗР МДА, ТГГМ фонди, 31-рўйхат, 1100-йиғма жилд. 101-113-
варақ.

³ "Туркестанские ведомости" газетаси, 1916. №157

Ваҳоланки, айнан июль ойи давомида Туркистондаги деярли ҳар бир шаҳар ва ҳар бир қишлоқда маҳаллий аҳоли билан ҳарбий қўшинлар ўртасида кескин тўқнашувлар содир бўлиб тургани маъмурият архивида сақланиб қолган ҳужжатларда ҳам таъкидланади¹. Август ойи охирларига келиб, "Туркестанские ведомости" саҳифаларида генерал-губернатор А.Н. Куропаткиннинг сафарбарликни ўтказиш тартиби ҳақидаги буйруғи ва унга илова-лар эълон қилинади². Унда буйруқдан бош тортганлар қурол кучи билан бостирилиши, айбдорлар оғир жазоланиши ҳақида огоҳ-ландирилади. Иловада сафарбарликдан руҳонийлар, мансабдорлар, алоҳида "этиборли шахслар" (яъни мустабид ҳукумат этиборини қозонган бойлар) озод қилиниши маълум қилинади. Шу тариқа мустабид ҳукумат халқ орасида ўз тарафдорларига эга бўлиш, сафарбарликни амалга оширишда шу тарафдорларга суяниш йўлини топмоқчи бўлди. Бироқ бу кўзлаган мақсадига бутунлай эриша олмайди. Кўзғолон энг кескин тус олган Жиззах уездида халққа айнан дин пешволари бош бўладилар. Улар мустабид ҳукуматнинг "марҳаматли" тузоғига илинмайдилар.

Газетада 19 сентябрь куни генерал-губернатор А.Н. Куропаткиннинг махсус фармони эълон қилинади. Унда сафарбарликни амалга ошириш жараёнида маҳаллий маъмурлар порахўрлик, тамагирлик ҳолларига йўл қўйгани, бунинг учун улар ҳарбий ҳолат қонунлари асосида жазоланиши қайд этилади. Ваҳоланки, бундай ҳолатлар фақатгина маҳаллий маъмурлар эмас, рус маъмурлари — вилоят, уезд бошлиқлари томонидан ҳам йўл қўйилгани, аксарият ҳолда биргаликда, келишиб ҳаракат қилганлари турли манбаларда қайд этилган, бироқ расмий хабарларда бу айб фақат маҳаллий маъмурларга тўнқалади.

1916 йил воқеалари хусусида маҳаллий тилда чоп этилган ягона расмий газета — "Туркистон вилояти газети" ("Туркестанская туземная газета") саҳифаларидан ҳам холисона таҳлил ва хулосалар, ҳаққоний ахборот излаш бефойда. Унда чоп этилган хабарлар ҳам аксарият ҳолда сохта ва чекланган бўлиб, расмий уйдирмаларни тарғиб этишга хизмат қилган. Дастлабки хабарларда сафарбарлик гўё "маҳаллий аҳолига рус ҳукумати томонидан билдирилган ишонч", "Ватан олдидаги бурч" сифатида таърифланади, мустабид ҳукуматнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони туркистонликлар учун гўё бир "марҳамат", "илтифот", "ишонч" ва ҳатто "оталарча ғамхўрлик" сифатида баҳоланади³.

¹ ЎЗР МДА. Фарғона ҳарбий губернатори фонди. 2-рўйхат. 152-йиғма жилд. В. 25-26.

² "Туркестанские ведомости". 1916. № 185.

³ "Туркистон вилояти" газети ("Туркестанская туземная газета"). 1916. № 42-43.

Жиззахдаги воқеалар ҳақидаги хабарда Жиззах шахрига юборилган жазо отряди бошлиғи — полковник Яванов тўранинг уезда тарқатган тўртта эълонномаси чоп этилган. Уларда Жиззах аҳлидан "иғвогарларга" қўшилмай, қайтиб келиши ва уйлари-дан оқ байроқ чиқариб қўйиб, тавба қилганини маълум этиши талаб қилинади, "иғвогарчилик қилгон фуқаролар битта қолдирмай нобуд қилиниши, уларнинг ҳовли-жойлари вайрон этилиши ва подшоҳликка олинниши, иғвогарларни тутиб берганлар ўлимдан халос бўлиши" маълум этилади¹. Бу ўринда Туркистон, хусусан, Жиззах уездини Россиядан ажратиб олиш, мустақил бўлиш ниятида мустабид ҳукуматга қарши бош кўтарганлар — "иғвогарлар" деб таърифланади.

Сафарбар этилган мардикорлар қисмати ҳақида матбуот эълон қилган расмий хабарлар ҳам мутлақо сохта бўлиб, уларда мардикорлар "усти бут, қорни тўқ, кайфияти чоғ, яхши шароитларда ўйнаб-кулиб, пул ишлаётгани, моддий ёрдамга эҳтиёж йўқлиги" хабар қилинади². Ваҳоланки, Россия Давлат Думасининг Мусулмонлар фракциясига мардикорларнинг арз-додга, ҳасрату надоматга тўла мактублари узлуксиз суръатда келиб тургани депутатлар томонидан ҳам таъкидланган. Хуллас, матбуотда чоп этилган расмий хабарлар ва ахборотларнинг асосий қисми сохта маълумотларга асосланган бўлиб, мустабид ҳукумат манфаатларига хизмат қилади. Улар воқеаларнинг асл моҳияти, қўлами ва шиддатини, ўлкадаги ҳақиқий аҳволни яширишни, ҳукумат обрўсига путур етказмасликни кўзлаган бўлиб, 1916 йил кўзғолони воқеаларини "фармон ижроси вақтида айрим ақлсиз кишилар томонидан йўл қўйилган бемаъни қаршиликлар" сифатида кўрсатишга, аҳолининг қолган қисми гўёки ортиқча қаршилик қилмаганини исботлашга уринади.

Ваҳоланки, ҳукумат архиви, яъни Туркистон генерал-губернатори ва вилоятлар ҳарбий губернаторлари маҳкамаларининг архивлари тегишли мансабдорларнинг турли шаҳар, вилоят, қишлоқларда содир бўлган ғалаёнлар ҳамда уларнинг тафсилотлари ҳақидаги хабарлари, телеграммалари, рапортлари, ахборотлари билан тўлиб тошиб кетган. Асосан ғалаёнлар тафсилотлари, яъни қачон, қаерда, қанча аҳоли қандай қаршилик кўрсатгани ва уларга қандай чора кўрилгани ҳақида баён қилувчи бу ҳужжатлар шу қадар кўп ва беҳисобки, уларнинг барчасини беистисно ўрганиш учун кўп йиллар керак.

¹ "Туркистон вилояти" газети. 1916. № 44.

² "Туркестанские ведомости". 1916. № 250, 257.

1916 йил воқсалари ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашларни аниқлаштиришга хизмат қилувчи манбаларнинг **IV қисми замондошлар, алоҳида шахсларнинг мутлақо шахсий фикр-мулоҳазаларидан** иборат. Улар орасида мустабид ҳукумат вакили, Туркистондаги маъмурият раҳбари, Россия империяси мустамлакачилик сиёсатининг ижрочиси генерал-губернатор А.Н. Куропаткиннинг норасмий, мутлақо шахсий, ошкор этишга мўлжалланмай ёзилган фикр-мулоҳазалари алоҳида диққатга сазовордир. А.Н. Куропаткиннинг¹ кундалик дафтаридан шахсий таассуротлар сифатида жой олган бу фикр-мулоҳазаларининг Туркистон генерал-губернатори лавозимига тайёрланганидан сўнг ўлкадаги аҳвол билан яқиндан танишиш мақсадида вилоятлар бўйлаб қилган сафари чоғида битилган. 1916 йилнинг сентябрь-октябрь ойлари давомида амалга оширган сафари чоғидаги шахсий таассуротларини кейинчалик ошкор бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган А.Н. Куропаткин ўз қарашларини мутлақо ҳолисона баён этади. Гарчи мустамлакачи амалдор руҳи уни бир дақиқага ҳам тарк этмаса-да, оддий инсон сифатида ўз таассуротлари ва мулоҳазаларини баён этган А.Н. Куропаткин реал аҳволни ҳаққоний тасвирловчи маълумотларни қайд этади.

Энг муҳими ва қизиғи шундаки, унинг кундалигида сентябрь-октябрь ойларидаги сафари давомида қайд этилган маълумотлар август ойида Туркистонда бўлиб, аҳволни ўрганиб қайтган Дума депутатларининг кўрсатмаларига жуда мос тушади ва уларни тасдиқлайди. Бу айниқса, маъмурият вакиллари бўлган рус амалдорларининг порахўрлиги, ўз мансабини суниистеъмол қилиш ҳолатлари, Еттисув вилояти ва Жиззахда ҳукумат кўшинларининг шафқатсиз фаолияти ҳақидаги маълумотларга тегишли бўлиб, улар бир-биридан беҳабар, мутлақо бошқа-бошқа мақсадларда қайд этилган, аммо бир хил мазмунга эга, яъни ҳақиқий аҳволни кўрсатиб беради. Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, А.Н. Куропаткин ўзининг расмий ахборотларининг бирортасида кундалигида қайд этилган маълумотларни кўрсатиб ўтмаган, аксинча, баъзи ҳолларда ўз кундалигидаги шахсий мулоҳазаларига зид кўрсатмалар берган. Чунончи, у ўзининг расмий ахборотларида амалдорларнинг порахўрлиги ҳақида сўз юритиб, фақатгина маҳаллий амалдорларни айблайди, рус амалдорларининг бундай кирдикорларини яширади, кундалик дафтаридан эса Фарғона, Самарқанд вилоятларидаги ҳарбий губернаторлар, уезд бошлиқлари (улар руслардан тайинланган) бундай ҳол учун ишдан четлатилганини қайд этади.

¹ Дневник Куропаткина // Красный архив. 1929. Том 34.

Кўзғолон сабабларини аниқлаш мақсадида А.Н. Куропаткин ўз сафари давомида Еттисувдаги рус ва маҳаллий аҳоли вакиллари билан суҳбатлашган. Бу ҳақда ўз кундалигида ҳам қайд этиб ўтади. Унда ёзилишича, масъул вазифаларда хизмат қилувчи ўқимишли руслар кўзғолонга маҳаллий аҳолининг ерлари тортиб олиниши сабаб бўлганини таъкидлаганлар. Маҳаллий аҳоли вакили инженер Тинишпаев ҳам кўзғолонга маъмурият фаолияти ва русларнинг адолатсиз муносабати сабаб бўлганини кўрсатиб ўтгани А.Н. Куропаткин кундалигида қайд этилади.

А.Н. Куропаткиннинг кундалигида ёзилишича, Авлиёота уезди бошлиғи Кастальский “кўзғолонлар давомида рус қишлоқларига етказилган талафотлар атайин сохталаштирилгани, бир неча бор бўрттирилгани”ни алоҳида таъкидлаган.

Бундан ташқари, А.Н. Куропаткин ўз кундалигида Еттисувдаги рус деҳқонларининг фаровон, тўқ яшаётгани, лекин улар орасида жиноятчилар, ахлоқсизлар кўплиги, маҳаллий аҳолининг мулки руслар томонидан талон-торож этилганини ҳам қайд этади.

Генерал-губернаторнинг шахсий кундалигида ҳолисона қайд этилган бу маълумотлар А.Н. Куропаткиннинг оддий инсоний таассуротларигина ҳолос. Улар бу амалдорни Туркистон халқига хайрихоҳ сифатида баҳолаш учун асос бўла олмайди. Чунки А.Н. Куропаткин нафақат амалда, ҳатто кундалигида ҳам ўзининг мустамлакачилик сиёсатининг бош ижрочиси эканлигини ёддан чиқармайди, чунончи, у ўз дафтарига Еттисувдаги маҳаллий аҳоли ерларини тинчгина тортиб олиш йўллари, уларнинг арзон ишчи кучидан мумкин қадар унумли фойдаланиш ҳусусида, ғалаёнларга йўл қўймаслик учун қандай чоралар қўллаш ҳақида бош қотириб, ўз мулоҳазаларини ёзиб боради.

1916 йил кўзғолони ҳақидаги замондошларнинг мутлақо шахсий қарашлари сифатида Еттисувдаги ғалаёнларда иштирок этганликда гумон қилиниб, ҳибсга олинган Г.И. Бройдонинг 1916 йил 3 сентябрда Тошкент Суд палатаси прокурори Адамовга берган кўрсатмасини ҳам қайд этиб ўтиш мумкин. Г.И. Бройдо кўрсатмалари¹ орадан 8 йил ўтиб совет матбуотида чоп этилган бўлсада, бу ўринда замондош гувоҳлиги сифатида эътиборга лойиқдир. У Еттисувдаги ҳаёт тарзи ва кўзғолонлар гувоҳи сифатида маъмуриятнинг воқеалар давомидаги фаолиятини кўрсатиб берувчи қимматли маълумотларни қайд этади. У оддий кузатувчи сифатида ўз таассуротлари асосида Еттисув аҳолиси ҳаётининг энг оғир жиҳатлари, фожиали аҳволи, бунга олиб келган омиллар, ер-сув масаласи ҳақида фикр юритади. Кўзғолон сабабларини Г.И. Брой-

¹ Бройдо Г.И. Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году. // "Новый Восток". Кн.6. 1924. С. 370-434.

до ҳукуматнинг адолатсиз сиёсати билан изоҳлаб, ғалаёнларни шу сиёсатнинг бевосита натижасидир, деб ҳисоблайди.

Г.И. Бройдо ўзи гувоҳ бўлган воқеалар асосида маъмуриятнинг миллий низоларни атайин авж олдиргани, русларни қуроллантириб, маҳаллий аҳолига нисбатан атайин гижгижлатгани, сохта ахборотлар, миш-мишлар тарқатгани ҳақидаги муҳим фактларни келтиради. Г.И. Бройдо маъмуриятнинг атайин миллий низо уюштирганлиги ва ғалаёнларни оммавий қирғин билан бос-тирганлиги ҳақида ҳамда аҳоли ерларининг тортиб олинишига доир аниқ мисоллар баён қилади. Бироқ Г.И. Бройдо пировардида "ҳукумат кўзғолонни ўз мақсади йўлида атайин уюштирган", деган нотўғри хулосага келади. Г.И. Бройдо бошқа вилоятларда ҳам шундай кўзғолонлар содир бўлганидан, ғалаёнлар бутун Туркистонни қамраб олганидан беҳабар эди. Мустабид ҳукумат бутун Туркистон бўйлаб ўзига қарши кўзғолон уюштиришдан сира манфаатдор эмаслигини ҳам ҳисобга олмаганди. Бундан ташқари, Г.И. Бройдо мутлақо асоссиз суръатда Еттисувдаги маҳаллий аҳолининг ўз ҳақ-ҳуқуқи учун кураш имкониятларини бутунлай инкор этарди. Уларни "на миллий ва на диний эркинлик учун курашга қодир эмасдирлар", деб ҳисоблаб, жуда қаттиқ янглишади. Г.И. Бройдо бу кўзғолонни маҳаллий аҳоли ўз истаги билан ва ўз озодлиги учун кўтармаган, уни ҳукумат ўзи уюштирган, деб уқдирмоқчи бўлади.

Шундай адашмовчиликларга қарамай, Г.И. Бройдо кўрсатмалари агар танқидий нуқтаи назардан ўрганилса, Еттисув аҳолисининг 1916 йил кўзғолонига доир жуда кўп масалаларни аниқлаштирувчи муҳим маълумотлар беради. Лекин улар бошқа манбалар билан қиёсий асосда, танқидий нуқтаи назардан ўрганилиши лозим.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, 1916 йил кўзғолони ҳақидаги замондош ижтимоий-сиёсий қарашлар воқеалар тарихини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу қарашларни ўрганишда фикр-мулоҳазалар ким томонидан, қандай мақсадда ва вазиятда (расмий ёки норасмий), қайси маълумотлар асосида илгари сурилганини, уларнинг холислик ва ҳаққонийлик даражасини аниқлаш муҳимдир. Акс ҳолда миллати, маслаги, дунёқарши, манфаатлари ва мақсадлари турлича, бир-бирига қарама-қарши бўлган замондошлар ёки расмий доираларнинг чекланган маълумотлари 1916 йил воқеалари ҳақида мутлақо нотўғри, зиддиятли тасаввурларга олиб келиши шубҳасиз.

Ижтимоий-сиёсий қарашларни нафақат танқидий, балки ўзаро солиштириш ёки бошқа манбалар билан таққослаш асосида қиёсий ўрганиш эса ҳақиқатни аниқлаштиришга, ноҳақ ёки асоссиз фикр-мулоҳазаларни ажратиб олишга ёрдам беради.

Ижтимоий-сиёсий қарашларнинг ҳаққонийлик, холислик даражаси содир бўлган воқеанинг ҳукмрон тузум ёки ҳукумат томонидан қандай баҳоланишига ҳам боғлиқ. Мустабид тузум шароитида содир бўлган воқеа шу тузум ёки сиёсат манфаатларига, талабларига зид бўлса, унинг кирдикорлари, зўравонлигини фош этишга ёки унга барҳам беришга йўналтирилган бўлса, бу ҳодиса ҳақидаги ҳаққоний ижтимоий-сиёсий қарашлар ошкораликка йўл топа олмайди, бунга имкон берилмайди, унинг ўрнига сохта, ҳукмрон доира манфаатларига мослаштирилган, ҳақиқатдан йироқ расмий қарашлар шакллантирилиб, уларга ижтимоий тус беришга, яъни жамоатчилик фикри сифатида кўрсатишга уринилади. Айнан шу сохта қарашларни ҳаққоний ижтимоий-сиёсий қарашлардан ажрата олиш лозим, чунки улар ҳақиқатни тиклашга эмас, уни сохталаштиришга хизмат қилади.

Шу ҳолатларнинг барчасини назарда тутиб, 1916 йил кўзғолони ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашларни қиёсий ва танқидий асосда ўрганиш натижасида хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, кўзғолоннинг сиёсий моҳияти, сабаб ва мақсадлари, яъни унинг Россия мустамлакачилигига қарши қаратилгани, Россия ҳукмронлигидан қутулиш мақсадини кўзлаганини замондошлар ҳам эътироф этганлар. Буни тор доирада, махфий ёзишма, кенгашларда таъкидлаб ўтганлар, лекин ошкора эътироф этишга имкон берилмаган, чунки бу ҳукмрон давлат манфаатларига зид эди. Ана шундай шароитларда шаклланган ва турли манбаларда сақланиб қолган ижтимоий-сиёсий қарашлар кўзғолоннинг шиддати, кўлами, умумхалқ характери, воқеаларнинг турли тафсилотлари, мавҳум қирраларини аниқлаштиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

1916 йил кўзғолони тарихига бағишланган илмий тадқиқотларда, адабиётларда бу муҳим манбалардан қай даражада ва қандай фойдаланилган? Умуман, ижтимоий-сиёсий қарашлар илмий қарашларнинг шаклланишида қандай ўрин тутган? Улар илмий тадқиқотларда қандай акс этган? Бу борада қандай муаммолар, мавҳум ва мунозарали масалалар бор? Бу саволларга кейинги бобларда — 1916 йил кўзғолони тарихшунослигининг таҳлили асосидагина жавоб бериш мумкин.

2-§. Совет ҳокимиятига қарши 1918—1924 йиллар халқ курашлари ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашлар

XIX асрнинг II ярми ва XX аср давомида жаҳон саҳнасига йирик мустабид империя сифатида чиққан Россия давлати Туркистонда қарийб 130 йил давомида ўз мустамлакачилик зулми-

ни ўтказиб келди. 1917 йилда Россияда содир бўлган Февраль инқилоби ҳамда Октябрь тўнтариши бу мамлакатда демократик тараққиётни таъминлай олмади, давлатнинг мустамлакачилик моҳияти ҳам ўзгармади, аксинча, мустабидликда совет ҳокимияти подшо Россияси империясининг вориси бўлди. 1916 йилда Россия империясининг мустамлакачилик зулмига оммавий қўзғолон кўтариб, қаршилик кўрсатган Туркистон халқлари ўлкада зўрлик билан ўрнатилиб, аввалги зўравонликни яна давом эттира бошлаган совет давлатига ҳам қарши қуроли кураш бошлади. Бу кураш 1916 йил қўзғолонидан олинган сабоқлардан тегишли хулоса чиқариб, уюшган қуроли қаршилик тусини олди ва шу туфайли узоқ йиллар давомида мустабид ҳукумат уни енгилма муваффақ бўла олмади. Мустабид совет ҳокимияти Туркистон халқларининг ўз мустақиллигини қўлга киритиш мақсадида олиб борган курашларини бостириш учун ҳарбий, сиёсий, иқтисодий чора-тадбирларни, барча куч ва имкониятларни ишга солди. Бироқ асосий куч манбаи халқ бўлган бу курашни енгилма осон бўлмади.

Гарчи курашга сиёсий етакчилик, умумий раҳбарлик, ҳарбий, иқтисодий таъминот етарли даражада бўлмаса-да, унинг маънавий ва жисмоний куч манбаи халқ бўлганлиги, яъни халқ томонидан кенг қўллаб-қувватланиб турилгани бу курашлар кучлар нисбати тенг бўлмаган шароитларда ҳам узоқ вақтгача енгилмай туришини таъминлаб берди. Буни яхши англаган мустабид ҳукумат ўзига қарши қаратилган бу курашни маънавий жиҳатдан заифлаштириш, илдишларига болта уриш, кучсизлантириш учун уни халқ хайрихоҳлигидан, қўллаб-қувватлашидан маҳрум этиш йўллари излади. Халқни курашдан бездириш, кураш сафларига парокандалик киритиб, тўзатиш учун бу кураш ҳақида сохта салбий тасаввурлар уйғотишга, ёлғон ахборотлар тарқатишга киришди. Бундан қўзланган асосий мақсад курашнинг асл моҳиятини — унинг Туркистон озодлиги учун қаратилганини яшириб, бузиб кўрсатиш эди. Бу бир тарафдан мустабид ҳукуматнинг мустамлакачилигини хаспўшлаш учун, иккинчи тарафдан халқ онгини чалғитиш учун зарур эди.

Сохта ва салбий тасаввурлар аҳолининг курашга фаол қўшилмаган қисмини ёлғон ахборотлар билан таъминлаб туриш учун ҳам керак эди. Маълумки, кураш асосан Фарғона вилоятида бошланиб кейинчалик бошқа вилоятларга ҳам тарқалган. Курашнинг айнан Фарғонада бошланиб, авж олиш сабаби шундаки, мустабид ҳукумат ва унинг қўшинлари Тошкентда жойлашганлиги туфайли маҳаллий демократик ҳукумат — Туркистон мухтор ҳукумати Кўқонда тузилган ва шу ерда совет ҳокимияти томонидан қонга ботирилган (1918 февраль). Бунга жавобан бошланган кураш ҳам шу ерда — Фарғона водийсида авж олиб, кейин

бутун Туркистонни қамраб олган. Ўз ҳукмронлигига қарши қаратилган халқ ҳаракатлари ҳақидаги ҳақиқатни ошкор этиш, унинг олишдан манфаатдор бўлмаган ҳукумат ўзининг айбини ҳаспўшланиш ва ўзига қарши кучларни қораланиш мақсадида бу курашга "босмачилик" деган тўхмат тамғасини ёпиштирди. Унинг асли моҳияти ва мақсадларини бузиб, оддий қароқчилик, талончилик сифатида кўрсатиб, жар солишга киришди. Аммо халқнинг ўзи гувоҳ бўлган, иштирок этган воқеаларни, ҳақиқий аҳволни қоралаб, унга бошқа бўёқларда кўрсатиш, уни ёлгон хабарларга ишонтириш мумкин эмас эди. Туркистон жамоатчилиги ўлкада юзага келган кескин ва оғир ижтимоий, иқтисодий, сиёсий вазиятда бошланган бу кураш сабаблари, моҳияти ва мақсадларини қандай баҳолагани, унга қандай муносабатда бўлгани 1918—1924 йиллардаги матбуот ва нашрлар таҳлилидан намоён бўлади. Бу кураш воқеалари ҳақидаги 1918—1922 йилларга мансуб эътирофлар ҳолислиги билан ажралиб туради, чунки бу даврда, яъни 1918—1922 йилларда Туркистонда юзага келган кескин сиёсий, ҳарбий, ғоявий ихтилофлар, тўқнашувлар шароитида ва бошқа бир қанча сабаблар туфайли мустабид давлат жамоатчилиги фикрини бутунлай жиловлаш, матбуотни қаттиқ назорат қилиш имконига эга бўлмаган. Шу туфайли ўша даврда содир бўлган воқеалар сабаби, моҳияти хусусидаги ҳолисона эътироф этилган фикр-мулоҳазалар 20-йиллар бошидаги матбуот ва нашрларда ошкоралик юзини кўриб улгурган. 1922 йилдан бошлаб сохта, сунъий тасаввурларни шакллантириш, тарғиб этишга зўр берилган, цензура назорати кучайтирилган.

Совет ҳукуматига қарши олиб борилган кураш воқеалари ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашларни тавсифловчи манбаларнинг қолган қисми ошкор этишга мўлжалланмай, маълум вазият ва аниқ мақсадларда баён этилган расмий ҳисобот, ахборотлар бўлиб, улар архив захираларида сақланиб қолган. Бу манбаларни ҳам, яъни архив маълумотларини ҳам бутунлай ҳолис қарашлар ёки маълумотлар сифатида баҳолаш нотўғри, чунки уларнинг аксарияти ҳукмрон мустабид давлат вакилларининг масалага бир ёқлама ғаразли ёндошувининг маҳсули бўлиб, ўта танқидий муносабатни ва бошқа манбалар билан қийслаш асосида ўрганишни тақозо этади.

Совет ҳукуматига қарши кураш бошлаган "қуролли тўдаларнинг" сардори Эргаш ўз йигитлари билан ҳали ўлкада чор Россияси ҳукмронлиги давридаёқ мустамлакачиларга қарши бош кўтарган ва чоризм маъмурлари уни "босмачи", "қароқчи" сифатида қоралаб, қамоқ жазосига ҳукм қилганлар. Чоризм ағдарилгач, Эргаш кўрбоши 1917 йилда милиция хизматида кирган. 1917 йилда Қўқонда тузилган маҳаллий демократик ҳукумат — Туркистон мухторияти совет давлати томонидан шафқатсиз ту-

гатилгач, у ўз йигитлари билан совет ҳокимиятига қарши кураш бошлаган. Совет ҳокимиятига қарши бу қуролли тўдаларнинг кураши тобора уюшиб, унинг сафлари тўлиб, сардорлари кўпайиб борган. Совет ҳокимияти эса уларни ёппасига "босмачилик" деб таърифлай бошлаган.

Манбалардан маълум бўлишича, Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилгач. Ўлкада қаҳатчилик, очарчилик бошланган ва бундай шароитда жиноий унсурларнинг талончилик ҳаракатлари содир бўлиб турган. Бироқ, Туркистон халқларининг ўз инсоний, миллий, сиёсий ҳуқуқларини топтаган мустабид тузумга қарши онгли равишда олиб борган курашлари бундай талончилик ҳаракатларидан мақсади, моҳияти жиҳатидан кескин ажралиб турарди. Большевиклар эса уларнинг ҳар иккаласини атайин умумий бир ном билан таърифлаб, ягона ҳаракат сифатида кўрсата бошлаганлар. Ваҳоланки айрим қароқчи гуруҳлар томонидан онда-сонда, гоҳ у, гоҳ бу ерда содир этиб турилган оддий жиноий талончилик билан эрксевар ватанпарварларнинг онгли равишда, аниқ мақсадларда, мустабид ҳукумат кўшинларига қарши олиб борилган оммавий қуролли кураши бир-биридан тубдан фарқ қиларди. Туркистон ватанпарварларининг олиб борган қуролли курашлари сиёсий ҳаракат тусини олгани аниқ намоён бўлса-да, мустабид ҳукумат уни "босмачилик" сифатида кўрсатишга ҳаракат қилди ва "босмачилик" сўзи истеъмолда мутлақо асоссиз ўрнашиб борди. Аммо бу ном билан таърифланган халқ курашининг сабаблари, моҳияти ва мақсадларига ўз замондошлари томонидан берилган баҳолар "босмачилик" сўзининг маъносига мутлақо зид бўлиб, уни кескин инкор этади.

Масалан, большевикларга қарши қаратилган курашнинг келиб чиқиш сабаблари, моҳияти, характери ҳақидаги энг оддий замондошлар фикрига эътибор қаратайлик. Ўз исмини ошкор этишни истамай, В.К. деб имзо чеккан бир муаллиф ўша давр матбуотида қуйидаги мулоҳазаларини келтиради: "Босмачилик" сўзи туркий халқлар тилларида қароқчи маъносини англатади. Бироқ, биз "босмачилик" деб атаётган воқеаларни оддий қароқчилик деб баҳолаш катта хато бўлур эди. Туркистондаги совет ҳокимиятининг ўлкадаги аҳоли ҳамда унинг хўжалик хусусиятларини эътиборга олмай амалга оширган иқтисодий сиёсати, айниқса, Фарғонада мислсиз талончиликка олиб келди. Зўравонлик билан амалга оширилган мусодаралар — савдо корхоналари, косибчилик устахоналари, молбоқарлар, ер эгаларидан мол-мулкнинг тортиб олиниши маҳаллий аҳолида совет ҳокимиятига нисбатан душманлик муносабатини юзага келтирди. Маҳаллий аҳолининг кенг қатламлари совет ҳокимиятидан норози бўлиб, унга қарши турган шундай шароитда Эргаш бошчилигида уюшган тўдалар совет ҳукуматига қарши мунтазам ку-

рашувчи аксилинқилобий кучларга асос бўлди. Бу тўдаларга қарши кураш эса совет ҳокимиятидан норозиликни янада кучайтирди... Бу кураш давомида маҳаллий аҳолини қириб ташлаш ҳолларини сира оқлаб бўлмади"¹.

А.К. деб имзо чеккан яна бошқа бир замондош муаллиф эса "Сиёсий ходим ҳафтанома"си да шундай фикр билдиради: "Босмачиликнинг пайдо бўлиши ва давом этаётганига сабаб Фарғонадаги совет ҳокимияти вакиллари мустамлакачи эканлигидадир. Бу алдамчи талончилар собиқ пахта қабул қилиб олувчилардан иборат бўлиб, шусиз ҳам хонавайрон бўлган деҳқоннинг нонини қамчи билан савалаб тортиб оляптилар"².

Матбуот саҳифаларида яширин имзолар остида қайд этилган бундай фикр-мулоҳазалар расмий манбаларда — мафкуравий бўғинлар, партия ва сиёсий ташкилотлар ҳужжатларида, масъул ва раҳбар шахсларнинг чиқишларида ҳам учрайди. Чунончи, Туркистон Коммунистик партияси Марказий қўмитасининг тарғибот-ташвиқот бўлими шарҳларида таъкидланишича, "...1918 ва 1919 йилларда Фарғонадаги босмачилик шубҳасиз умуммиллий ҳаракат эди, уни маҳаллий аҳолининг катта қисми қўллаб-қувватлади... Совет ҳокимияти дастлабки йилларда ўзининг расмий шиорларига қарамай амалда мустамлакачи (рус ва арман дашноқлари мустамлакачилиги) эди ва эски зўравонлик сиёсатини давом эттирар, баъзан эса ҳатто тўғридан-тўғри талончилик йўлини тутган эди. Айниқса, Қўқон мухториятини яқсон қилишда шундай бўлди"³.

Фарғона вилояти тарғибот бўлимининг ташвиқотчилар учун эълон қилинган шарҳларда эса бу ҳаракат сабаблари шундай изоҳланади: "Босмачилик чуқур иқтисодий силкинишлар замида юзага келиб, минглаб кишиларнинг совет ҳокимиятига қарши оммавий ҳаракатига айланди, "босмачилик" ҳаракатининг эш муҳим пайти Қўқон мухториятининг тор-мор этилиши ва дашноқлар хунрезлиги туфайли юз берди... Босмачиликнинг миллий характери дастлабки пайтларда совет ҳокимиятининг мустамлакачилиги, маҳаллий аҳолига нисбатан подшолик режимдан фарқ қилмайдиган муносабатда бўлиши туфайли аҳоли томонидан кенг қўллаб-қувватланди"⁴.

1919 йилда Туркистонда маҳаллий меҳнаткашлар орасида иш олиб бориш мақсадида тузилган ўлка мусулмонлар бюросининг

¹ В.К. "Басмаческий фронт" // Коммунистическая мысль. 1920. № 1. С.15-17.

² А.К. Два голоса // Еженедельник политработника, 16 январь. 1921.

³ Современное положение басмачества. Тезисы Агит. проп. ЦК КПТ // Туркестанская правда. 1922. № 4.

⁴ Происхождение басмачества и борьба с ним. Агит.отдел Ферг. обл. (Тезисы для агитаторов) // Красная Фергана. 1921. № 67.

Фарғона аҳолисига ўша йили мартда эълон қилган "Мурожаатнома"сида эса совет ҳокимиятига қарши курашнинг сабаблари ҳақида қуйидагилар қайд этиб ўтилади: "...кураш миллий зулм ва бир миллатнинг бошқа миллатни эзиши заминида авж олиб кетди. Фарғонада йўл қўйилаётган, пировардида бутун Туркистон аҳолиси учун машғум оқибатлар келтирадиган бебошликлар мусулмон аҳлини совет ҳокимиятидан бездирмоқда... Фарғона воқеаларининг авж олишига олиб келган яна бир сабаб... ҳамма ерда, айниқса, Фарғонада ҳукумат таркибига, советлар, комитетларга кириб олган ўғри, жиноятчи, эски амалдорлардан иборат шахслар халқ манфаатини эмас, ўз чўнтаклари манфаатини кўзлайдилар, пора олдилар, бебошликлар қилдилар, ҳукуматдаги лавозимдан фойдаланиб ўзгаларнинг пул ва буюмларини эгаллаб олдилар. Қизил Армияда ҳам худди шундай бўлди, унинг сафларида ҳам тинч аҳолини азоб-уқубатга солган зараркунандалар жуда кўпдир"¹.

Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган кураш сабаблари ҳақида шу ҳукумат таркибида хизмат қилган бошқа маҳаллий коммунистларнинг фикрлари қандай эди? Маҳаллий коммунист Назир Тўрақулов "Дарвеш" таҳаллуси билан "Босмачилик" ҳақида ёзган ўз мақоласида бу ҳақда шундай ёзади: "...ойдан-ой, кундан-кун кўпаймоқда бўлган фақирлик устига Фарғонадаги мустамлакачилик ва дашноқ ваҳшийлиги ёғга ўт куйгандай бўлиб тушди, демакки, босмачиликнинг тагида иқтисодий ва ижтимоий иллатлар бордирки, бу "ўғри ва муттаҳамлар" идорасига бориб тақалади"² деган хулосага келади. "Ўғри ва муттаҳам идораси" деганда эса Н. Тўрақулов совет ҳукуматини назарда тутди.

РКП(б) Мусулмонлар бюроси Раиси, Туркистонда таниқли давлат арбоби Т. Рисқуловнинг 1919 йил сентябрда қилган маърузасида билдирилган қуйидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир: "Кўқон мухториятининг тор-мор этилиши ва Бухоро воқеалари тинч мусулмон оммасида совет ҳукумати ҳақида салбий таассурот ва муносабат юзага келтирди. Бу воқеаларда сиёсий раҳбарлар йўл қўйган тузатиб бўлмайдиган хатолар мусулмон аҳолиси учун ниҳоятда оғир оқибатлар келтирди, янги фронт — Фарғона фронтининг пайдо бўлишига олиб келди"³.

Туркистон Марказий Ижроия Комитетини 1922 йил 18 июлда бўлиб ўтган IV пленумининг бешинчи мажлисида сўзга чиққан Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси К. Отабоев "босмачи-

¹ Рыскулов Т. Мусбюро РКП(б) в Туркестане. -Т.: 1923. С.67-68.

² Дарвеш. Босмачилик // "Фарғона". 1921. № 9.

³ Рыскулов Т. Кўрсатилган асар, Б.54.

лик" ҳақида билдирган куйидаги фикрлари ҳақиқатни янада аниқлаштиради: "...Босмачилик, — деган эди Қ. Отабоев, — бизнинг Туркистондаги, эҳтимол бутун Шарқдаги барча ишларимизга улкан бир маломатдир. Хўш, тўрт йил давомида босмачиликнинг наинки тугатилиши, балки аксинча, унинг Фарғонада авж олиши, бутун Самарқанд, Сурхондарё ва умуман, Туркистон музофотларининг маълум қисмини қамраб олиши нима билан изоҳланади? Бу шу билан изоҳланадики, бизнинг шу тўрт йил мобайнида олиб борган ишларимиз маҳаллий аҳолининг асрлар давомида шаклланиб келган турмуш тарзига — урф-одат ва анъаналарига мутлақо зид эди... Тўрт йил мобайнида биз бу ҳаракатга ҳатто тўғри баҳо беришни ҳам билмадик, у халқ кўзғолони бўлгани ҳолда биз уни босмачилик деб атадик. Босмачилик моҳиятан талончилик деган маънони билдиради, бизнинг ушбу ҳаракатга берган нотўғри таърифимиз масалани ҳал этишда нотўғри ёндошувга олиб келди. Ва алалоқибат тўрт йил давомида биз бу ҳаракатнинг бирор-бир жиҳатини тугата олмадик"¹.

Маҳаллий коммунистларнинг реал аҳволни ҳолисона баҳолаб, уни тузатиш, зўравонликка барҳам бериш ҳақидаги қайғуришлари мустабид ҳукумат томонидан эътиборга олинмади. Совет ҳокимияти маҳаллий аҳолининг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун олиб борган адолатли қуроли курашини аёвсиз бостириш учун ҳарбий чораларни давом эттираверди, юқорида номлари қайд этилган маҳаллий арбобларга эса 30-йилларнинг иккинчи ярмида "миллатчи" деган тухмат айбнома кўйилиб, қатагон қилинди. Ватан ва миллат қайғуси, ҳақиқатни ошқора таъкидлаш ва ҳимоя қилиш каби фазилатлари, шу йўлдаги фаолиятлари учун улар мустабид ҳукумат томонидан шафқатсиз жазоландилар.

Совет ҳокимиятига қарши Туркистон халқлари олиб борган курашлар ўша даврда мустабид ҳукуматнинг маҳаллий миллатга мансуб бўлмаган, аниқроғи, ҳукмрон миллатга мансуб вакиллари, раҳбарлари томонидан қандай баҳоланган? Тадқиқотларнинг кўрсатишича, улар ҳақиқатни тан олган, уни ошқора ё махфий бўлса-да, эътироф этган ҳолатлар ҳам бўлган. Чунончи, Фарғона вилояти ҳарбий инқилобий кўмитаси раиси Ю. Кирш бу кураш сабабларини куйидагича изоҳлаган: "Босмачилик — Фарғонадаги мустамлакачилик сиёсатининг натижасидир... Босмачилик ҳозир ҳам ғоявий жиҳатдан қўллаб-қувватланмоқда. Озиқ-овқат ташкилотларининг жойлардаги номаъқулчиликлари, ҳарбий қисмларнинг ўз-ўзини (аҳоли ҳисобига — Д.З.) "таъминлаши", ғалла монополиясининг жиноий йўл билан амалга

¹ Қайғисиз Отабоевнинг қайғулари. Турк МИК IV пленуми 5-мажлисида сўзлаган нутқи стенограммаси // Ўзбегим. Т.: 1992. Б.76-81.

оширилиши, тақсимот эса садақа тусини олиши чарчаган босмачиларга куч беряпти, янгиларини пайдо қиляпти, чунки барча мажбурият, огирлик улар елкасига юк бўляпти..."¹.

Ўзбекистон МДА захираларида сақланиб қолган расмий ҳужжатда Фарғона вилояти қўшинларига Қизил Армия қўмондонлиги томонидан юборилган буйруқ матнида эса "босмачилик" сабаблари ҳақида қуйидагилар таъкидланади: "Маҳаллий совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йилларданоқ амалга оширган ишлари билан ўзидан меҳнаткаш халқни узоқлаштирди... мусулмон меҳнаткашларини... ҳимоя қилиш ўрнига уларни таҳқирлаб, хўрлади... "босмачилик" деб аталаётган ҳаракат шу сабабли пайдо бўлди"².

Тошкентга Фарғонадаги аҳвол ҳақида хабар бериш учун юборилган совет ҳукумати идоралари вакилларининг Туркистон МИК Раиси Казаковга ёзган мактубининг асл нусхаси бўлган бошқа бир ҳужжатда эса шундай маълумотлар келтирилган: "Ўртоқ Казаков!... фронт (Фарғона fronti — Д.З.) асосан бизнинг, совет арбобларининг Қўқон воқеаларидан бошланган салбий фаолияти натижасида юзага келди... Совет ҳокимияти вакиллари ичкиликбозлик билан банд, қароқчиларга қурол ва патрон сотадилар, уездларга чиқиб тинч аҳолини талайдилар"³.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, Туркистонда яшаб, фаолият кўрсатган, миллати, маслағи, мақсади турлича бўлган расмий ва норасмий шахслар совет ҳокимиятига қарши олиб борилган кураш сабаблари ва моҳияти ҳақида бир хил хулосага келадилар, яъни бу курашнинг сабаби совет ҳокимиятининг талончилиги, бебошлиги, мустамлакачилик сиёсати эканлигини яқдил эътироф этадилар. Бу курашга уларнинг муносабати салбий ёки ижобий бўлишидан қатъи назар, уларнинг эътирофлари курашнинг моҳиятини ҳаққоний баҳолаб, унинг қанчалар адолатли бўлганини яна бир бор тасдиқлайди.

Курашнинг нафақат сабаблари, балки мақсади, шиорлари, иштирокчилари ва сардорларининг талаблари ҳам расмий доираларда, учрашув ва кенгашларда тез-тез муҳокама этиб турилган. Чунончи, 1921 йил август ойида Туркистонда бўлиб ўтган расмий кенгашда Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси Қайғисиз Отабоев бу ҳақда шундай ахборот беради: "1921 йилнинг августларида Туркистон Советларининг Қурултойида Фарғона босмачилари совет ҳукуматига тинчлик музокаралари таклиф қилиб, диний, хўжалик ва сиёсий масалаларга тааллуқли қатор шарт-

¹ Кирш Ю. Мечты и действительность// Еженедельник политработника — 1921. № 6. 31 январь.

² ЎзР МДА. 17-фонд. 1-рўйхат, 1187 йиғма жилд. В. 308.

³ ЎзР МДА. 17-фонд. 1-рўйхат. 14 йиғма жилд. В. 74.

лар қўйдилар. Бу шартлар шариятга йўл бериш, мачит, мадраса ва мактабларни очиб, қози маҳкамаларини тиклаш, бозорлар, деҳқончилик хўжалиги ва ҳунармандчилик корхоналарига эрк бериш, “босмачи” отрядларини Қизил Армия сафига қабул қилиш каби талаблардан иборат эди. Музокараларда барча тинч аҳоли иштирок этди ва демакки, бу талаблар айна пайтда аҳолининг талаби эканлигига шак-шубҳа йўқ эди”¹. Шунини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозимки, совет ҳукумати дастлабки кунларда ноқ динга қарши уруш эълон қилди, даҳрийликни тарғиб этди. Туркистон халқлари эса бунга жавобан шариятга йўл беришни сўрадилар. Совет ҳукумати армияси асосан ҳукмрон миллат вакилларидан тузилган эди. Туркистон аҳолиси ўз миллий қўшини бўлиши учун армияни маҳаллийлаштиришни талаб қилди.

1922 йил 17 сентябрда партия кенгашида “РКП МК нинг сўнгги кўрсатмалари” ҳақида маъруза қилган М. С. Эпштейн (партия раҳбарларидан бири) нутқидаги қуйидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир: “Мен босмачиларнинг варақаларида: “Большевик-коммунистлар ва совет ҳокимиятининг қизил империализмига қарши кураш!”, “Таъсис мажлиси орқали миллий мустақиллик, ўз тақдирини ўзи белгилаш учун кураш!”, “Исломга монелик қилаётган зўравон коммунистларга қарши кураш!” каби шиорларни ўқидим... Улар бизни “қизил империя” соҳиблари, деб айбламоқдалар, бизни босқинчилик мақсадларини кўзлашда, чоризм каби ҳамма нарсани буюк давлатчи руслар қўлига олишга уринишда айбламоқдалар. Уларнинг айтишича, биз мусулмон дини, урф-одатлари ва анъаналарини таҳқирламоқдамиз, сиқувга оляпмиз”².

1923 йил 9—12 июнда Москвада РКП МКнинг миллий республикалар ва вилоятларнинг масъул ходимлари билан ўтказган тўртинчи кенгаши бўлиб ўтади. Унда сўзга чиққан Туркистон миллий фаолларидан бири — И. Хидиралиев нутқида ҳам ҳар бир қуроли босмачи ўзини миллий озодлик ҳимоячиси деб ҳисоблаб иш тутаётганлиги кўрсатиб ўтилган.³

Ўша йиллардаги матбуот саҳифаларида чоп этилган хабарларда эса “босмачилар” деб қораланган кураш фронтининг шиорлари ва мақсадлари ҳақида шундай маълумотлар берилади: “Босмачилар қўмондони Кўршермат (яъни Шермухаммадбек назарда тутиляпти — Д.З.) совет ҳокимиятидан тўлиқ мус-

¹ Қайғисиз Отабоевнинг қайғулари // Ўзбегим. Т.: 1992. Б.83-84.

² Эпштейн М.С. Наша борьба с басмачеством. Последние директивы ЦК РКП. Т.: 1922. С.6.

³ Четвертое совещание ЦК РКП. С ответственными работниками национальных республик и областей в Москве. 9-12 июня 1923 г. (Стенографический отчет.) Строго секретно. М.: 1923. С.123.

тақиллик... ва умуман, Россиядан ажралишни талаб қиляпти. Қароқчи тўдалар сардорининг бу талаби РКПнинг миллий дастурига мос келадиган яхши ният, деб ўйлаш мумкин. Бироқ унинг чақириқларида миллий ҳаракат асослари яққол кўриниб турибди"¹. Яна бир хабар: "Кўршермат ишчи-деҳқон ҳукуматига таъна қилиб, 15 кун ичида Туркистон учун мухторият беришни талаб этмоқда"². Бошқа хабарларда эса қуйидагилар татъиклланади: "Кўршермат..., Оллоёр ва... буржуазия, руҳонийлар вакиллари... биздан миллий-маданий мухторият, шариат, ислом, урф-одат ва анъаналар дахлсизлигини, ҳаётни бузишни тўхтатишни талаб қилдилар"³. Яна бир хабарда эса шундай дейилади:

"Совет ҳукумати душманлари пахта компаниясини барбод этмоқчи. Яқинда Фарғона босмачилари сардорларидан бири Қозоқбой Андижон уезди фуқароларига мурожаат эълон қилди. Унда аҳолини пахта экмасликка, ғалла экинлари экишга даъват қилинади"⁴. Демак, Туркистон халқлари талончилик мақсадида эмас, ўз турмуш тарзини, маданияти, ўз миллий урф-одатлари, диний эътиқодлари дахлсизлигини сақлаб қолиш, пахта яққаҳокимлигига йўл бермаслик, ўзини боқиш учун зарур ғалла мустақиллигини қўлдан бермаслик, иқтисодий қарамликка йўл бермаслик учун курашганлар.

Озодлик ҳаракатининг 1921—1922 йиллардаги ҳарбий кўмондони Шермухаммадбек мустабид ҳукумат вакиллари билан олиб борган сулҳ музокаралари давомида сулҳ шартлари сифатида совет ҳокимиятидан қуйидагиларни талаб қилади:

1. Туркистонда миллий ва маданий мухторият.
2. Дин эркинлиги.
3. Халқ қозиларининг халқ томонидан сайланиши.
4. Вақф ерлари ва пулларини ерли халқ одатларича юрғозиш.
5. Ер-сувни бурунги эгаларига қайтариш.
6. Молларни текшириш ва ҳукумат ихтиёрига мусодара этишни тўхтатиш.
7. Шаҳарлараро эркин товар юритиш.
8. Эркин савдо.
9. Поездларда эркин юриш.
10. Солиқларни битириш.
11. Қизил кўшинлар талончилигини тўхтатиш⁵.

¹ Антонов. Не национальное, а белогвардейское //Красная Фергана. 1921. № 6, 17 мая.

² Сольц И. Куршермат и автономия // Красная Фергана. 1921. № 70. (10 июля).

³ Верин. Мира и хлеба // Красная Фергана. 1921. № 92.

⁴ Туркестанская правда. 1922. № 86.

⁵ Босмачилар билан сулҳ музокаралари // Фарғона. 1921, № 43. 15 сентябрь.

Совет ҳокимиятига қарши кураш фронтининг 1919—1920 йиллардаги қўмондони Қўрбоши Мадаминбек эса большевикларга қарши курашган рус генерали Монстров билан иттифоқчилик шартномаси тузиш мақсадида олиб борган ёзишмаларида ўз мақсадларини билдириб, унинг истаги "большевиклар ҳукуматини ағдариб, ҳокимиятни умумий, тенг, яширин ва тўғридан-тўғри овоз бериш асосида сайланган халқ вакилларига бериш" эканини таъкидлайди¹.

Туркистонда таниқли арбоб Т. Рисқулов ҳам совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борган кучлар "аввал Қўқон мухториятининг сиёсий шиорларини, кейинчалик эса Туркистонни миллий жиҳатдан озод қилиш, диний эътиқод эркини ҳимоя этиш каби мустақил шиорларни майдонга ташлаганларини" алоҳида кўрсатиб ўтган². Бу фикрлар ҳукмрон миллатга мансуб замондош тадқиқотчилар томонидан ҳам қайд этилган.³

Расмий ҳужжатларда бу кураш мақсади ва шиорлари ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалар ҳам юқорида келтирилган маълумотлар билан ҳамоҳангдир. Масалан, Туркистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг тарғибот бўлими шарҳларида бу кураш "...умуммиллий ҳаракат бўлиб, аҳолининг кўпчилиги қўллаб-қувватламоқда, ...унинг шиори миллий озодлик, аҳоли турмушининг дахлсизлигини ҳимоя этиш, уламолар ҳуқуқини сақлаб қолишдир..." деб кўрсатилади⁴.

Қўмондон Шермухаммадбекнинг большевикларга қарата эълон қилган қуйидаги "Мурожаатнома"си кураш иштирокчиларининг мақсадларини жуда содда ва аниқ ифодалаб беради: "Большевиклар! Сиз ўз дўстларингизни ашаддий душманларингизга айлантирдингиз! 1918 йилдан бери қанчадан-қанча вайроналик, қурбон, ўлим келтирдингиз, адолатсизликлар қилдингиз! Нима яхшилик, каромат кўрсатдингиз? Аҳолини хонавайрон этиб, қирғин қилганингизми? Фарғонанинг кўп миллионли аҳолисини йигитларга (улар ўзларини шундай атаганлар — Д.З.) айлантирган сабаблар шунда. Бизни дахлсиз қолдиринг, шунда биз тинчиймиз"⁵.

¹ Козловский Е. За красный Туркестан. Т.: 1926. С.44.

² Рисқулов Т. Туркистонда босмачиликни йўқотиш масаласи // Туркистон. — 1923. 1 июль. № 151.

³ Скалов Г. Социальная природа басмачества // Коммунист. 1922. № 7—8. (август-сентябрь).

⁴ Современное положение басмачества // Туркестанская правда. 1922. № 19.

⁵ А. К-ов. Два голоса: Прокламация "победеносного" начальника войск Ислама Бек Шермухаммеда (Курширмата). // Еженедельник политработника. — 1921. № 5. (16 январь).

Хуллас, юқорида қайд этилган расмий ва норасмий манбаларнинг барчаси совет ҳокимиятига қарши кураш фронтининг мақсад ва шиорлари миллий озодлик, диний эътиқод эркинлиги ва хусусий мулк дахлсизлиги, мустақиллик ва анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишдан иборат бўлганлигини яқдиллик билан тасдиқлайди. Бир-биридан мутлақо беҳабар ҳолда, турли вазиятларда эътироф этилган бу манбаларда келтирилган фикр-мулоҳазалар, маълумотларнинг бу қадар яқдиллиги ва бир-бирини тасдиқлаши ҳақиқатга энг ҳаққоний гувоҳлик бўлиб, уни инкор этиш ёки тан олмаслик, қоралашга ҳеч қандай асос йўқ, чунки воқеаларнинг замондошлари тарихий ҳақиқатнинг энг ишончли гувоҳи ва одил ҳакамидирлар.

Демак, юқорида қайд этилган маълумотлар асосида хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, "босмачилар" сифатида қораланганлар аслида миллий мустақиллик учун, дин, урф-одаглар ҳамда хусусий мулк дахлсизлиги, савдо эркинлиги каби умум-миллий ва умумхалқ аҳамиятига молик ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, миллий манфаатлар ҳимоясига отланган ҳақиқий ватанпарварлар эдилар.

Совет адабиётларида босмачилар сафида асосан бойлар, руҳонийлар бўлганлиги эътироф этилар эди. Хўш, аслида бу курашларнинг куч манбаи, иштирокчилари кимлар эди? Кураш фронтининг асосий кучлари хусусида ўша давр матбуотида шундай маълумотлар берилган: "Минглаб ишсиз қолган пахта заводларининг ишчилари, иқтисодий бухрон орқали кўчада қолган минглаб чорикорлар, мардикорлар ҳамда ишчилар босмачи тўдаларини қувватлантирур"¹.

"...Босмачиликни маҳаллий буржуазия ва бойлардан ташқари маҳаллий деҳқонлар оммаси, чорикорлар, майда савдогарлар, косиблар тоифаси қўллаб-қувватламоқда"².

"...Босмачилик зулм ва эксплуатацияга қаршилик сифатида бой ва камбағаллар томонидан қўллаб-қувватланди"³.

"...Босмачилик кучаймоқда... ҳар бир бой, уламо, рус кулоқларининг уйи босмачилар қароргоҳи бўлиб қолди. Қизил аскарлар Фарғонанинг барча мусулмонлари босмачи эканлигини таъкидламоқдалар..."⁴.

Бу маълумотлар расмий манбалар, ҳужжатларда ҳам, масъул шахсларнинг чиқишларида ҳам тасдиқланади. Масалан,

¹ Босмачилик қайдан чиқди ҳам унинг билан кураш // Фарғона. 1921. № 18. 2 июль.

² Гр. Кин. Ликвидация басмачества // Еженедельник политработника. 1920. № 1. 14 ноября.

³ Современное положение басмачество. Тезисы Агитпроп. ЦК КПТ // Туркестанская правда. 1922. № 19.

⁴ Еженедельник политработника. 1921. № 6. 31 января.

Фаргона водийсида совет ҳокимиятига қарши кучлар билан кураш олиб борган Қизил Армиянинг биринчи Кавказ дивизияси бригадаси сиёсий бўлими мудир К.Золоторев ўз кузатишлари асосида "маҳаллий аҳолининг бизни разведка (яъни Қизил Армия разведкаси — Д.З.) саволларига жавоб бермай, жим туриши ва айна пайтда "узун қулоқлар" орқали босмачиларга тез ва яшин тезлигида хабар етказиб туриши аҳолининг хайрихоҳлиги улар тарафида эканидан дарак беради"¹, деб қайд этади.

Фарғонадаги ҳарбий дала экспедицияси раҳбари А.Лебедев ҳам 1921 йилда вилоятга қилган сафари чоғида "босмачилик оммавий ҳаракат тусини олгани"нинг гувоҳи бўлганини таъкидлайди².

Расмий манбаларда, масалан, Туркистон фронтининг ҳарбий, сиёсий аҳволи ҳақида тайёрланган ҳисобот ҳужжатида бу ҳақда куйидаги фикрлар қайд этилган: "Биз уюшган, қуролланган душман билан эмас, балки совет ҳокимиятига душманлик муносабатида бўлган бутун аҳоли билан тўқнашяпмиз... босмачилик — халқ урушидир"³.

"Босмачилик"ка қарши курашувчи алоҳида Комиссия Раиси Қ. Отабоевнинг қайд этишича, "дастлабки пайтларда Қизил Армия қисмлари билан тўқнашувларда кўп ҳолларда "босмачилар" устун келганлар, чунки улар маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватланганлар, қўмондонлик ва қизил аскарлар бутун аҳоли "босмачилар"дир, деган хулосага келганлар"⁴.

Яна бошқа бир расмий манбада "босмачилар оддий қароқчи эмас, агар шундай бўлганда уларни аллақачон яксон қилган бўлардик. Босмачиларнинг асосий кучи манбаини совет ҳукуматидан ранжиган, азоб чеккан юзлаб, минглаб кишилар ташкил қилади"⁵, деб эътироф этилган.

Демак, "босмачилик" деб қораланган кураш fronti маҳаллий аҳолининг барча қатламлари ҳамда турли тоифа вакиллари қамраб олган умуммиллий, умумхалқ ҳаракати бўлиб, халқ томонидан ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан кенг қўллаб-қувватланган.

Ўз эрки, озодлиги ва ҳуқуқлари учун кураш олиб борган халққа қарши мустабид ҳукуматнинг кураш тактикаси қандай эди? Дастлабки, яъни 1918 йил давоми — 1919 йиллар бошида мустабид совет ҳокимияти ўзига қарши бош кўтарган кучларга ўта шафқатсизлик билан муносабатда бўлиб, талончилик ва омма-

¹ Еженедельник политработника. 1921. № 6. 31 января.

² Ўша ерда.

³ Военно-политическое положение Туркестана. Т.: 1921. С.10-11.

⁴ Қайгисиз Отабоевнинг қайғулари. Б.81.

⁵ ЎзР МДА. 17 фонд. 1-рўйхат. 1187 йиғма жилд. В. 308.

вий қирғинга зўр берган, ҳатто тинч аҳолини ҳам аямаган, бироқ 1919 йил мартада маҳаллий коммунистлар талаби билан тузилган ўлка Мусулмонлар бюроси бундай сиёсатни бир оз бўлса-да, юмшатишга муваффақ бўлган. Чунончи, Мусбюронинг кенгашларида Фарғонадаги кескин аҳвол муҳокама этилгач, қатор қарорлар қабул қилиниб, Туркистон ҳукуматидан уларни тасдиқлаш ва амалга ошириш талаб этилади. Бу қарорларда Фарғонада совет ҳукумати номидан ва буйруғи билан жиноят-корона фаолият олиб борган дашноқларни қуролисизлантириш, совет муассасалари ва партия ташкилотларидаги мустамлакачиларни ҳайдаш, Қизил Армия қўшинларининг талончилиги, зўравонлигига чек қўйиш, ҳукуматга қарши курашаётган тўдаларнинг иштирокчиларига умумий афв эълон қилиш ва уларнинг тўла хавфсизлигини кафолатлаш, вайрон бўлган хўжаликларни тиклашга моддий ёрдам бериш, бу ишларни амалга ошириш учун Фарғонага махсус комиссия жўнатиш каби чора-тадбирлар қўллаш талаб қилинган¹.

Ўша даврда ўлка сиёсий ҳаётида нуфузи ўсиб бораётган Мусулмонлар бюросининг бу қарорлари маҳаллий коммунистлар талаби остида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан ҳам тўла тасдиқланган. Натижада, Қизил Армиянинг Фарғона вилоятидаги зўравонликлари бир оз муддат жиловланган.

Аммо, 1919 йил кузида Туркистонга совет ҳокимияти ва коммунистик партия раҳбари В.И. Ленин имзолаган махсус фармон билан тузилган Турккомиссия ташриф буюргач, аҳвол қайтадан кескинлашиб, шафқатсиз тус олган. Туркистондаги маҳаллий коммунистлар билан марказдан юборилган коммунистлар ўртасида келишмовчиликлар бошланган. Маҳаллий коммунистлар ўз халқининг миллий, сиёсий ҳуқуқлари тан олиншини, совет ҳокимиятига қарши курашаётган аҳоли билан тинч музокара олиб боришни, большевиклар ва Қизил Армиянинг зўравонлигини тўхтатишни талаб қилдилар. Бироқ Турккомиссия раҳбари М.В. Фрунзе 1920 йил 15 майда "босмачилар билан ҳар қандай музокараларни тугатиб, ҳарбий ҳаракатларни кучайтириш" ҳақида қуйидаги буйруқни беради: "Буюраман:... босмачи тўдаларга кирган барча кишилар халқ душмани ва талончи деб ҳисоблансин ва турган жойида отиб ташлансин. Босмачиларга ёрдам берган ёки алоқада бўлган шахслар ва жамият ҳарбий ҳолатнинг энг шафқатсиз чораларига маҳкум этилсин"².

Натижада террор авж олиб, советларга қарши курашаётган кишиларнинг қариндош-уруғини гаровга олиш, қаршилик иш-

¹ Рыскулов Т. Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1923. С. 65—69.

² М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. М.: 1941. С. 306.

тирокчиларини қириб ташлаш чоралари қўлланила бошланди. Бу чора-тадбирлар маҳаллий аҳолини қийноққа солди, аҳвол янада кескинлашди, қурбонлар янада кўпайди. Маҳаллий коммунистлар бу ҳолга бефарқ қарай олмадилар.

1920 йил 17 май куни Москвага В.И. Ленин ҳузурига Туркистондаги маҳаллий вакиллардан иборат Т. Рисқулов бошлиқ Туркистон ҳукумати делегацияси ташриф буюради. Улар Турккомиссияни тугатиш, Туркистон fronti ҳарбий инқилобий кенгаши ҳуқуқларини чеклашни талаб қиладилар, Турккомиссия ва унинг ҳарбий инқилобий кенгаши Фарғонада ўта шафқатсиз чоралар қўллаб, вазиятни янада кескинлаштириб юборганлигини таъкидлайдилар. Бироқ, марказ ҳукумати бу талабларни инобатга олмайди. Аксинча, бу делегация аъзолари Туркистон ҳукумати таркибидан чиқарилиб юборилди ва Фарғонада ҳарбий диктатура ўрнатилди, яъни ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Бироқ, мустабид ҳукумат қўллаган бу кескин чора-тадбирлар натижа бермади. Кураш янги тўлқин билан авж олиб кетди.

"Босмачилик" деб қораланган, аслида миллий озодлик учун олиб борилган бу ҳаракатга қарши кураш масаласи фақатгина давлат аҳамиятига молик муаммо бўлмасдан, бу курашдан четда турган ёхуд маълум даражада алоқадор бўлган ўша давр замондошларини ҳам бефарқ қолдирмаган. Уларнинг бу хусусдаги қарашлари ҳам ўша давр матбуотида ўз аксини топган. Ушбу масала юзасидан билдирилган таклиф-истаклар қай даражада инобатга олинганидан қатъи назар, замондошлар қарашлари, фикр-мулоҳазаларини акс эттиргани туфайли ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

Совет ҳукуматига қарши умумхалқ курашининг асл моҳиятини тўғри англаган замондошлар унга барҳам беришнинг энг тўғри йўли — уларнинг талаб-истакларини қондириш эканлигини таъкидлаб, шундай ёзганлар: "Босмачиликни... туркий халқларга миллий мухторият бериб,...ўз ҳокимиятларини тузиш асосидагина, миллий масалани ҳал этиш билан бутунлай тугатиш мумкин"¹.

Бу хусусда маслаги, миллати, дини ва дунёқараши турлича бўлган замондошларнинг хулосалари, таклиф ва мулоҳазалари ҳам турлича бўлиб, улар орасида буюк давлатчилик шовинизми билан заҳарланган, мустамлакачилик руҳидаги миллатчиларнинг қарашлари алоҳида, эл-юрт ғамида ёнган, Ватан ва миллат фидойиларининг талаблари алоҳида ажралиб туради.

Бу масалада 1920 йил охири — 1921 йилларда "Еженедельник политработника", "Красная Фергана" саҳифаларида кескин мунозаралар бўлган. Масалан, "Еженедельник политработника"

¹ В.К. Басмаческий фронт // Коммунистическая мысль. 1920. №1.

газетасида Гр.Кин деб имзо чеккан муаллиф "Босмачиликни тугатиш" мақоласида "босмачилар тўдаларига қароқчи унсурлардан, маҳаллий буржуазия ва бойлардан ташқари маҳаллий деҳқонларнинг кенг оммаси, шаҳар майда савдогарлари ва кобилари эргшиб, қўллаб-қувватлаб, хайрихоҳлик қиляптилар. Кенг жабҳада ҳужумга ўтилиши "босмачилик"нинг ташқи кўринишини йўқотяпти холос, уни юзага келтирган ҳодисаларни тугатмаяпти. Бошқа йўналишда иш тутиш лозим..."¹, деб ҳисобласа, биринчи Кавказ дивизияси сиёсий бўлим мудир К. Золотарев "Фарғона фронтга ёки бошқача қилиб айтганда, босмачилар фронтга биз кўп куч сарфладик... ва очиқ тан олиш керакки, босмачиликни тугатишни яқинлаштириш ўрнига узоқлаштирдик, ...ҳанузгача босмачиликнинг ички моҳияти етарли баҳоланмаяпти, бунга энгилтаклик билан ёндошилмоқда, натижада Врангель ва Деникинларни энган мунтазам Қизил Армия ёмон қуролланган ва унчалик яхши ташкил этилмаган босмачи тўдаларга тенг кела олмаяпти... Фарғонада олиб борилаётган уруш усул ва моҳияти жиҳатидан партизанлик уруши бўлиб, унда ғалаба маҳаллий аҳолининг хайрихоҳлигини қозонган тарафга насиб этади, аҳоли хайрихоҳлиги ўнта ғалабадан тўққизтасини таъминлайди... бу хайрихоҳлик ҳақиқий ҳарбий маънодаги хайрихоҳликдир, маҳаллий аҳоли бизнинг разведкага маълумот бермай уларга тез ва аниқ хабар етказиши бу хайрихоҳлик асосан босмачилар томонида эканлигидан далолат беради, аҳолининг хайрихоҳлиги эса кучли тарафда бўлади... Хулоса шуки, аҳолидаги бу кайфиятни энгиш керак",² деб таъкидлайди.

Фарғона вилояти ҳарбий инқилобий кўмита Раиси Ю. Кирш эса шундай уқтиради: "Ҳозирги пайтда амалда бўлган ҳарбий диктатура сиёсати Фарғонада совет ҳокимиятини ўрнатиш учун мутлақо наф бермайди. Фарғонага бошқача ёндошув лозим. Ҳарбий фронт ёрдамида босмачилик тугатилади, деган фикр нотўғри. Бундай сиёсат Фарғонани харобага айлантиради. Фарғонани босмачилардан фақат қурол билан тозалаб бўлмайди. Бошқа усул ва чоралар зарур"³.

Фарғона инқилобий кенгаши ҳарбий дала экспедицияси раҳбари А. Лебедев "хонавайрон бўлган деҳқонларга, камбағалларга ҳўжаликни тиклаш учун моддий ёрдам керак, далаларда экишга ёрдам керак, аҳолига ҳеч бир миллий низосиз намунали муносабат керак. Бу айниқса Қизил Армия қисмларига тегишли..."⁴ деб таъкидлайди.

¹ Еженедельник политработника. 1920. № 1.

² Еженедельник политработника. 1921. № 6.

³ Еженедельник политработника. 1921. № 6.

⁴ Ўша ерда.

Бундай даъво ва таклифлар мустамлакачилик руҳи қон-қони-га сингиб, оддий инсоний ҳис-туйғулардан маҳрум бўлган, Туркистонни қурол ва қон билан бўйсундириш иштиёқидаги амалдорлар томонидан кескин қаршиликка учради. Шулардан бири Г.С. Горчаков бунга шундай муносабат билдиради: "Уруш — бу уруш! Унинг мақсади душманнинг моддий ва жонли кучларини қириш ёки қўлга олишдир..."¹.

"Красная Фергана" саҳифаларида совет ҳокимиятига қарши фронтни тугатиш масаласида авж олган мунозараларда аҳоли хайрихоҳлигини қозониш, "босмачилар" орасида синфий табақаланиш қилиб, уларни парокандаликка учратиш, совет ҳокимиятига оғдириш ҳақида билдирилган таклифларга жавоб бериб, маҳаллий арбоб Н. Тўрақулов киноя билан шундай фикр билдиради: "...Босмачилар ўғрилар эмас! Маҳаллий аҳолининг таянчи лозимлигини энди тушуниб қолдингизми? Бу ҳақда 1918, 1919, 20-йиллар бошида ўйлаб кўрмаганмидингиз? Илгари бундай гаплар Кўқон мухториятига тақалтирилганини ёдингизга солиб қўйиш керакка ўхшайди! Ўтган йил бошида қандай курашганингизни эслатиб қўяйлик. Босмачиларга таҳдидларга тўла атаманча хитоблар билан мурожаат қилиб, уларга қарши шафқатсиз кураш эълон қилдингиз, аҳолидан босмачиларни сотишни, туғиб беришни талаб этдингиз, қўшинларга буйруқни бажармаган қишлоқларни йўқ қилишни буюрдингиз. Қишлоқлар яксон қилинди, аҳоли таланди, айрим тўдалар тарқатилди. Хўш, нима бўлди? Босмачилик тугатилдими? Мутлақо йўқ. Ҳаммага маълумки, партизанлик урушида ғалаба найза кучи билан эмас, аҳолининг у ёки бу тарафга муносабати билан таъминланади"².

Умуман, матбуотда бу масалада билдирилган таклиф ва мулоҳазаларнинг бир қисми вазиятни кескинлаштириб, "босмачилик" деб ноҳақ қораланган ҳаракатни қурол кучи билан тугатишни, иккинчи қисми иқтисодий, сиёсий чоралар кўриб, мурося йўлини тутишни, учинчи қисми эса ташвиқот асосида "босмачилар" орасига парокандалик киритиб, енгишни назарда тутар эди. Тарих кўрсатадики, ҳукумат имкон даражасида зўрлик, бузғунчилик йўлини тутган, "дўппи тор" келиб, кураш кескинлашиб авжига чиққанида эса маҳаллий коммунистлар зўри билан муросяга, вақтинчалик, юзаки, арзимас ён беришларга мажбур бўлган.

Совет ҳукуматига қарши кураш олиб бораётган кучлар ҳам бу курашга барҳам бериб, тинч ҳаётга қайтишни истаганлар. Бегуноҳ қурбонлар, вайроналик, ўлгага очлик ва қирғин келтираётган уруш ҳаракатларини тўхтатиш учун маълум шартлар

¹ Еженедельник политработника. 1921. № 7.

² Красная Фергана. 1921. № 74.

асосида сулҳ тузишга рози бўлган йирик қўрбошилар ожизлик, кучсизликдан эмас, эл-юрт ғамини еб, ҳукуматни музокараларга чорлаганлар, амалий таклифлар билан мурожаат этганлар.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси Қ. Отабоевнинг қайд этишича, 1921 йил августида Фарғона fronti сардорлари совет ҳокимиятига расмий мурожаат билан чиқиб, тинч музокаралар таклиф этганлар, хўжалик, сиёсий ва диний масалалар бўйича шартлар қўйганлар¹.

Аммо совет ҳукумати бу шартларни қабул қилмаган. 1921 йил 1 сентябрда Қўрбоши Шермуҳаммадбек билан бўлиб ўтган музокараларда таклиф қилинган шартлар ҳам совет ҳукумати томонидан қондирилмаган. Кейинчалик кураш тўлқини пасаймагач, бу талабларнинг бир қисми юқорида қайд этилганидек, "сиёсий ён беришлар" сифатида, яъни вақтинчалик чора тарзида амалга оширилади. Ён беришлар — вақф ерларини қайтариш, қози маҳкамаларини тиклаш, мачит, мадрасалар очишга рухсат каби чоралар бўлиб, ижтимоий аҳамиятга молик тадбирлар эди. Миллий масалада ҳукумат миллий низоларга, ихтилофларга чек қўйиш, маҳаллий тилда бошқарувни жорий этиш тадбирларини қўлласа-да, миллий озодлик ва мустақиллик ушалмас орзу бўлиб қолаверди. Бу олий мақсадлар синфий кураш, инқилоб ғоялари соясида кўмиб юборилди. Шу тўғрисида кураш давом этаверди ва 1922 йилда яна авж олди. Унга қарши кураш яна кун тартибининг муҳим масаласи, мавзуси бўлиб қолди. Айниқса, ҳарбий матбуот бу масалага катта ўрин берди — мақсад Қизил Армия аскарларини курашга илҳомлантириш эди. Армия сафлари асосан мусулмон бўлмаганлар — руслар, украинлардан иборат бўлиб, уларни курашга сафарбар этиш учун сиёсий, ғоявий ташвиқот авж олдирилди. Қизил Армия қисмларида махсус уюштирилган "сиёсий соат"ларда, суҳбатларда аскарларга совет ҳокимиятига қарши курашнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида мутлақо гапирмаслик, бутун эътиборни бу фронтни қисқа муддатда тугатиш заруриятига қаратиш асосий вазифа эканлигини уқдириш лозимлиги кўрсатилди².

Курашда ватанпарварлик ҳислари ҳал этувчи омиллардан бири эканлигини миллий озодлик учун курашаётган Туркистон халқлари мисолида яхши англаган Қизил Армия қўмондонлиги рус, украин аскарларида бу ҳисларни уйғотиш учун шундай суҳбатлар ташкил этади:

"Туркистоннинг бойлиги нима?

— Пахта, ундан Украина, Россияда чит тўқилади. Биз Туркистондан ажрасак, читдан ажраймиз.

¹ Қайғисиз Отабоевнинг қайгулари // Ўзбегим. Т.: 1992. Б.83.

² Красная Казарма. 1922. № 2.

- Рус қишлоқлари нега яланғоч?
- Фарғона пахта етиштирмаяпти.
- Нега?
- Босмачилар йўл қўймайди.

Туркистон Совет Россиясини пахта билан таъминлаши учун босмачиларни яқсон қилиш керак. Туркистон хўжалигини тиклаш учун кураш — Россия хўжалигини тиклаш демакдир. Босмачиларни янчиш — ўз қишлоғингиз, ўз оилангиз мануфактураси учун курашдир"¹. Шу тариқа украин, рус аскарлари ўз юртларига керакли чит учун Туркистон халқларига қарши курашга даъват этилади.

Қизил Армия аскарлари билан ўтказилган сиёсий суҳбатлар, махсус ташкил этилган деворий газеталар қуйидаги мавзу ва шиорлар остида бўлган: "Қизил Армиянинг Фарғонадаги шиори — босмачиларни битта қолдирмай қириш!", "Қизил аскарнинг биринчи бурчи — босмачиликни тугатиш!", "Босмачиликни тугатиш учун аҳоли билан иттифоқ зарур!", "Босмачиларни тугатиш чит беради, читни қишлоқларга (рус қишлоқларига — Д.З.) етказамиз!"²

Бу ташвиқотларда, даъват ва шиорларда совет ҳукуматининг нафақат ҳарбий, балки иқтисодий режалари ва мустамлакачилик манфаатлари яққол намоён бўлиб турар эди. Туркистон fronti қўмондони М.В. Фрунзе ҳам ўз ўрнида бу ҳақда шундай деган эди: "Босмачиликни тугатиш вақти етди... Шуни ҳам унутмаслик керакки, Фарғона фабрикаларни (яъни Россия фабрикаларини — Д.З.), халқни кийинтириш учун пахта билан таъминлайди"³.

М.В. Фрунзенинг В.И. Ленинга юборган шошилиночмасининг мазмуни Фарғонада тинчлик ўрнатиш, "босмачилик"ни тугатиш мақсадларини янада аниқроқ ифодалайди: "...Марказнинг барча топшириқлари, хусусан пахта жўнатиш ҳақидаги топшириқлари тўхтовсиз бажарилаётганини, тезюрар поездларда жўнатилаётганини қатъий таъкидлайман. Айрим ҳоллардагина — ишчилар етишмаслиги ва Фарғонадаги босмачиликнинг қаттиқ кучайиши сабабли узилиш бўлиши мумкин. Шу муносабат ила фронтга ёрдамни кучайтириш заруриятига эътиборингизни яна бир бор қаратаман... Акс ҳолда анчагача пахта таъминотчиси Фарғонани йўқотиб қўямиз"⁴.

Туркистонда "босмачилик"ни тугатиш асосида Ўрта Осиёда совет ҳокимиятини мустақамлаш — Россиянинг "жаҳон инқи-

¹ Красная Казарма. 1922. № 2.

² Красная Казарма. 1924. № 20.

³ М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны. — М.: 1941. С.308.

⁴ Ўша асар. С.282.

лоби" иштиёқини, империячилик манфаатларини қондириш учун ҳам зарур бўлиб, бу ҳақда И.В. Сталин шундай деган эди: "Туркистон ўзининг географик жойлашуви жиҳатидан Россияни Шарқнинг эзилган мамлакатлари билан боғловчи кўприқдир, ана шуни назарда тутсак, Туркистонда совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш Шарқда инқилоб учун муҳим аҳамиятга эгадир"¹.

Мустабид ҳукумат "босмачилик" деб қоралаган, аслида мустақиллик учун олиб борилган ҳаракатга барҳам бериш тadbирларини имкон қадар юмшатишда маҳаллий коммунистлар (ҳукумат аъзолари)нинг роли ва саъй-ҳаракати катта эди. Улар бу борада имкон доирасида иқтисодий, ижтимоий чораларни амалга оширишга, музокаралар олиб боришга ҳаракат қилганлар.

Т. Рискулов, Н. Тўрақулов, И. Хидиралиев каби арбоблар амалий таклифлар билан чиқиб, бунга қисман бўлса-да эришганлар. Н. Тўрақулов ўзининг "Босмачилик" номли мақоласида "Босмачиликни йўқ қилмоқ ҳаракатида доимо шу қонидани хотирадан чиқармаслик керакки, бир тарафдан уруш фатҳиялари тартиб қилиб турилса, иккинчи тарафдан таълим, маориф, ташвиқот ва сиёсат тadbирлари кўрилса, учинчи тарафдан баробар таъмиротти, умумий ва иқтисод тadbирлари юритилиб турилиши лозимдир"², деб таъкидлайди.

Т.Рискулов эса "Туркистонда босмачилар ҳаракатини тугатиш масаласи"³ номли мақоласида бу борада хўжаликка доир чоралар сифатида очларга кўмак, деҳқонларга қарз, ер, меҳнат куруллари, иш ҳайвонлари, уруелик бериш, суғоришни йўлга қўйиш каби тadbирлар кераклигини, бунга нафақат Туркистон, балки Россия миқёсида маблағ ажратиш зарурлигини кўрсатиб ўтган.

Бу чоралар муҳим зарурият сифатида И.Хидиралиев томонидан ҳам таъкидланади⁴. Бу таклиф ва талаблар тўла бўлмаса-да, инobatта олиниб, амалга оширилган ҳамда уруш алангасидан вайрон бўлган хўжаликлар, очликка мубтало бўлган аҳолига қисман бўлса-да, мадад бўлган. Бироқ бу борада амалга оширилган чора-tadbирлар ушбу ҳаракатнинг асосий моҳияти ва мақсадини белгилаб берувчи илдизларни, яъни унинг сабабларини барта-раф эта олмади, миллий озодликка имкон бермади.

Иқтисодий чоралар, "сиёсий ён беришлар" вақтинчалик чоралар бўлиб, вазиятни бир оз юмшатса-да, курашни тўхтата

¹ Сталин И.В. Сочинения. Т.4. С.236.

² Дарвеш (Тўрақулов Н.) Босмачилик // Фаргона. 1921. № 9.

³ Рискулов Т. Туркистонда босмачилар ҳаракатини тугатиш масаласи // Туркистон. 1923. № 51.

⁴ Хидиралиев И. На помощь разоренному дехкану // Наш путь. 1923. № 1.

олмали. Бу тадбирлар мустабид ҳукумат галабасини ҳам таъминлаб бера олмади. Курашни бостиришда асосий ва ҳал қилувчи омил — ҳарбий кураш бўлиб, галаба совет ҳукуматининг моддий ва ҳарбий имкониятларининг устунлиги билан таъминланди.

Курашнинг бош ва асосий сабаби — Туркистон халқларига миллий озодлик бериш масаласи ҳал бўлмагани туфайли бу кураш 30-йилларнинг ўртасига қадар турли кўринишларда давом этди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, "босмачилик" мустабид совет ҳокимияти ҳукмронлиги ва зулмига қарши олиб борилган кураш бўлганлигини воқеалар замондошлари тўла тасдиқлайдилар, уларнинг гувоҳлик беришича, ушбу кураш Туркистон халқларининг ўлкада мустабид совет давлати олиб борган мустамлакачилик, зўравонлик, талончилик фаолиятига қарши қаратилган, аҳолининг барча қатламларини қамраб олган адолатли, умумхалқ кураши эди. Бу курашда умуммиллий манфаатлар — диний эътиқод ва хусусий мулк дахлсизлиги, иқтисодий эркинлик ва умуман, анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолиш, Ватан, оила, рўзғорни ҳимоя қилиш мақсадлари кўзланган. Кучлар нисбати тенг бўлмагани туфайли узоқ ва қонли жанглар билан давом этган бу кураш шафқатсиз бостирилган.

Маслаги, дини, миллати, мақсади турлича бўлган замондошларнинг фикр-мулоҳазалари мужассамланган ижтимоий-сиёсий қарашлар буни яқдиллик билан эътироф этиб, тўла тасдиқлайди.

Хўш, тарихий ҳақиқатнинг энг ишончли гувоҳи ва одил ҳаками бўлган замондошлар ҳамда жамоатчиликнинг юқорида кўрсатиб ўтилган ҳаққоний эътирофлари тарихий тадқиқотларда қай даражада эътиборга олинди? Совет тарихшунослигида бу муҳим манбалардан қай даражада ва қандай асосда фойдаланилди? Улар ўзининг ҳаққоний, ҳолисона илмий баҳосини ололдими?

Бу масалаларни қуйидаги боб — совет тарихшунослиги таҳлили мисолида аниқлашга ҳаракат қиламиз.

II БОБ

МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ҲАҚИДАГИ СОВЕТ ТАРИХШУНОСЛИГИ КОНЦЕПЦИЯСИ

Маълумки, совет тарихшунослиги 70 йилдан ортиқ зўрлик билан ҳукм сурган, ўнлаб халқлар, миллатларни фожиали инқироз ёқасига олиб келиб, тарих саҳнасини шармандаларча тарк этган совет давлати ва тузуми манфаатларига хизмат қилишга

мослаштирилган бўлиб, марксча-ленинча таълимот тамойиллари ва коммунистик мафкура ақидаларига асосланган эди. Унинг бош ва асосий мақсади — халқлар тарихини эмас, синфлар ва синфий кураш тарихини яратиш, ҳаётий ва реал бўлмаган, жамият тараққиёти қонунларига зид бўлган ҳаёлий таълимот — коммунизм ғояларини улуғлаш, уни тарихий муқаррар зарурият сифатида кўрсатиш, СССРнинг сохта ютуқларини тарғиб этиш, бу ғояларни нафақат совет халқига, балки бутун инсониятга сингдиришдан иборат эди. Шу мақсадларга хизмат қилиш ва ҳақиқатга зид сохта тарихни сунъий равишда яратиш учун илмийлик, ҳаққонийлик ва холисликдан йироқ бўлган совет тарихшунослигида синфийлик, партиявийлик тамойиллари, ғайриилмий тадқиқот усуллари қарор топтирилган эди ва бутун жаҳон тарихи, шу жумладан, Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳам шу мезонларда талқин этилар эди.

Ўрта Осиё халқларининг миллий озодлик учун олиб борган курашларининг совет тарихшунослигидаги талқини ҳам юқорида қайд этилган мақсадларга ва тамойилларга мослаштирилган эди.

Халқнинг бутун орзу-армонларини акс эттирган, унинг турли қатламларини қамраб олган, қанчадан-қанча талафотлар ва қурбонлар билан кечган, мустабид тузум зўравонлиги ва зулмига қарши қаратилган бу курашларнинг марксча-ленинча талқини қандан яратилди? Халқнинг онгида, қалбида, ҳаётида чуқур из қолдирган кураш воқеаларининг совет тарихшунослигидаги талқини ҳақиқатни қай даражада акс эттирган эди? Ўзининг қонли кечмишининг бу қадар сохталаштирилишига аждодларимиз қандай муносабатда бўлдилар? Тарихий ҳақиқатни сохталаштириш жараёни қандай кечди? Бу сохта тарих қандай манбаларга асосланган ва воқеалар моҳиятини қандай баҳолаган эди? У қандай мақсадларга ва манфаатларга хизмат қилиши лозим эди? Ва ниҳоят, совет тарихшунослигининг илмий қиммати ва тадқиқот усуллари қандай эди? Бу саволларга миллий озодлик учун кураш масалаларининг талқинига бағишланган совет адабиётлари, тадқиқотларининг ҳолисона таҳлили асосида жавоб топиш мумкин.

1-§. 1916 йил кўзғолонининг большевикча-ленинча талқини

1916 йил кўзғолони мустабид совет тузуми даврида, 20-йиллардан бошлабоқ алоҳида диққат-эътибордаги мавзуга айланди ва 90-йилларга қадар ўз долзарблигини йўқотмади. Бунинг бир неча объектив ва субъектив сабаблари мавжуд бўлиб, улар асосан куйидагилардан иборат эди:

1. 1916 йил кўзғолони XX аср бошида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлган энг

муҳим тарихий ҳодиса эди. Бу қўзғолон Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг хотираси, онги, дунёқараши ва ҳаётида жуда чуқур из қолдирган бўлиб, ниҳоятда оғир иқтисодий ва демографик асоратлар, жисмоний ва моддий талафотлар билан тугаган эди. Халқнинг бу воқеа ҳақидаги аламли хотиралари, амалга ошмай қолган армонлари чексиз эди.

2. 1916 йил қўзғолони мустамлакачилик истибдодига, муштабид давлат зулми ва ҳукмронлигига қарши қаратилган эди. Муштабидликда ва мустамлакачиликда Россия империясининг давомчиси, меросхўри бўлган совет давлати эса бундай ҳодисанинг такрорланишидан мутлақо манфаатдор бўлмаганлиги туфайли бу қўзғолон ҳақидаги халқ хотиралари ва тасаввурларини ўзгартириш, яъни уларни ўзи учун "зарарсизлантириш" мақсадини қўзлар эди, чунки 1916 йил қўзғолони ҳақидаги хотиралар муштабид давлатга қарши курашнинг энг унутилмас воқеаси сифатида халқ онгида ва қалбида миллий манфаатлар, озодлик учун кураш ҳисларини алангалатиб турарди.

Айнан шу сабабли 1916 йил воқеалари муштабид тузумнинг мафкуравий бўғинлари ва совет тарихшунослигининг ҳамиша диққат-эътиборида бўлди. Унинг большевикча, марксча-ленинча талқини яратилиб, йиллар давомида сайқал бериб борилди, бундай талқин ҳақиқатни тўла акс эттирмаса-да, зўрлик билан қарор топтирилиб, нафақат илмий жамоатчилик, балки кенг халқ оммаси онгига сингдирилиб борилди.

1916 йил қўзғолонининг большевикча, марксча-ленинча талқини ёки концепцияси ушбу тарихий ҳодисанинг асл моҳиятини қандай баҳолаган эди? У ҳақиқатни қай даражада акс эттирган. Бу концепция илмий тадқиқотнинг ҳаққонийлик, холислик каби тамойилларига ва манбаларга қай даражада асосланган?

Бу масалаларни аниқлаш мақсадида жуда катта ҳажмдаги совет адабиётларининг ҳар бирини беистисно таҳлил этиш учун зарурият ҳам, ҳожат ҳам йўқ, чунки уларнинг 30-йиллардан кейин нашр этилганлари ягона андозада яратилган. Шу туфайли совет тарихшунослигини тадрижий тартибда, аниқ масалалар бўйича, муҳим ва характерли адабиётлар мисолида, концептуал ёндошув асосида таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Тадрижий ва мазмун жиҳатидан олиб қараганда 1916 йил қўзғолонининг совет тарихшунослигидаги талқинида қуйидаги асосий босқичлар аниқ кўзга ташланади:

I. 20-йиллар — 1916 йил қўзғолони ҳақидаги илк илмий қарашларнинг шаклланиши ва уларни синфийлаштириш йўлидаги дастлабки уринишлар.

II. 30—50-йиллар — 1916 йил қўзғолони ҳақидаги "большевикча концепция" (яъни муаммонинг большевикча талқини)

андозасининг ишлаб чиқилиши ва унинг тарих фанида мажбурий тан олдирилиши.

III. 50—80-йилларнинг биринчи ярми — 1916 йил қўзғолонининг большевикча концепцияси негизида юксак даражада сиёсатлаштирилган, синфийлаштирилган марксча-ленинча талқинининг яратилиши ва унинг тарих фани, адабиёт, санъатда қарор топтирилиши.

IV. 80-йиллар охири — тарихий ҳақиқат сари илк одимлар.

Биринчи босқич, яъни 20-йиллар, ўз навбатида, иккига бўлинади:

1. *20-йилларнинг I ярми* — 1916 йил қўзғолони тарихини ўрганиш йўлидаги илк тажрибалар. Илмий қарашларнинг шаклланиши.

2. *20-йилларнинг II ярми* — 1916 йил қўзғолонини синфий кураш сифатида кўрсатишга уринишлар ва бунга қарши муносабатлар.

20-йилларнинг биринчи ярмида 1916 йил воқеалари тарихини ёритишга илк бор жиддий ёндошиб, бу мавзуга доир дастлабки илмий қарашларнинг шаклланишига муносиб ҳисса қўшган муаллиф Туркистоннинг Еттисув вилоятидаги ғалаёнлар иштирокчиси ва гувоҳи Турор Рисқулов эди. Унинг бу мавзуга доир изланишларини совет тарихшунослигининг илк намуналари эмас, илмий тадқиқотнинг дастлабки тажрибалари сифатида эътироф этиш лозим. Чунки бу даврда совет тарихшунослиги ҳали шаклланиб улгурмаган эди. Т. Рисқулов воқеалар замондоши бўлган бир тадқиқотчи сифатида ўзи гувоҳ бўлган тарихий ҳодисани илмий асосда ёритишга, баҳолашга уринади. Гарчи совет ҳокимиятининг раҳбарларидан бири сифатида ўзи яшаётган тузум, қарор топаётган мафжуранинг синфий моҳиятини яхши англаса-да, 1916 йил воқеалари моҳиятини баҳолашда унда синфий дунёқараш устуворлиги кузатилмайди.

Т. Рисқулов ўз таассуротлари, хотиралари ҳамда илк бор илмий истеъмолга киритилган тарихий ҳужжатлар — архив маълумотлари асосида 1916 йил қўзғолони моҳиятини баҳолаб, шундай хулосага келади: "Фронт орти ишларига сафарбар этиш ҳақида 1916 йилдаги Николай II фармони қўзғолонга баҳона бўлди, холос. Подшо зулмига қарши қаратилган бу қўзғолоннинг асосий сабаблари Туркистонда чоризмнинг 50 йиллик узлуксиз мустамлака зулми натижасида юзага келган чуқур иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар эди"¹.

¹ Рисқулов Т. Из истории борьбы за освобождение Востока // Новый Восток. 1924. Кн.6. С.268.

1916 йил кўзғолони ҳақидаги бор ҳақиқатни, унинг моҳияти ва сабабларини жуда қисқа, аниқ, тўғри ва лўндагина ифодалаб берган бу хулоса аслида ушбу тарихий ҳодиса ҳақидаги илмий қарашларга асос бўлиб, пойдевор, замин ҳозирлади. Гарчи мақола 1916 йил воқеаларини Еттисув вилояти ҳудуди мисолида ёритса-да, муаллиф 1916 йил кўзғолони ҳақида Туркистон доирасида хулоса қилади. Ушбу мақолада Т. Рискулов статистика бошқармасидан олинган маълумотлар асосида Еттисув аҳолисининг кўзғолони ва унинг бостирилиши давомида кўрган моддий, жисмоний талафотлари, ҳукумат 1916 йил 25 июнда қабул қилган фармон ижроси билан боғлиқ чора-тадбирларини илк бор аниқ фактлар билан ёритиб, муаммонинг илмий нуқтаи назардан ўрганилишига асос солади.

20-йилларнинг биринчи ярмида 1916 йил кўзғолони ҳақида чоп этилган бошқа мақолалар ҳам асосан Еттисув вилоятидаги воқеаларга бағишланган бўлиб, бу ҳол бежиз эмас эди. Чунки, Еттисув вилоятида 1916 йил кўзғолонлари ниҳоятда кескин, шиддатли тус олиб, узоқ давом этган, мустабид ҳукуматнинг шафқатсиз ўч олишига дучор бўлган бўлиб, бу ҳол ниҳоятда оғир иқтисодий, демографик оқибатларга сабаб бўлган, унинг бостирилиш жараёнида аҳолига жуда катта моддий ҳамда жисмоний талафот етказилган эди. Уларнинг асоратлари 20-йиллар ўртасида ҳам ҳали тугатилмаган, халқнинг алами, хотираси ва дарди ҳали янги, турмуши ниҳоятда оғир эди.

Г.И. Бройдонинг мақоласи ҳам Еттисув воқеаларига бағишланган бўлиб, унга замондошларнинг шахсий фикр-мулоҳазаси сифатида юқорида тўхтаб ўтилган эди. Бу ўринда унинг қайд қилинишига сабаб, Г. Бройдо 1916 йилдаги ўз кўрсатмаларини совет даврида 1924 йилда, орадан 8 йил ўтганидан кейин ёзилган сўзбоши билан чоп этган. Унда муаллиф ўзининг юқорида қайд этилган "кўзғолон атайин уюштирилганлиги" ҳақидаги нотўғри, чекланган мулоҳазани илгари суради¹.

Кўзғолон гўё атайин уюштирилганлиги ҳақидаги бундай асосиз мулоҳазалар 1916 йил кўзғолонига доир бутун Туркистонга оид маълумотлар ошкор бўлиб бориши билан барҳам топди. Уларнинг чекланган, асоссиз эканлиги кейинчалик бошқа муаллифлар — А. Шестаков, Е. Федоров томонидан ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилди².

¹ Бройдо Г.И. Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году // Новый Восток. 1924. Кн.6. С.434.

² Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т.: 1925. С.55; Шестаков А. Восстание в Средней Азии в 1916 г. (К десятилетию события). // Историк-марксист. — М.: 1926. С.84-114.

20-йилларнинг биринчи ярмида 1916 йил воқеалари ҳақида илгари сурилган нотўғри мулоҳазалардан яна бири А. Миклашевскийга мансуб бўлиб, унинг таъкидлашича "қўзғолон нафақат рус ҳукумати, балки барча русларга қарши қаратилган эди"¹.

А. Миклашевский ўз мулоҳазаларини аниқ фактлар билан эмас, мустабид маъмуриятнинг адолатсиз миллий сиёсати билан асосламоқчи бўлади, бу миллий сиёсат миллий низоларга олиб келиши муқаррар эди, деб таъкидлайди. Ҳукуматнинг адолатсиз миллий сиёсатини мутлақо инкор этмаган ҳолда шуни қайд этиш лозимки, айрим жойларда ҳукумат айби билан содир бўлган миллий низолар 1916 йил қўзғолонида оммавий тус олмаган, қўзғолончилар тинч рус аҳолиси билан эмас, мустабид ҳукумат кўшини билан тўқнашганларини тарихий фактлар, ҳатто рус маъмурлари ҳам алоҳида таъкидлайдилар². Тарихий ҳақиқатга эмас, юзаки ва тахминий мулоҳазаларга, чекланган, алоҳида истисно тарзида содир бўлган ҳолатларга асосланган бундай мулоҳазалар бошқа замондошлар томонидан қўллаб-қувватланмади, чунки улар ҳақиқий аҳволни акс эттирмас эди.

Е. Федоровнинг 1925 йилда чоп этилган Ўрта Осиёда миллий озодлик ҳаракати тарихига оид асарига ҳам 1916 йил қўзғолонига алоҳида тўхтаб ўтилган. Асарда 1916 йил воқеалари Туркистонда XIX асрнинг сўнгги чорагидан бошланиб давом этиб келаётган миллий озодлик курашининг энг йирик ва муҳим кўриниши сифатида баҳоланган бўлиб, қўзғолоннинг муҳим воқеалари аниқ фактлар асосида баён этилади³. Муаллиф қўзғолоннинг оммавий тус олганини, миллий-диний эркинлик мақсадларини кўзлаганини таъкидлайди, қўзғолончиларнинг куролсиз, умумий раҳбарсиз бўлганлиги туфайли енгилганларини кўрсатиб ўтади. Шу тариқа 20-йилларнинг биринчи ярмидаёқ Т. Рискулов, Е. Федоров тадқиқотларида 1916 йил қўзғолони ҳақидаги ҳаққоний илмий қарашларга асос солинди. Тарихий манбалар асосида қўзғолоннинг миллий озодлик характери илк бор эътироф этилди.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, 20-йилларнинг биринчи ярмида айрим муаллифлар томонидан 1916 йил қўзғолони ҳақида чекланган, юзаки, тахминий ёки мутлақо нотўғри мулоҳазалар ҳам илгари сурилди, лекин улар ҳақиқий аҳволга зидлиги, асоссизлиги туфайли жамоатчилик томонидан тан олинмади, танқид остига олинди ва тезда барҳам топди.

¹ Миклашевский А. Социальные движения 1916 г. в Туркестане // Былое —Л.: 1924. № 27-28. С.255.

² Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник документов. Т.: 1932. С. 49.

³ Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т.: 1925.

Бу даврда, яъни 20-йилларнинг биринчи ярмида илмий қарашларга асос солган тадқиқотларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири муаммога тарихийлик нуқтаи назаридан ёндошишига уринишда намоён бўлади. Бунга маълум даражада имкониёт ҳам мавжуд эди, чунки бу йилларда ижтимоий-сиёсий ҳаётда қарор топа бошлаган синфий кураш таълимоти маънавий соҳада ҳали ҳукмрон бўлиб улгурмаган эди. Эндигина шакллана бошлаган совет тарихшунослигида синфий кураш таълимотининг таъсири сезилиб турса-да, ҳали мустаҳкам қарор топиб улгурмаган эди. Бу жараён 20-йилларнинг иккинчи ярмида авж олиб кетди.

20-йиллардаги нашрлар, тадқиқотлар таҳлилидан маълум бўлишича, бу даврда эндигина шаклланаётган совет тарихшунослигига синфий қарашлар, синфий кураш таълимотини синдиришда 1920 йилда Россияда, 1921 йилдан эса Туркистонда ўз фаолиятини бошлаган партия тарихи комиссиясининг роли бекиёс бўлган.

Ушбу комиссия намояндалари 1916 йил кўзғолони тарихига 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб алоҳида эътибор қаратдилар. Чунки бунга қадар бу комиссия назоратсиз юз кўриб улгурган тадқиқотлардаги хулосалар ва кўзғолонга берилган таъриф большевикча мафкура тарғиботчиси бўлган бу комиссияни сира қониқтирмас эди. Бу ҳол 1916 йил кўзғолонининг 10 йиллигини нишонлаш муносабати билан аниқ намоён бўлди.

Энг аввало, кўзғолоннинг ўн йиллиги муносабати билан партия тарихи комиссияси томонидан махсус шарҳлар тайёрланиб, ВКП(б) Ўрта Осиё бюросининг тарғибот-ташвиқот бўлимига халқ орасида оммалаштириш учун топширилади¹. Айнан шу шарҳлар 1916 йил воқеаларига синфий нуқтаи назардан ёндошишнинг илк намунаси бўлди. Гарчи шарҳларда ғалаёнлар оммавий тус олгани, мустамлакачилар ҳокимиятига қарши курашга, айрим жойларда эса қуроли кўзғолонларга айлангани эътироф этилиб, мустабид ҳукумат фаолияти қораланса-да, 1916 йил воқеаларининг моҳияти, кўзғолончиларнинг ижтимоий таркиби, мағлубият сабаблари мутлақо синфий асосда талқин этилади. Масалан, кўзғолоннинг энгилиш сабаблари унда "кўзғолончилар дастури ва пролетариат раҳбарлиги йўқлиги" билан изоҳланиб, деҳқон ва чорвадорлар "ишчиларсиз кураша олмаслиги, ... улар бошчилигисиз ғалабага эришиш мумкин эмаслиги" таъкидланади. Шарҳларга "1916 йил кўзғолонидаги синфий кураш таҳлили" номли махсус боб киритилган бўлиб, унда 1916 йил воқеаларидаги турли тоифа вакилларининг роли синфий нуқтаи

¹ Божко Ф. Восстание 1916 года в бывшем Туркестане. К 10-летию восстания (материалы для докладчиков). Т.: 1926.

назардан таҳлил этилади. Чунончи, мулкдорлар синфининг кўзғолондаги иштироки уларнинг моддий манфаатлари, мансаб ва ҳукмронликка интилишлари билан изоҳланади, "мулкдорлар 1916 йил воқеаларидаги иштироки билан кўзғолоннинг синфий моҳиятини хаспўшлаб, бузиб юборганликда, уни умуммиллий ҳаракатга айлантирганликда" айбланадилар. Шу тариқа кўзғолондаги камбағаллар роли оқланиб, бойлар роли (эътироф этилса-да!) қораланади. Кўзғолоннинг империализм зулмига қарши қаратилгани алоҳида уқтирилиб, бу зулмга "барҳам берган" совет давлати улуғланади. Шарҳлар "совет ҳокимияти Ўрта Осиё меҳнаткашларига нима берди?" деган саволга жавоблар билан яқунланади. Бу саволларга жавобларда қоғозда бор, аммо амалда ўз ифодасини топмаган ҳуқуқ ва имкониятлар, Туркистон халқлари ҳаётини чигаллаштириб, ижтимоий-иқтисодий тараққиётни қонуний изидан чиқариб юборган, инсон манфаатлари эмас, пуч ғоялар ва совет ҳокимиятининг ғаразли манфаатлари йўлида амалга оширилган тadbирлар кўкка кўтарилди. Бу савол-жавобларда аҳоли онгига "мустамлакачиликка қарши қаратилган 1916 йил воқеаларининг қайтарилишига эҳтиёж йўқ, совет ҳокимияти мустамлакачи эмас, Туркистон халқлари бошига кулфатлар солган империализм тугатилди", деган мазмундаги сохта тасаввурларни сингдиришдек ғаразли мақсадлар кўзланган эди.

Шарҳларда умуммиллий манфаатлар салбий баҳоланиб, синфий кураш ғоясига устувор йўналиш берилади, бироқ кўзғолонни бутунлай синфий кураш сифатида баҳолашга жазм этилмайди.

Бу шарҳлардаги масалага синфий ёндошув таъсири кўзғолоннинг 10 йиллиги муносабати билан эълон қилинган бошқа тадқиқотларда сезилиб турса-да, уларда янги-янги маълумотларнинг илмий истеъмомга киритилиши муаммо тарихшунослигини маълум даражада бойитди. Чунончи, А. Шестаков¹ ва, айниқса, Т. Рыскуловнинг² кўзғолоннинг 10 йиллиги муносабати билан чоп этилган рисола ва мақолаларида 1916 йил воқеаларининг сабаблари, муҳим ҳодисалари ҳақида янги маълумотлар аниқланиб, илмий истеъмомга киритилди.

Т. Рыскулов ўз тадқиқотларида кўзғолоннинг иқтисодий сабабларини, яъни мустамлакачилик сиёсатининг иқтисодий асоратларини, маҳаллий аҳолининг ҳўжалик ҳаётини аниқ факт-

¹ Шестаков А. Восстание в Средней Азии в 1916 г. (К десятилетию события) // Историк-марксист. М.: 1926. № 2. С.84-114.

² Рыскулов Т. Восстание туземцев Туркестана в 1916 году // "Очерки революционного движения в Средней Азии" сборник статей. — М.: 1926. С.151—199; Восстание туземцев Средней Азии в 1916 году. Кызыл Орда, 1927; О восстании казахов и киргизов в 1916 году // Красный Казахстан. 1926. №1. С.14-34.

лар билан таҳлил қилиш асосида очиб берди. Шунингдек, Т. Рискулов ғалаёнларнинг ривожланиб бориши, уларнинг шафқатсиз бостирилиши, 1916 йил 25 июнь фармони аналга ошириш юзасидан қўлланган тадбирлари каби масалаларни ҳам Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси архивидаги ҳужжатлар асосида ёритиб берди.

Муаммо тарихшунослигига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган бу тадқиқотларда 1916 йил воқеалари мустабид ҳукуматга қарши кўтарилган умумхалқ кўзғолони сифатида ўзининг ҳаққоний баҳосини олганлиги туфайли большевикча мафкура маддоҳларининг кескин қаршилиги ва норозилигига, кетма-кет уюштирилган танқидлари, ҳужумларига дучор бўлди. Бу ҳужумни Туркистондаги марксчи тарихчиларнинг энг кўзга кўринган вакилларида бири Ив.Меницкий бошлаб берди.

Ив.Меницкий 1916 йил воқеаларининг Т. Рискулов томонидан "туземлилар", яъни маҳаллий аҳолининг кўзғолони сифатида таърифланишини кескин танқид остига олади. "1916 йил воқеаларининг бундай баҳоланиши кўзғолоннинг синфий моҳиятини бузиб кўрсатади"¹, деб уқдирмоқчи бўлади. Ив.Меницкий 1916 йил воқеаларида мутлақо иштирок этмаган, ҳатто улардан беҳабар бўлган бўлишига қарамай, ҳеч бир исбот ва далилсиз, ҳужжат ёки манбасиз кўзғолонни синфий кураш сифатида кўрсатмоқчи бўлади. Синфий кураш таълимоти ва ҳукмрон сиёсат манфаатларини кўзлаб, Ив.Меницкий тарихий ҳақиқатга, унинг гувоҳлари, замондошларининг кўрсатмаларига ва тарихий манбаларга қарши боради, уларни инкор этиб, "1916 йил кўзғолони маҳаллий меҳнаткаш камбағалларнинг келгинди (яъни рус) ва ўз маҳаллий эксплуататорларига, эзувчиларига қарши кураши бўлган, кўзғолоннинг миллий йўналишини (яъни унинг умуммиллат манфаатлари учун бўлганини) таъкидлаш сиёсий жиҳатдан зарардир"², деб уқдиради. Шу асосда умуммиллий манфаатлар ҳимояси учун кўтарилган халқ кўзғолонининг асл моҳиятини яшириб, ҳукмрон тузум мафкураси манфаатларидан келиб чиққан ҳолда уни синфий кураш сифатида баҳолашни талаб қилади.

Ив.Меницкийнинг масалага бундай ёндошуви, яъни 1916 йил воқеаларини мутлақо асоссиз равишда синфий кураш сифатида кўрсатишга уриниши маҳаллий вакиллар — Т. Рискулов, Ю. Абдурахмонов каби кўзғолондан яхши хабардор замондошларнинг

¹ Ив. Меницкий. О характере событий 1916 года в Туркестане (по поводу статьи Т.Рыскулова) // "Коммунистическая мысль". 1926. кн.2. С.151.

² Ўша ерда

кескин норозилигига учрайди. Натижада "қўзғолон синфий кураш бўлганми ё миллий ҳаракатми?" деган мавзуда баҳслар қизиби кетади. "Коммунистическая мысль" журнали саҳифаларида 1916 йил қўзғолонининг характери ҳақида 1926—1927 йилларда уюштирилган мунозаралар айнан шу мавзуга бағишланади. Мунозара давомида қўзғолон сабаблари, ижтимоий таркиби, унга нисбатан ўлкадаги рус аҳолиси, хусусан рус ишчиларининг муносабати ва умуман, турли синфларнинг роли ва ўрни ҳақида ҳам турли хил фикр-мулоҳазалар билдирилади.

Қўзғолон характери баҳолашда мунозара иштирокчилари — Ив.Меницкий, П. Галузо, Е. Федоров, А. Шестаков, Н. Кузьмин, Т. Рискулов, Ю. Абдурахмоновлар турлича фикр-мулоҳазаларни билдирадilar. Улар асосан қуйидаги уч хил мулоҳазани илгари сурадilar:

1. Қўзғолон синфий кураш эди (Ив. Меницкий, Н. Кузьмин, П. Галузо).

2. Қўзғолон миллий озодлик ҳаракати эди (Т. Рискулов).

3. Қўзғолон ҳам миллий, ҳам синфий кураш эди (Ю. Абдурахмонов, Е. Федоров, А. Шестаков).

Қўзғолонни синфий кураш сифатида баҳолашига Т. Рискулов кескин қаршилиқ билдириб, унинг миллий озодлик йўналиши ва мақсадларини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрини қўллаб-қувватлаган Е. Федоров ва Ю. Абдурахмоновлар қўзғолон давомида айрим маҳаллий амалдорлар фармонни амалга ошириш учун рўйхат тузишда иштирок этганлиги туфайли қўзғолончилар томонидан жазолангани ҳақидаги воқеаларни назарда тутиб, "1916 йил воқеаларида синфий тўқнашув кўринишлари бўлган, лекин ҳал қилувчи аҳамият касб этмаган"¹, деган мулоҳазани илгари сурадilar. Ваҳоланки, манбалар таҳлилидан намоён бўлишича, маҳаллий амалдорлар синфий душман сифатида эмас, мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни амалга оширишда қатнашганлиги туфайли жазоланган эдилар. Лекин кўп ҳолларда маҳаллий амалдорлар қўзғолончилар тарафида бўлиб, уларни ҳукуматга қарши ғалаёнларга ундаганини архив манбаларида сақланиб қолган тегишли ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди².

Мунозарадаги баъзи иштирокчиларнинг манбалардан беҳабарлиги, асоссиз ғоялар ва синфий кураш таълимотига асосланиб хулоса чиқаришга уринишлари уларни ниҳоятда чигал ва зиддиятли мулоҳазаларга олиб келади. Хусусан, қўзғолонни син-

¹ Ю.А. По поводу статьи Ив.Меницкого // "Коммунистическая мысль". 1926. кн.2. Б.155-157; Федоров Е. О восстании 1916 г. в Туркестане (тезисы) // "Коммунистическая мысль". 1926. кн.2. С.161-166.

² ЎзР МДА, ТГГМ фонди, 1-рўйхат, 1132-йиғма жилд, 71-варақ.

фий кураш сифатида кўрсатишга уринган Ив.Меницкий ўз мақоласида 1916 йил воқеаларининг сабаблари ҳақида тўхталиб, "Россия ҳеч қачон Туркистонга зулм ўтказмаган, уни ўз маҳаллий эзувчилари эзган"¹, деб таъкидлашгача боради. Шу тариқа бутун жаҳон жамоатчилиги гувоҳ бўлган, ҳатто большевиклар ҳам тан олиб, эътироф этган тарихий ҳақиқат — Туркистоннинг подшо Россияси мустамлакаси бўлганлиги икки оғиз сўз билан осонгина инкор этилиб, пучга чиқарилади. Энг ажаблаларлиси шундаки, унинг бу фикрларини Т. Рисқулов, Ю. Абдурахмонов, Е. Федоровларгина инкор этдилар. Бироқ мунозаранинг қолган иштирокчилари — П. Галузо, А. Шестаков, Н. Кузьминлар бу фикрни инкор этмайдилар, аксинча Н.Кузьмин уни ошкора қўллаб-қувватлайди ҳам².

Рус миллати вакилларидан фақат бир киши — Туркистонда Россия империяси ҳукмронлиги давридан яшаб келган, ҳақиқатга гувоҳ бўлган Е. Федоровгина бундай уйдирмага ҳақли эътироз билдиради. Т. Рисқулов ва Ю. Абдурахмоновларнинг кескин танқидларини "маҳаллий вакиллар қарашини" сифатида тан олмаган марксчи тарихчилар Е.Федоровнинг эътирозларини ҳам қабул қилмадилар ва унга ҳам ҳужум уюштирдилар. Тез орада Е.Федоровнинг 1925 йилда чоп этилган асарига³ П. Галузо Г. Туркестанский таҳаллуси билан тақриз ёзиб, унда муаллифни кескин танқид остига олади. Е. Федоровни уқувсизликда айблаб, унинг асари "синфий таълимотдан мутлақо беҳабар ҳолда ёзилган, талабга жавоб бермайдиган, ўқиш учун вақт сарфлашга ҳам арзимайдиган китоб" сифатида қораланади. Ваҳоланки, бу асар Туркистонда миллий озодлик учун XIX аср охири — XX аср бошларида олиб борилган кураш воқеаларини аниқ маълумотлар билан, изчил тартибда, илмий асосда ёритиш йўлидаги илк уриниш бўлиб, масалага тарихий нуқтаи назардан ёндошуви билан ажралиб турарди.

1926—1927 йиллардаги мунозара давомида 1916 йил кўзғолонида Туркистондаги рус ишчиларининг роли, мулкдорларнинг иштироки масалаларида ҳам баҳслар боради. Т. Рисқулов Туркистондаги рус аҳолиси кўзғолон давомида маҳаллий халқ томонида бўлмаганлигини, улар мустамлакачилик руҳи билан суғорилганлиги туфайли кўзғолончиларга шу нуқтаи назардан қараганларини воқеалар гувоҳи сифатида таъкидлайди, бироқ Ив.Меницкий ҳамда унинг тарафдорлари буни инкор этиб, рус

¹ Ив.Меницкий. О характере событий 1916 г. В Туркестане // "Коммунистическая мысль". 1926. кн.2. С.151-155.

² Кузьмин Н. О марксистском понимании восстания 1916 г. // "Коммунистическая мысль". 1925. кн..2. С.183-193.

³ Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т.: 1925.

аҳолисининг бундай муносабатини асоссиз равишда оқлашга уринадилар. Қўзғолондаги мулкдорлар иштирокини эса тан олишни истамайдилар, аксинча, буни мутлақо асоссиз равишда инкор этадилар, чунки мулкдорларнинг фаол иштироки ҳақидаги ҳақиқат 1916 йил воқеаларини синфий кураш сифатида кўрсатиш йўлидаги даъволарни пучга чиқарар эди.

Аниқ тарихий ҳужжатлар, замондошларнинг ишончли кўрсатмаларига эмас, синфий таълимотнинг пуч ақидалари ва даъволарига асосланган марксчи тарихчилар ҳар қанча уриниб, чиранмасин, қўзғолонлар гувоҳи ва иштирокчиси бўлган Т. Рисқуловнинг асосли хулосаларини инкор этишга, тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатишга муваффақ бўла олмадилар. Бунда албатта Т. Рисқуловнинг қатъияти ва асосли далиллари катта роль ўйнади. Бироқ улар Т. Рисқуловнинг ҳаққоний эътирозларини ҳам тан олмадилар. Шу сабабли мунозара натижасиз тугади. Лекин 1916 йил қўзғолонини синфий кураш сифатида кўрсатиш мақсадида уюштирилган ҳужумлар муваффақият қозона олмади.

Бироқ, бу ҳол большевикча мафкура тарғиботчилари ва уларнинг маддоҳлари бўлган марксчи тарихчиларнинг вақтинчалик мағлубияти, мажбурий чекиниш эди, холос.

II босқич 30-йиллардан 50-йилгача бўлган даврни қамраб олади. Мамлакатда тоталитар тузум мустаҳкам қарор топиб, чуқур илдиз отиб улгурган, ёппасига ҳужумга ўтиб, ўз кучини кўрсата бошлаган 30-йиллар бошига келиб совет тарихшунослигида 1916 йил қўзғолони талқини масаласи яна кун тартибидан жой олди. Бу сафарги ҳужум қўзғолоннинг 15 йиллиги муносабати билан уюштирилди. 1931 йилда Ўрта Осиё Инқилоб тарихи илмий-тадқиқот институти (САНИИР) ва ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг маданий ташвиқот бўлими томонидан қўзғолоннинг 15 йиллиги муносабати билан тайёрланган махсус шарҳлари¹ эълон қилинди. Шарҳларда 1916 йил қўзғолонининг миллий озодлик характери эътироф этилади. Лекин у Россия империализмига қарши қаратилгани алоҳида таъкидланди. Қўзғолоннинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари сифатида бутун халқ эмас, "пролетар ва ярим пролетар унсурлар, деҳқонлар ва чорвадорлар" қайд этилди, улар "Россия империализми ва маҳаллий эксплуататорларга қарши бош кўтарган", деган асоссиз фикр алоҳида таъкидланди. "Усти ялтироқ, ичи қалтироқ" қабилида иш тутулиб, гўёки қўзғолоннинг "миллий озодлик ҳаракати" тан олинди, бироқ аслида эса синфий кураш сифатида талқин этилди. Мулкдорлар роли тамомила ин-

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии. Тезисы культпропа Средазбюро ЦК ВКП(б) и САНИИР к 15-й годовщине восстания. М. Т.: 1931.

кор этилмаса-да, уларнинг иштироки умуммиллий эмас, синфий манфаатлар билан изоҳланди. Хуллас, кўзғолоннинг барча масалалари, моҳияти ва мақсади большевикча мафкура манфаатларига ҳамда синфий кураш таълимоти ақидаларига тўла мослаштирилган концепция ишлаб чиқилди. Унинг мажбурий суръатда оммавий тан олиншини эса тоталитар тузумнинг зўравонлик механизми, ғоявий-мафкуравий бўғинлари таъминлаб берди. Ўша йилиёқ матбуотда П. Галузонинг "1916 йил кўзғолонининг большевикча талқини учун" номли мақоласи эълон қилинди. Унда "кўзғолоннинг большевикча концепцияси учун кураш — партиянинг бош йўли учун курашдир! 1916 йил кўзғолони ҳақидаги тортишувлар — бу Ўрта Осиёда социализм қуриш ёки қуришга қарши курашдир!" деган даъволар илгари сурилади¹. Аниқроғи большевикча концепцияни тан олишдан бош тортиш оқибатлари ҳақида огоҳлантирилди. Тоталитар тузум авжга чиқиб, унинг зўравонлик механизми ишга тушиб кетган, қатағонлар бошланиб, "синфий душманлар", "социализм душманлари" зўр бериб қидирилаётган 30-йилларнинг 1-ярмида бу концепцияга қарши чиқиш оқибатлари қандай тугаши мумкинлигини замондошлар жуда яхши англади. Шу туфайли ҳам бу концепция тарих фанида ҳеч бир қаршиликсиз қарор топиб, тан олинди, ундан бир қадам ҳам четга чиқмаслик мажбурий тус олди. Эндиликда яратилажак тадқиқотлар шу концепцияга асосланиши, яъни аниқроғи барча тарихий ҳужжатлар шу қарашларга мослаштирилиши шарт эди. Масаланинг шундай ҳал бўлишини нафақат тегишли мафкуравий бўғинлар, балки ҳукмрон тузум, ижтимоий-сиёсий вазият ва ўтказилаётган сиёсат осонгина таъминлаб берди. 20-йилларда муаммони синфийлаштиришга кескин қаршилик билдирган Т. Рисқулов ҳам 30-йиллар ўртасига келиб шу концепция доирасидан бир қадам ҳам четга чиқишга жазм этмади, чунки даҳшатли қатағонлар арафасида у ўзининг 20-йиллардаги шижоати ва ҳақиқатпарварлиги, миллатпарварлиги учун "жавоб бериши" муқаррарлигини жуда яхши ҳис этиб турар, унинг бошига ноҳақ ўлим соя солиб, ўч олишга шайланарди. "Миллатчи", "панисломчи", "пантуркчи" каби сиёсий айбловлар Т. Рисқуловни "итотат билдириш"га ундаб, 20-йиллардаги дадил ҳаракатлари, миллий манфаатлар учун жонбозликларини "оғир гуноҳ" сифатида юзига сола бошлаган эди.

Шу туфайли Т. Рисқулов 20-йиллардаги ҳаққоний сўзларидан воз кечиб, гўёки "хатоликларга йўл кўйганини" тан олишга, тавба

¹ Галузо П. За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии (К 15-летию восстания) // Туркменоведение. 1931. № 7-9.

қилишга мажбур бўлди. Унинг 30-йиллар ўртасида, яъни қўзғолоннинг 20 йиллиги муносабати билан чоп этилган мақолалари 20-йилларда илгари сурилган ҳаққоний қарашларига мутлақо зид бўлиб, большевикча концепцияга тўла мослаштирилган эди. Бироқ бу "тавба-тазаррулар" уни қатағондан сақлаб қололмади. Совет ҳукумати, большевикча мафкура, тузум учун ақлли, ватанпарвар, халқига содиқ, мустақил фикрловчи вакиллар эмас, шу тузум ва мафкурага кўр-кўрона итоат этиб, уни улугловчи гумашталар керак эди. Т. Рисқулов бундай ишончга сазовор эмас эди. Шу сабабли у ўзининг ҳаққоний қарашлари, юксак орзулари билан бирга қатағон этилди.

Т. Рисқулов каби юзлаб миллий зиёлиларнинг бундай қисмати замондошларни ўз хотира ва армонларини юзага чиқармасликка, аламларини ютишга, партия ва мафкура чизган чизиғидан чиқмасликка ўргатди. Ижод аҳли ҳам бундан мустасно эмас эди. Шу тариқа зўрлик билан қарор топган большевикча концепция 30—40-йиллар давомида яратилган барча тадқиқотларга андоза бўлиб хизмат қилди, қўзғолоннинг 20 ва 30 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон республикаларида тегишли мафкуравий бўғинлар ҳамда илмий текшириш муассасалари томонидан эълон қилинган расмий шарҳларда 1916 йил қўзғолонининг 1931 йилда эълон қилинган большевикча талқини янада мустаҳкамланиб, исбот талаб қилмас аксиома тусини олди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1916 йил қўзғолонининг совет тарихшунослигида ижобий баҳо олиши, уни синфий нуқтаи назардан бўлса-да, миллий озодлик ҳаракати сифатида этироф этилиши, ушбу воқеа тарихни ёритувчи манбаларни ўрганишга маълум даражада имконият яратиб берди. Бу жараён ниҳоятда чекланган доирада, большевикча концепция асосида кечди. Бироқ янги тарихий фактларнинг аниқланиши, манбаларнинг ўрганилиши ижобий аҳамиятга эга эди. Бу даврдаги изланишлар асосан икки йўналишда олиб борилди.

1. Муаммонинг манбаларини ўрганиш.

2. Қўзғолон тарихининг алоҳида республикалар доирасида ёритилиши.

Илмий ва мантиқий нуқтаи назардан олиб қараганда ҳар икки йўналиш ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, иккинчи йўналиш, яъни муаммо тарихини тиклаш биринчи йўналиш натижаларига асосланиши лозим эди. Бироқ масалага холисона ва илмий нуқтаи назардан эмас, тор сиёсий ва синфий манфаатлар нуқтаи назаридан ҳамда мафкуравий ақидалар қолипида ёндошган совет тарихшунослигида бу мутаносиблик кўпол суръатда бузилгани 30-йиллар нашрлари мисолида яққол кўзга ташланади.

Бу даврда аниқланган манбалар аксарият ҳолларда тарихий ҳақиқатни тиклаш учун хизмат қилмади, чунки улар кўзғолон ҳақидаги большевикча концепциянинг кўп талабларига жавоб бермас эди.

Манбаларни ўрганиш ҳам, ўз навбатида, икки йўналишда олиб борилган:

А) Кўзғолончиларнинг хотираларини тўплаш.

Б) Архив маълумотлари, ҳужжатларини тўплаб, чоп этиш.

Кўзғолончиларнинг хотиралари кўзғолоннинг 15, 20 ва 30 йиллиги муносабати билан уюштирилган илмий экспедицияларда ёзиб олинган бўлиб, улар замондошларнинг фикр-мулоҳазалари сифатида муҳим аҳамиятга эга. Бироқ хотираларни ёзиб олган тадқиқотчилар кўзғолон ҳақидаги большевикча концепция ва марксча-ленинча дунёқараш билан қуролланганликлари назарда тутилса, бу хотиралар ҳақиқатни қай даражада акс эттирганини тасаввур этиш қийин эмас. Кўзғолоннинг тафсилотлари, ривожланиб бориши ва бостирилиши ҳақида аниқланган маълумотлар муҳим тарихий қимматга эга албатта. Бироқ 30-йиллардаги қатағон, тазйиқ ва қувғинлар шароитида кўзғолончилар ўз хотираларида барча алам ва изтиробларини, асосий мақсадлари — Россия ҳукмронлигидан қутулиш, миллий ва диний эркинликка эришиш истакларини тўла ошкор эта олмаганлари шубҳасиз.

Шундай чекланган доирада бўлса-да, кўзғолончилардан аниқланган маълумотлар юқорида таъкидланганидек, ғалаёнлар тафсилотларини аниқлашга ёрдам берди.

Кўзғолон ишгирикчилари ва замондошларининг ихтиёрий суръатда, большевикча андозага асосланмай, эркин равишда ёзиб, эълон қилинган хотиралари эса кўзғолон ва унинг мақсад ҳамда оқибатларини холисона, нисбатан чуқурроқ ёритиб бериши билан ажралиб туради. Ёзувчи Назир Сафаровнинг Жиззах кўзғолони ҳақидаги¹, П. Коршунованинг кўзғолончиларнинг оғир жазоланиши² ҳақидаги гувоҳликлари шулар жумласидан бўлиб, муҳим тарихий манба сифатида бугунги кунда ҳам ўз илмий қимматини йўқотмаган.

Бу хотираларда кўрсатилган маълумотлар бошқа ҳеч бир манбада қайд этилмаган. Чунончи, Назир Сафаровнинг Жиззах воқеалари ҳақидаги қимматли кўрсатмалари бу ердаги кўзғолон мустабид ҳукуматга қарши уюшган умумхалқ кураши бўлганини,

¹ Сафаров Н. Унутилмас кунлар (16-йил Жиззах кўзғолонидан хотираларим). — Тошкент—Баку.: 1932. Б.19.

² Коршунова П. Зверская расправа царского правительства с повстанцами Ферганы (воспоминания очевидца) // "Советское краеведение". 1936. № 9.

П. Коршунованинг кўрсатмалари эса 1916 йил қўзғолони ишти-
рокчилари ҳукумат томонидан оғир сиёсий жиноят содир этган
давлат душманларидан ҳам қаттиқроқ, инсон учун хос бўлма-
ган, ваҳший усулларда жазоланганидан далолат беради.

Қўзғолончилар хотираларини ўрганишнинг яна бир йўна-
лиши — мардикорликда хизмат қилиб қайтганларнинг кўрсат-
маларини ёзиб олиниши бўлиб, уларнинг маълум қисми матбу-
отда эълон қилинган¹. Бу хотиралар мардикорларнинг тортган
заҳматлари, чеккан зулм, хўрликларини ёритиш учун керак эмас
эди. "Туркистон халқлари вакилларининг сиёсий онги Россияда-
ги рус ишчилари, уларнинг инқилоб ғоялари таъсирида уйғон-
ди ва улар ўз юртларига қайтиб рус пролетариати раҳбарлигида
инқилоб содир этдилар", деган мазмундаги уйдирмани асослаш
учун зарур эди. Ваҳоланки, Октябрь тўнтариши Туркистонда
маҳаллий аҳоли иштирокисиз содир бўлган, мардикорликдан
қайтган санокли кишиларгина большевикларнинг таъсирида
бўлганлар, қолганлари эса қўлга қурол олиб, миллий озодлик
учун совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борганлар. Россия-
даги сиёсий жараёнлар, Февраль инқилоби, мардикорликдаги
оғир турмуш ва зулм уларда адолат учун кураш истагини алан-
галатгани шубҳасиз албатта, бироқ оғир турма шароитида оч-
наҳор яшаб, ҳатто эркин нафас олиш имконига эга бўлмаган
мардикорларнинг Россияда большевиклар ғояси учун кураш-
лардаги фаол иштирокини тасаввур этиш қийин.

Совет даврида 1916 йил воқеалари ҳақидаги манбалар —
кўрсатма, хотираларни ўрганишда юқорида қайд этилган маъ-
лумотлардан ташқари яна бир неча муҳим ҳужжатлар — аввал-
ги бобда батафсил тўхтаб ўтилган А.Н. Куропаткиннинг шахсий
кундалиги² ва Россия Давлат Думасининг қўзғолон муҳокама-
сига бағишланган ёпиқ мажлиси баённомаси ҳам эълон қилин-
ди. Лекин совет тарихшунослигида бу муҳим ҳужжатлар илмий
истеъмолга киритилмади, улардан тўғри ва ўринли фойдаланил-
мади. Чунки улардаги инкор этиб бўлмайдиган далиллар 1916 йил
қўзғолони ҳақида тўқилган большевикча концепцияга хизмат
қилмас эди. Айниқса, Дума мажлиси баённомасида қайд қилин-
ган муҳим маълумотлар большевиклар "синфий душман" сифа-
тида қоралаган Россия буржуазияси ва помещикларининг фикр-
мулоҳазаларини акс эттиргани туфайли, улар қанчалик тари-
хий қимматга эга бўлмасин, эътиборсиз қолдирилди. Чунки 1916

¹ Боечин А. Реквизированные рабочие в революционной борьбе в 1916-1917 гг. (Средняя Азия) // История пролетариата СССР. Сб. № 1(17). 1934.

² Куропаткин А.Н. Дневник Куропаткина // "Красный архив". Том XXXIV. 1929.

йил воқеаларининг ўша даврда большевикларнинг иштироки-
сиз, буржуазия томонидан ўрганилиши ва махсус муҳокама эти-
лиши, бу муҳокамада ҳақиқий аҳволнинг фош этилиши ўзини
"Туркистон халқларининг ягона халоскори ва ғамхўри" сифати-
да кўрсатишга зўр бериб уринган большевиклар партиясининг
сохта обрўйига путур етказарди. Ундан ташқари, Думада қайд
этилган маълумотлар қўзғолоннинг синфий характерини исбот-
лашга хизмат қилмас эди.

Иккинчи йўналишда, яъни 1916 йил қўзғолонига доир архив
ҳужжатларини ўрганиб, чоп этишда 30—40-йилларда олиб бо-
рилган изланишлар самарали бўлди. Республикалар архивлари-
да сақланиб қолган мустабид ҳукумат маъмурияти архивлари-
нинг ҳужжатлари тўпланиб, Ўрта Осиё¹ ва Қозоғистон,² Қирғ-
изистон³, Туркменистондаги⁴ қўзғолонларга доир махсус
тўпламлар чоп этилди.

1932 йилда С. Волин ва С. Божко томонидан тайёрланиб эълон
қилинган илк тўпламга 1916 йил қўзғолонини бутун Туркистон
бўйича ёритувчи ҳужжатлар жамланган бўлиб, улар ниҳоятда
катта илмий аҳамиятга эга эди. Чунки унга юқорида қайд этил-
ган Россия Давлат Думасининг ёпиқ мажлисининг ёзма баён-
номаси киритилган бўлиб, бу ҳужжат воқеалар тарихи ва моҳия-
тини англашда муҳим аҳамият касб этар эди. Шунингдек, тўплам-
да Туркистон маъмуриятининг энг йирик вакиллари — Фарғона,
Самарқанд, Сирдарё вилоятлари ҳарбий губернаторлари, ҳар-
бий прокурор Игнатович, Тошкент, Авлиё ота уезди бошлиқ-
лари томонидан ўлкада содир бўлган воқеалар ҳақидаги умумий
ахборотлари ҳам жой олган бўлиб, улар танқидий нуқтаи на-
зардан ўрганилса, кўп масалаларни ойдинлаштирар эди. Учин-
чи ҳужжат Еттисув қочоқларининг Фулжадаги (Хитой) Россия
элчихонасига ёзган арзномаси бўлиб, унда қўзғолондан кейин-
ги аёвсиз жазолардан қочиб, юртини тарк этганларнинг аламли
изтироблари, бошидан кечирган азоблари, галаёнлар кўтариш
сабаблари ва уларга ҳукумат қўллаган жазолари ёритилган.

Хуллас, 1916 йил воқеалари ҳақидаги қўзғолончилар, рус
маъмурияти ва Россия жамоатчилиги вакилларининг қарашла-

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник документов. Т.: 1932.

² Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 году. Сборник воспоминаний и материалов. Алма-Ата. 1937.

³ Восстание 1916 года в Киргизистане (Документы и материалы, собранные Л.В.Лесной под редакцией и с предисловием Т.Р. Рыскулова). — М.: 1937

⁴ Восстание 1916 года в Туркмении (документы и материалы). Аш-хабад, 1938.

ри ва кўрсатма-ахборотларини акс эттирган бу ҳужжатлар тўплами илмий асосда, ҳолисона ва танқидий нуқтаи назардан ўрганилган тақдирда большевикча концепцияни асослашга хизмат қилолмасди ва шу туфайли бу тўплам тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб кетди.

Туркманистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудидаги кўзғолонларни ёритган ҳужжат ва хотиралар тўплamlари ҳам илмий қимматга эга маълумотларни жамлаган бўлса-да, уларнинг сўзбошиси ва мавзуларининг танланишида большевикча концепция таъсири яққол кўриниб турар, аниқроғи ҳужжатлар ва хотиралар шу концепцияни асослаш учун мувофиқлаштирилган эди. Буни аниқроқ тушунтириш учун шуни таъкидлаш лозимки, юқорида таъкидланганидек, хотиралар ёзиб олиш жараёнида тадқиқотчилар кўзғолончиларнинг кўрсатмаларини большевикча андозага мослаштириб ёзганлар, бироқ архив ҳужжатларини сохталаштириш имкони бўлмагани туфайли улардан ўз талабларига жавоб берадиган, чекланган, тор доирадаги, бир ёқлама маълумотларни, яъни мустабид ҳукуматнинг расмий қарашлари қайд этилган, масалани ҳолис акс эттирмаган хабарларни олиб, қолганларини эътиборсиз қолдирганлар. Бу айникса, Қозоғистондаги 1916 йил воқеаларига оид ҳужжатлар ва хотиралар тўпламида яққол ўз ифодасини топган.

Ҳужжатлар даврий, тадрижий тартибда жойлаштирилган, Туркменистондаги кўзғолонга доир тўплам эса бундай ёндошувдан холи бўлиб, ўзининг илмий қимматини бугунги кунда ҳам сақлаб қолган. Хуллас, 30—40-йилларда 1916 йил воқеаларини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар большевикча концепция андозаларида, синфий кураш нуқтаи назаридан яратилган бўлса-да, кўзғолоннинг совет тарихшунослигида ижобий баҳоланиши унинг манбавий асосларини ўрганишга маълум даражада имкон яратди, катта ҳажмдаги тарихий маълумотлар аниқланди ва чоп этилди. Бу даврда муаммонинг турли масалаларига бағишланган 40 дан ортиқ тадқиқотлар эълон қилинди. Совет тарихшунослиги намуналарининг жуда катта қисми шу даврда чоп этилди.

Шу ўринда ҳақли савол туғилиши шубҳасиз. Чекланган, расмий андозаларда ривожланган муаммо тарихшунослиги илмий жиҳатдан қандай бойиб бориши мумкин эди? Гап шундаки, расмий андозаларда кўзғолоннинг мақсади, ижтимоий таркиби ва енгилиш сабаблари синфий таҳлилга дучор бўлган, кўзғолон сабаблари, воқеалар тафсилотлари, кўзғолонларнинг бостирилиши каби масалаларга эса нисбатан ҳолисона ёндошилган. Чунки бу масалалар талқини ҳукмрон мафкура манфаатларига зарар етказмас эди, аксинча, уларни ҳолисона ёритиш, ўзидан аввалги

тузум — империализмнинг "барча кирдикорларини аямай фош этиш", совет тузумини олқишлаш учун жуда қўл келар эди.

Шу туфайли қўзғолон сабаблари совет тарихшунослигида, хусусан 30—40-йилларда чуқур ёритиб борилди. Туркистон халқининг оғир иқтисодий шароити, хўжалик ҳаёти, шафқатсиз зулм, солиқлар аниқ фактлар билан очиб берилди. Бу масалалар 30-йиллар ўртасида яратилган тадқиқотларнинг диққат марказидаги муаммолардан бири эди. Чунончи, 1935 йилда З. Кастельская Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолонининг асосий шарт-шароитлари (яъни сабаблари) таҳлилига бағишланган номзодлик диссертациясини ёқлади¹. Унинг Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолонига бағишланган бошқа асарларида² ҳам қўзғолон сабаблари атрофлича тадқиқ этилди.

Шунингдек, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистондаги қўзғолонлар тарихига бағишланган бошқа асарларда³ ҳам 1916 йил воқеаларига сабаб бўлган оғир иқтисодий зулм, ижтимоий адолатсизлик аниқ ҳужжатлар билан кўрсатиб ўтилди. Бу даврда қўзғолоннинг бостирилишига доир кўплаб янги маълумотлар аниқланиб илмий истеъмолга киритилди. Бу масала айниқса Қирғизистон ва Туркменистон ҳудудлари мисолида кенг ёритилди⁴.

Бироқ сиёсий ҳуқуқсизлик, миллий зулм каби масалалар ниҳоятда юзаки, умумий тарзда ёритилиб, эҳтиёткорлик билан четлаб ўтилди, чунки бу масалаларнинг ортиқча таъкидланиши уларнинг совет даврида ҳам ҳукм суриб турган асоратлари, кўри-нишларига эътиборни кучайтирар, ҳукмрон мафкура эса бундан мутлақо манфаатдор эмас эди. Умуман, қўзғолонга олиб келган шарт-шароитлар таҳлилида империализмни аямай танқид қилиш билан бирга, социализм ва унинг моддий, жисмоний зўриқишлар, жуда катта йўқотишлар эвазига қўлга кирити-

¹ Кастельская З.Д. Основные предпосылки узбекского дехканского движения в 1916 году (Тезисы кандидатской диссертации). Л.: 1935.

² Кастельская З.Д. Восстание 1916 года в Узбекистане. Т.: 1937.

³ Брайнин С. Восстание казахов Семиречья в 1916 г. Алма-Ата, 1936; Зима А.Г. К 30-летию национально освободительного восстания 1916 года в Киргизии// "Известия Киргизского филиала АН СССР". Вып.6. 1947; Карпов Г. К истории восстания 1916 г. в Туркмении// "За социалистическую Туркмению". А.: 1932, № 5-7; Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание в Казахстане. Алма-Ата — Москва, 1936.

⁴ Филиппов С.П. Карательная экспедиция генерала Мадритова (Очерк из истории восстания иомудов 1916—1917 гг. // Туркменоведение. 1930. № 6-7; Шу муаллиф. Беззастанчивый грабеж (по следам карательной экспедиции ген. Мадритова) // Туркменоведение. 1930. № 11; Исакеев Б. Киргизское восстание 1916 г. Фрунзе. 1932; Зорин А.Н. Революционное движение Киргизии. Фрунзе. 1931.

лаётган, асоратли оқибатларга олиб борувчи, бир ёқлама манфаатларга хизмат қилувчи сохта "ютуқ"лари, қоғозда бор, амалда йўқ ҳуқуқ ва имкониятлар олқишланади, большевиклар партиясининг раҳбари, аслида энг оғир қулфатлар сабабчиси И.В. Сталин "халқлар отаси" сифатида кўкларга кўтарилади. Бу даврда шахсга сифиниш иллатлари ҳаётнинг барча соҳалари каби тарих фанига ҳам чуқур сингиб кетган бўлиб, ўтмишнинг энг муҳим воқеалари И.В. Сталин қарашлари асосида изоҳланар эди. Чунончи И.В. Сталиннинг "миллий ҳаракатлар инқилоб мақсадлари ва вазифаларига хизмат қилсагина ижобий ҳисобланади" деган мазмундаги даъволари нафақат Туркистондаги, балки Россия империясининг бошқа қарам ўлкаларидаги миллий озодлик ҳаракатларини баҳолашда ҳам асосий мезон бўлиб хизмат қилар эди.

Шу туфайли 1916 йил воқеаларининг мақсадлари чалкаштирилиб, кўзғолонни Туркистонда Россия ҳукмронлигига эмас, "Россия империализмига қарши қаратилган" миллий озодлик ҳаракати сифатида кўрсатишга зўр берилди. Бундан ташқари кун тартибига кўзғолон бошланишида большевиклар партиясини ҳамда рус пролетариатининг ролини аниқлаб, "муносиб" баҳолаш вазифаси кўйилди. Чунки Россия чуқур зиддиятлар гирдобидида қовурилиб, большевиклар адолат ҳақида жар солаётган, аммо рус ишчилари ҳали инқилобга, ҳукуматга қарши кўзғалишга жазм этмаган 1916 йилда Туркистон халқларининг ҳеч бир партия (айниқса большевиклар партиясини) раҳбарлигисиз, бирон-бир дастур ёки тайёргарликсиз бутун ўлка бўйлаб оммавий суръатда мустабид ҳокимиятга қарши бош кўтариши ва ўзидан бир неча бор устун даражада қуролланган маъмуриятни саросимага солиб, қонли тўқнашувларга очиқ бориши большевикларнинг бу ерда даъво қилаётган "катта оғалик, раҳбарлик, халоскорлик" ролларига ҳеч бир зарурият, эҳтиёж бўлмаганлигини кўрсатиб, уларнинг сохта обрўларига соя солар, маҳаллий аҳолининг шижоатини намоён этарди. Ўша даврда яратилаётган партия ёки СССР тарихи қўлланмаларида илгари сурилган пуч даъволарни — "большевиклар Туркистон халқларининг сиёсий онгини уйғотдилар, уларни Октябрь инқилобига етакладилар, озодлик учун курашида раҳбарлик қилдилар", деган сохта, ёлгон уйдирмаларни асослашга хизмат қилмас, аксинча, бундай қарашларга шубҳа уйғотарди. Шунинг учун ҳам коммунистик мафкура маддоҳлари 1916 йил кўзғолонини халқ ташаббуси эмас, "большевиклар тарғиботининг натижаси" сифатида кўрсатишга уриндилар. Ваҳоланки, 20-йиллардаёқ Т. Рискулов каби кўзғолон иштирокчилари 1916 йил воқеаларида рус аҳолиси, ишчилари ва большевикларнинг ролини инкор этиб, улар ўзларининг мустамлакачилик кайфиятига содиқ қолганлигини таъкидлаган эдилар. Большевиклар нафақат 1916 йилда, балки Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатил-

гандан кейин ҳам мустамлакачилик кайфиятида иш олиб боргани 20-йиллар адабиётида, архив манбаларида ҳам таъкидланади¹. Бироқ бу ҳақиқатни ошқора таъкидлаган, унга гувоҳ бўлган замондошлар ва уларнинг асарлари 30-йиллардаёқ жамият ҳаёти, онги, хотирасидан зўрлик билан улоқтирилган эди. 40-йилларга келиб эса ҳақиқат мутлақо тескари талқин этила бошланди. Эндиликда яратилажак адабиётларда, тадқиқотларда "рус ишчилари, большевиклар партиясининг раҳбарлик, оғалик ролини кўрсатиб бериш" вазифаси кун тартибидан жой олди. Тарихий ҳақиқат буни инкор этса-да, бир неча ҳодисалар мисолида сургундаги (асосан Қозоғистондаги) санокли большевикларнинг қўзғолончиларга хайрихоҳлиги аниқланиб, улар бутун Туркистон миқёсида хулоса қилиш учун умумлаштирилди. Аниқ фактлар мисолида исботлаш мумкин бўлмаган ҳолларда большевикларнинг роли тахминий мулоҳазалар билан асосланди. В.И. Шахмайкиннинг Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолонидаги рус большевиклари ролига бағишланган рисоласи айнан шундай тахминий мулоҳазаларга асосланган эди².

Ўзбекистонда 1916 йил қўзғолони тарихига бағишлаб, 40-йилларда чоп этилган нашрлар ана шундай камчиликлар билан бир қаторда эътиборга лойиқ бир хусусият билан ажралиб туради. Бу хусусият Жиззах воқеаларига катта қизиқиш ва ҳолисона ёндошиш билан белгиланади. Тадқиқотчилар 30-йиллар давомида аниқлаб, чоп этилган муҳим манбалар, ҳужжатлар қўзғолончиларнинг хотиралари асосида Жиззах қўзғолони 1916 йил воқеаларида алоҳида ўрин тутишини, уюшқоқлик, мақсадлар аниқлиги билан ажралиб туришини англаб етдилар ва уни Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолонининг энг кульминацион нуқтаси (чўққиси) деб баҳоладилар. Қўзғолоннинг 30 йиллиги муносабати билан марксизм-ленинизм институти томонидан эълон қилинган шарҳларда³, илмий анжуман⁴ ва тўпламда⁵ бу хулоса алоҳида таъкидланди.

Фикримизча, бундай ҳолисликка сабаб, 40-йилларнинг I ярмида, яъни иккинчи жаҳон уруши даврида барча эътибор галабага, ватанпарварлик кайфиятини кўтаришга қаратилган бир

¹ Рыскулов Т. Мусбюро РКП(б) в Туркестане. Т.: 1923.

² Шахмайкин В.И. Восстание в Узбекистане в 1916 году и русские большевики. Самарканд: 1947.

³ Восстание 1916 года в Узбекистане. Тезисы к тридцатилетию со дня восстания. Т.: 1946. С.8.

⁴ Чабров Г. Научная конференция к 30-летию национально-освободительного движения 1916 года в Узбекистане // Бюллетень АН УзССР. Т.: 1946. № 12.

⁵ Национально-освободительное восстание 1916 г. в Узбекистане. Сборник статей. Т.: 1947.

даврд мафкуравий тазйиқлар бир оз сусайган, бундан ташқари Жиззах воқеалари мисолида ҳарбий ватанпарварлик тарбияси кўзда тутилган. Бироқ масалага бундай ёндошув совет тарихшунослигида 1916 йил воқеаларига муносабат ўзгарганини англатмас эди. Муаммога синфий ёндошув, унинг большевикча талқини ҳам ўзгармади, аксинча йиллар давомида сайқал топиб, мустаҳкамланиб борди. Жиззах воқеалари эса шу расмий андоза доирасида, уни инкор этмаган ҳолда талқин этилди.

Расмий андозалар нафақат тарихий адабиётлар, балки бадиий адабиётга, санъатга ҳам сингдирилиб борди. Муаллифларнинг маҳаллий миллат вакиллари эмас, асосан рус ва бошқа Европа миллатига мансублиги, маҳаллий зиёлиларнинг бу муҳим тарихий муаммога қўл уришга жазм этмаслиги уларнинг бу расмий андозаларга муносабатини кўрсатиб турар эди. Бироқ большевикча мафкура маддоҳлари бунга зарурият ҳам ҳис этмас эдилар, чунки "танаси бошқа — дард билмас" деганларидек, бу воқеаларга гувоҳ бўлмаган, уларни бошидан кечирмаганларга уларни расмий андозага мослаштириш, аниқроғи, сохталаштириш ҳеч гап эмас эди. Лекин, кейинчалик 50—60-йилларда фанга ўтмишни фақатгина совет адабиётлари орқали таниган, марксизм-ленинизм ақидалари таъсирида тарбияланган янги тадқиқотчилар авлоди кириб кела бошлагач, бу масала ҳам ҳал бўлди. 50-йиллардан бошлаб тарихни синфийлаштириш ва сиёсатлаштириш вазифасига маҳаллий зиёлилар кенг жалб қилиниб борди.

III босқич. 50—80-йилларнинг биринчи ярми.

Маълумки, 1941—45-йилларда совет ҳокимияти мамлакатни немис фашист-босқинчилари ҳужумидан мудофаа этиш ва озод қилиш мақсадида бутун куч-қувват, имконият, моддий ва маънавий ресурсларни ҳарбий қудратни тиклаш, ғалабани таъминлашга қаратади. 1945—50-йилларда эса вайрон бўлган шаҳар, қишлоқ, халқ ҳўжалигини тиклаш ишларига зўр берилди. Натижада бу даврларда совет ҳокимиятининг ғоявий ва мафкуравий кураш масаласига эътибори 20-йиллар ва айниқса, 30-йилларга нисбатан анча сусайди. Эҳтимол шу сабабли бўлса керак, айнан 40-йилларда тарих фанида жуда кўп масалалар талқинида большевикча мафкура тазйиқи сусайиб, ўтмишга тарихийлик нуқтаи назаридан ёндошувга интилиш кузатилади. 1916 йил кўзғолони, айниқса, Жиззах воқеалари талқинида ҳам бу ҳол яққол кўзга ташланади.

Лекин бу узоққа чўзилмади. 40-йиллар охири 50-йиллар бошига келиб шу пайтгача урушдаги ғалаба учун ташвиқот-тарғибот билан банд бўлиб келган мафкуравий бўғинларнинг фаолияти, эътибори яна маънавий, ижтимоий соҳага қаратилиб, ғоявий курашга бел боғланди.

II жаҳон урушидан кейин собиқ СССР давлатининг саъй-ҳаракатлари билан дунёнинг икки тузум ва лагерга бўлиниши бутун жаҳон миқёсида ғоявий, мафкуравий курашнинг авж олишига сабаб бўлди. Бутун жаҳонда инқилоб қилиш, коммунизм қуриш баҳонасида дунёни ўз измига солиш мақсадида турли қитъаларда ғоявий, мафкуравий ташвиқотни авж олдирган совет давлати ўз мамлакатида ҳам бу масалага эътиборни кучайтириб юборди.

Жаҳон миқёсида, халқаро майдонда содир бўлаётган муҳим сиёсий ўзгаришлар мамлакат ичкарисидаги ҳаётда доимо ўз акс садосини бериб борди. Чунончи, Осиё қитъасида дунёнинг ривожланган мамлакатлари мустамлакачилигига қарши бошланган миллий озодлик курашлари натижасида Ҳиндистон, Покистон, Индонезия, Бирма, Вьетнам каби мамлакатларнинг Англия ва Япония зулмидан халос бўлиши Ўрта Осиё, Кавказ, Болтиқ бўйи республикаларида мустамлакачилик ҳукмронлигини сақлаб турган совет давлатини ҳушёрликка, эҳтиёт чораларини кўришга ундади. Совет давлати ўз таркибига зўрлик билан киритилиб, куч билан сақлаб турилган республикаларда мустақиллик учун курашларнинг бошланишига йўл қўймаслик учун ҳарбий эҳтиёткорликни аллақачон таъминлаган бўлса-да, маънавий соҳада ўзига ортиқча ишаноламас эди, чунки миллий мустақиллик истаги зўрлик билан жилоблаб туриларди. Шу сабабли ҳам совет ҳокимияти мамлакатда мафкуравий, ғоявий курашни йўлга қўйишда, энг аввало, миллий туйғуларни йўқ қилишга киришди.

Халқнинг онгида, қалбидагина эмас, ҳатто хотирасидан ҳам миллий озодлик учун ҳаракатлар ва унга интилишни йўқ қилиб, ўчириб ташлаш мақсадида ўтмишда Россия истибдодига қарши олиб борилган курашлар тарихи қайтадан кўриб чиқиладиган бўлди. Бундай тадбирнинг бошланишига сабаб бўлган ташқи омиллардан яна бири — хорижий тарихшуносликда Туркистонда миллий озодлик ҳаракати тарихини ҳолисона талқин этган тадқиқотларнинг эълон қилиниши эди. Чунончи, немис ва турк тилларида чоп этилган муҳожир ватандошлар — Закий Валидий Тўғон¹, Абдулла Ражаб Бойсун², Боймирза Хайит³ каби тадқиқотчиларнинг асарларида Туркистонда Россия ва совет давлатига қарши олиб борилган курашлар моҳияти ва мақсади бир хил бўлиб, миллий озодлик ҳаракатининг таркибий қисми сифатида бир-бирини давом эттиргани алоҳида таъкидланган эди.

¹ Togan A.Z. Bugungu Turkili (Turkistan) ve ya kin tarihi. Istanbul. 1942—1947.

² Abdulla Rajab Boysun. Turkistan Millî Hareketleri. Istanbul. 1945.

³ Hayit B. Turkestan im XX Jahrhundert. Darmstadt. 1956.

Бундан ташқари, СССР Россия империясининг давомчиси, меросхўри, мустамлакачи қизил империя сифатида баҳоланган эди. 1916 йил кўзғолони эса рус империализми эмас, Россия ҳукмронлигига қарши қаратилгани ва бу Жиззах воқеалари мисолида аниқ намоён бўлгани қайд этилганди.

Ўз ватанида бузиб кўрсатилган, атайин нотўғри талқин этилган ҳақиқатнинг жаҳон миқёсида фош этилиши ва уни совет давлатига ҳам кириб келиш хавфи ҳукумат ва унинг мафкуравий бўғинларининг "пайтавасига қурт солиб кўйди". Большевикча мафкура маддоҳлари ўзлари тўқиган сохта тарихни халқ онгига янада чуқурроқ сингдиришга, ҳақиқатни янада кўпроқ бузиб кўрсатишга, хорижий тарихшуносликни, ҳақиқат жарчилари бўлган муҳожир муаллифларни қоралашга киришдилар. Мамлакатда миллий онг ва туйғу масаласида мафкуравий ҳужумлар авж ола бошлади. Кун тартибига бадиий адабиёт, санъат, ижтимоий фанларда ғоявий, мафкуравий назоратни кучайтириш вазифаси қўйилди. Айнан шу даврда, яъни миллий озодлик учун кураш тарихига янги ҳужум бошланди. Бунда юқорида қайд этилганидек, И.В. Сталиннинг "миллий ҳаракатлар инқилоб манфаатларига хизмат қилсагина прогрессив ҳисобланиши" ҳақидаги қарашлари бош мезон эди. Масалага шу нуқтаи назардан ёндошув асосида миллий манфаатлар атайин инқилоб, яъни яна ўша коммунизм ғоялари ва синфий кураш манфаатлари соясида кўмиб юборилди. Чунончи, Туркменистондаги 1916 йил кўзғолони "реакцион ҳаракат" деб эълон қилинди¹. Бундай "ташаббус" билан чиққан Ю. Тарасов ўзининг Туркменистондаги 1916 йил воқеаларига бағишланган мақоласида "бу ерда Туркия, Германия, Эрон, Афғонистондан ёрдам кутган феодал табақа манфаатларига бўйсундирилган реакцион, миллатчилик ҳаракати бўлган", деган мазмундаги даъвони асосламоқчи бўлди. Муаллиф туркман бойлари халқни қўлга қурол олиб, Россиядан ажралиш учун курашга даъват этганлари, бу курашда Туркия, Эрон, Афғонистондан ёрдам олмақчи бўлганлари туфайли "бундай ҳаракатни миллий озодлик ҳаракати деб ҳисоблаб бўлмайди"², деб уқдирмоқчи бўлди. Ю. Тарасов "Россиядан ажралиш, мустақил хонлик тузиш мақсадида туркман бойлари ва уламолари уюштирган, деҳқонларни ҳам қамраб олган бу курашга берилган ижобий баҳони қайтадан кўриб чиқиш зарур", деб уқдириб, илмий жамоатчиликни шунга даъват эта бошлади. Шу муносабат билан нафақат Туркменистонда, балки бошқа республикаларда, масалан, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистонда

¹ Тарасов Ю. О характере движения 1916 года в Туркмении // Вопросы истории. 1951. № 9.

² Ўша ерда. Б.116.

ҳам миллий озодлик ҳаракатларига берилган баҳони қайтадан кўриб чиқиш масаласи кун тартибидаги муҳим вазифага айланади.

Бу масалалар Қирғизистон Коммунистик партияси МК, Ўзбекистон Коммунистик партияси МК Пленумларида ҳам кўриб чиқилди, матбуотда қатор мақолалар эълон қилинди¹. 1951—1953 йиллар давомида Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистонда миллий озодлик ҳаракатлари тарихига бағишланган анжуман ва мунозаралар уюштирилди. Хусусан, Ўзбекистонда (Тошкентда) бу мавзуда уюштирилган мунозарада 1898 йилдаги Андижон кўзғолони, 1892 йил Тошкент кўзғолони "мулкдорлар ва уламолар раҳбарлигида уюштирилган, инқилоб манфаатларига жавоб бермаган реакцион чиқишлар" сифатида қораланди². Бундай нотўғри қарашлар 50-йиллар адабиётида ҳам ўз аксини топди³. Масалала бундай ёндошув Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг миллий озодлик учун кураш тарихини қоралаб, халқ хотирасидан ўчириб ташлаш, нотўғри, сохта тасаввурлар сингдиришни кўзлаган эди, албатта. Гарчи бу борадаги уринишлар, мафкуравий тазйиқлар ўз натижаларини берса-да, миллий озодлик курашини бутунлай қоралашга имкон бермади. Бу, аввало, 1916 йил кўзғолони мисолида намоён бўлди. 20-йиллардан бошлаб, сўнгги 30 йил давомида эълон қилинган тадқиқотлар, жуда катта тарихий манбалар, ҳужжатлар, хотиралар, маҳаллий тарихчиларнинг асосли далиллари бунга катта тўсиқ бўлди. Бу кўзғолон характери ҳақида қизиқ кетган мунозараларда олимлар, тадқиқотчиларнинг аксарияти унинг миллий озодлик кураши бўлганини эътироф этдилар. Хусусан, Туркменистонда бу масалада икки марта мунозара уюштирилди. 1952 йилда Туркменистон ССР ФАда бўлиб ўтган муҳокамада Ю. Тарасовнинг чиқишлари ва юқорида қайд этилган мақоласидаги фикр-мулоҳазалари кескин қаршиликка учради. Мунозара иштирокчиларидан О. Кулиев ўз маърузасида Туркменистондаги 1916 йил воқеаларининг миллий озодлик йўналишини алоҳида қайд этиб, кўзғолонда мулкдорларнинг иштироки унинг моҳиятини ўзгартира олмагани алоҳида таъкидланди. Мунозара иштирокчилари ҳар икки қарама-қарши мулоҳазани, яъни О. Кулиев ва Ю. Та-

¹ Советская Киргизия. 1952. 2 апреля; Ильясов С., Нуров Г. О некоторых вопросах истории киргизского народа до октябрьского периода // Труды института языка, литературы и истории. Выпуск Ш. Фрунзе: 1952. С.153.

² Зевелев А., Абдуллаев Ш. Дискуссия о характере национальных движений в Средней Азии и Казахстане в колониальный период // Вопросы истории, 1952. № 9.

³ История Узбекской ССР. т.1.кн.2. Т.: 1956; Вахабов М. Ташкент в период трех революций. Т.: 1957.

расовлар илгари сурган зиддиятли қарашларни аниқ фактлар билан асослаш учун манбаларни чуқур ўрганишга ва шундан кейин яна муҳокамага йиғилишга қарор қилдилар. Шундай изланишлар ва тайёргарликлардан сўнг Ашхабодда ўтказилган кейинги муҳокама (1953 май) Ўрта Осиё республикалари ФА ва СССР ФА тарих институтлари вакиллари иштирокида бўлди. Узоқ мунозаралардан сўнг етарли далиллар асосида Туркманистондаги 1916 йил кўзғолони миллий озодлик ҳаракати бўлгани кўпчилик томондан тан олинди, эътироф этилди, бироқ мулкдорлар иштироки ва раҳбарлигида 5—6 октябрда Тежен ва Гургенда бўлиб ўтган қуролли курашлар "реакцион чиқишлар" сифатида баҳоланди. Худди шундай кенгаш ва муҳокамалар 1952—1953 йиллар давомида Ўзбекистон (Тошкент), Қирғизистон (Фрунзе) ва Қозоғистон (Алма-Ата) республикаларида ҳам бўлиб ўтади. Бу мунозаралар ва анжуманларнинг натижалари 1954 йилда Тошкентда Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон республикалари ҳамда СССР ФА тарих институти вакиллари-нинг иштирокида бўлиб ўтган бирлашган илмий сессия (кенгаш)-да муҳокама этилиб, эълон қилинди.

Сессияда сўзга чиққан асосий нотиклар — Х.Т. Турсунов ва П.А. Ковалёв (Ўзбекистон), О. Кулиев (Туркманистон), А.Г. Зима (Қирғизистон), Т.Е. Елеуов (Қозоғистон) Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 1916 йилда бўлиб ўтган кўзғолон оммавий тус олган миллий озодлик ҳаракати бўлганини эътироф этган ҳолда "айрим ноҳияларда феодал унсурлар (яъни мулкдорлар назарда тутилди — Д.З.) иштироки ва раҳбарлигида содир бўлган" воқеаларни "реакцион чиқишлар" сифатида баҳолайдилар. Еттисув вилоятидаги Пишпек ва Пржевальск уездларида, Самарқанд вилоятидаги Жиззах уездида, Каспийорти вилоятидаги Гурген ва Теженда юз берган воқеаларга шундай таъриф берилди¹.

Манбалардан маълум бўлишича, бу ноҳияларда маҳаллий аҳоли қаршилиги ниҳоятда уюшган, қуролли ҳужум тусини олиб, мустабид ҳукумат кўшинлари, маъмурият вакиллари билан қонли тўқнашувлар содир бўлган. Уларда мулкдор тоифа вакиллари ҳам фаол иштирок этганлар ва Россиядан ажралиш мақсади аниқ илгари сурилган. Бу ҳол кўзғолонда синфий манфаатлар эмас, умуммиллий, умумхалқ манфаатлари, яъни мустақиллик, миллий озодлик ғоялари устун турганлигидан далолат бериб, 1916 йил воқеаларини синфий кураш сифатида баҳолашга монелик қиларди, олий мақсад йўлида бою камбағал бош кўшиб, бирга курашганини намоён этарди. Бу эса синфий кураш ва коммунистик мафкура ақидаларига сира тўғри келмас эди. Шу туфайли айнан

¹ Материалы Объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана. Т.: 1955. С. 584.

шу ноҳиялардаги ғалаёнлар "реакцион чиқишлар" сифатида баҳоланди ва бу сессияда қабул қилинган қарор (резолүция)да ҳам алоҳида қайд этилиб, унга расмий, мажбурий андоза мақоми берилди. Шу тариқа 50-йилларнинг 1-ярмида 1916 йил қўзғолонининг янада синфийлаштирилган, сиёсатлаштирилиб ғоялаштирилган талқини ишлаб чиқилди ва у 50—80-йилларда яратилган барча тадқиқотлар учун расмий андоза, мажбурий бош мезон бўлиб хизмат қилди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг илмий жамоатчилиги бу андозаларга ўз тадқиқотларини тўла мослаштириб боришлари эса цензура, мафкуравий бўғинлар томонидан таъминланди. Янада синфийлаштирилган ва ғоявийлаштирилган бу расмий андоза "1916 йил қўзғолонининг марксча-ленинча талқини" сифатида эътироф этилди. Унда қўзғолон сабаблари, характери, мағлубият сабаблари 30-йиллардаги большевикча концепция асосида баҳоланди. 1916 йил воқеалари "империализмга қарши миллий озодлик ҳаракати" сифатида эътироф қилинди, воқеалар баёни, кураш жараёни, қўзғолончиларнинг ижтимоий таркиби бутунлай синфий нуқтаи назардан талқин этилди, мулкдорлар, руҳонийлар роли қораланиб, энг уюшган, қуролли тўқнашув тусини олган қўзғолонлар салбий баҳоланди.

50—80-йиллар давомида ана шундай асосда ва йўналишда ўнлаб мақолалар, 1916 йил воқеаларини бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон миқёсида ҳамда алоҳида республикалар доирасида ёритган йирик монографик тадқиқотлар яратилди¹. Муаммони марксча-ленинча талқинининг "юксак намунаси" бўлган бу асарлар 1916 йил воқеаларига доир жуда катта ҳажмдаги янги маълумотлар билан бойитилган эди, аммо қўзғолоннинг асосий масалалари — унинг сабаблари, моҳияти, ҳаракатлантирувчи кучлари, мағлубият сабабларининг талқини расмий андозаларга тўлиқ мослаштирилган эди. Бу тадқиқотларда қўзғолонга сабаб бўлган ижтимоий-иқтисодий омиллар жуда кенг ва атрофлича тадқиқ этилган, сиёсий омиллар эса тўғри очиб берилмаган. Қўзғолон бошланишида муҳим ўрин тутган маҳаллий омиллар эса атайин кўрсатилмаган. Чунончи, Туркистонда XX аср бошидан шакллана бошлаган, ўлка халқларининг умуммиллий манфаатлари, тақдири ҳақида қайғуриб, маърифатпарварлик фаолиятини олиб борган, халқнинг сиёсий, миллий онгини уйғотиш мақсадида фаол саъй-ҳаракатлар қилиб, мардикорлик

¹ Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Т.: 1962; Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. Фрунзе: 1967; Сулейманов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата: 1977; Турсунов Х. Ўзбекистонда 1916 йил халқ қўзғолони. Т.: 1966.

ҳақидаги фармон ижросига кескин қаршилик кўрсатишга ундаган жадидчилик ҳаракати, унинг миллий озодлик учун курашдаги ўрни, ғоялари мутлақо эътиборсиз қолдирилди, ижтимоий адолатсизлик, иқтисодий зулм империализмнинг иллатлари сифатида кўрсатилди, зўр бериб танқид қилинди, бироқ миллий, сиёсий зулм ҳақида юзаки умумий хулосалар билан чекланилди. Ҳатто, ўлканинг хом ашё базасига айлантирилиш жараёни ҳамда унинг чуқур асоратлари ҳам етарлича таҳлил этилмади, чунки бу масалалар кундалик ҳаётдаги шундай асосда юригилаётган сиёсатнинг моҳиятини фош этар, ҳукмрон мафкура эса бундан сира манфаатдор эмас эди. Бу асарларда қўзғолоннинг айрим республикалардаги ўзига хос хусусиятлари, ғалаёнлар тафсилотларини аниқлаштирувчи жуда кўп фактлар илмий истеъмолга киритилди, бироқ улар ниҳоятда тор, синфий нуқтаи назардан таҳлил этилиб, чекланган, асоссиз даъволар билан умумлаштирилди.

Қўзғолон сабоқлари, унинг мағлубият сабаблари ҳақида бу асарларда қайд этилган хулосалар эса "буюк оғачилик" ва "буюк давлатчилик" шовинизми билан сугорилган, ҳақиқатга зид, сохта даъволардан иборат бўлиб, тарихий ҳақиқатга эмас, ҳукмрон мафкура манфаатлари ва талабларига жавоб берар эди.

Чунончи, Х. Турсуновнинг "Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 1916 йил халқ қўзғолони" номли асари шундай хулосалар билан яқунланган эди: "...чуқур тарихий илдишларга эга бўлган бу қўзғолон Туркистон ва Қозоғистоннинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив оқибатларидан бири эди... қўзғолон Туркистон ва Қозоғистонни Россиядан ажратишга қаратилмаган эди... қўзғолон Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари ўз кучлари билан миллий мустамлакачилик зулмидан озод бўла олмастикларини кўрсатди. Уларнинг озодлик учун курашлари фақатгина Россия ишчилар синфи раҳбарлигида ғалаба қозониши мумкинлигига ўз тарихий тажрибаларида ишондилар..."¹.

Бундай асоссиз даъволар шу муаллифнинг 1916 йил қўзғолонининг сабаблари сифатида ўзи эътироф этган, катта ҳажмдаги маълумотлар асосида кўрсатиб берилган мустамлакачилик зулмини, қўзғолоннинг шу зулми тугатишга қаратилганини, унинг аччиқ сабоқларини инкор этар эди. Улар муаллифнинг шахсий мулоҳазалари эмас, қўзғолон ҳақида ҳукмрон коммунистик мафкуранинг тазйиқи, бевосита назорати ҳамда кўрсатмалари асосида ишлаб чиқилган расмий андозанинг асосий мезонлари эди. Улардан бир қадам ҳам чиқа олмаган муаллиф бой тарихий фактларни шу мезонга солишга мажбур бўлган. Расмий андозалардаги

¹ Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Т.: 1962. С. 398, 410, 498.

бундай даъволар буюк давлатчилик шовинизмини, Россия ва рус халқининг устунлигини тарғиб этиш, Ўрта Осиё халқларида миллий мустақиллик истаги, миллий ғурур ва ўз кучига ишонч туйғуларини йўқ қилиш, ҳукмрон совет давлатининг мустамлакачилик моҳиятини хаспўшлаб, уни табиий зарурият сифатида қабул қилишга эришиш, Туркистондаги Россия ҳукмронлигини ижобий баҳолаш, оқлаш мақсадларини кўзларди. Энг аянчлиси шундаки, бундай асосиз даъволар миллий озодлик тушунчасининг моҳиятини ҳам бузиб кўрсатар, халқда тобеликни, "катта оға"га садоқатни, мутеликни тарбиялашга, миллий онгни сўндиришга қаратилган эди.

Ҳукмрон мафкура тазйиқи остида ана шундай мақсадларга хизмат қилган муаллифлар айрим масалаларда имкон борича расмий андозалардан четга чиққан ҳолатлар ҳам бўлган. Шундай жасоратга жазм этганлардан бири К. Усенбаев бўлиб, унинг Қирғизистондаги 1916 йил кўзғолони тарихига бағишланган асари марксча-ленинча ақидалар билан бошдан-оёқ суғорилган бўлишига қарамай, "реакцион чиқишлар" ҳақидаги мулоҳазалари алоҳида эътиборга лойиқ. Бу муаммони архив ҳужжатлари, замондошларнинг кўрсатмалари, кўзғолончиларнинг хотираларини қиёсий ва танқидий асосда атрофлича ва чуқур ўрганган муаллиф Қирғизистондаги "реакцион чиқишлар" ҳақидаги хулосалар сохта маълумотларга асосланган нотўғри қарашлар эканлигини исботлаб беради¹.

60—70-йилларда олиб борилган тадқиқотларда кўзғолоннинг алоҳида республикалар доирасида тадқиқ этилиши унинг ҳар бир ҳудуддаги ўзига хос хусусиятларини, ривожланиш босқичларини аниқлаш имконини берди. Масалан, Ўзбекистон ҳудудидаги Фарғона вилояти мисолида кўзғолонлар ниҳоятда оммавий, умумхалқ кураши сифатида, Қирғизистонда аграр кураш (ерсув масаласи), Қозоғистонда эса уюшган куролли кураш тусини олгани аниқ фактлар билан ёритиб берилди, шунингдек, Ўзбекистондаги кўзғолонларда аёлларнинг фаол иштироки ҳамда ташаббуси, Қозоғистондаги кўзғолонларнинг аниқ режа асосида уюшган курашга айланиб, мустабид ҳукумат уни бостиришга муваффақ бўла олмагани, Қирғизистонда эса кўзғолонлар ўта адолатсиз сиёсат натижасида нафақат аграр соҳада, балки миллий муносабатларда ҳам ниҳоятда кескин тус олгани маълум бўлди. Тарихий фактларнинг бойлиги, кўзғолоннинг айрим вилоятлардаги ўзига хос хусусиятлари, муҳим воқеаларнинг аниқланиши бу тадқиқотларнинг ютуғи бўлса, синфий таҳлил, ғоялаштирилган, сиёсатлаштирилган асосиз хулосалар улар-

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. М.: 1960.

нинг энг катта камчилигидир. Шу сабаблар туфайли бу асарлар ўта танқидий нуқтаи-назардан ёндошувни тақозо этади.

Бу даврда 1916 йил кўзғолонига доир архив маълумотлари ва кўзғолончиларнинг хотираларини ўрганиш борасида катта изланишлар олиб борилди. 50-йилларнинг охирида Москва, Ленинград, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон Марказий Давлат архивларида шу республикалар тадқиқотчилари олиб борган изланиш туфайли 508 та тарихий ҳужжатдан иборат махсус тўплам яратилди. 1960 йилда чоп этилган ушбу тўпламда асосан мустабид ҳукумат маъмурияти архивида сақланиб қолган расмий ҳужжатлар — рапорт, телеграмма, ахборот, баёнотлар жой олган бўлиб, бой фактларга эгадир. Бу ҳужжатлар мустабид маъмурият ижодининг маҳсули бўлганлиги туфайли аксарият ҳолларда воқеаларни бир ёқлама — ҳукмрон тараф манфаатлари нуқтаи назаридан, чекланган доирада талқин этади ва шу сабабли ўта танқидий муносабатни, бошқа манбалар билан таққослашни тақозо этади. Тўпламнинг кириш қисмида 1916 йил воқеаларига берилган қисқача таъриф эса муаммонинг расмий андозалардаги марксча-ленинча талқинига тўла мослаштирилган бўлиб, тадқиқотчиларнинг имконияти бу борада ҳам, яъни ҳужжатларни жамлаб чоп этишда ҳам ўта чекланганлигидан далolat беради. IX бобдан иборат бу тўпламга кўзғолонни бутун Туркистон ва алоҳида вилоятлар ҳудудида ёритувчи ҳужжатлар ниҳоятда саралаб киритилган, ҳукмрон сиёсат ва расмий андоза талабларига мос келмаганлари атайин эътиборсиз қолдирилган. Шунга қарамай бу ҳужжатлар тўпламидан жой олган тарихий фактлар 1916 йил воқеаларини қачон, қаерда, кимлар, қанча одам ғалаён қилди, у қандай бостирилганини ўрганишда катта аҳамиятга эга¹ (танқидий нуқтаи назардан албатта).

Бу даврда ҳам манбаларни ўрганишда кўзғолончилар хотираларига катта эътибор қаратилди. 50-йиллар давомида Фарғона, Самарқанд вилоятларидаги кўзғолончиларнинг хотиралари ёзиб олинди. Гарчи бу хотиралар юқорида қайд этилганидек, воқеаларни расмий андозалар доирасида ёритса-да, уларда қайд этилган фактлар кўзғолон тафсилотларини (қачон, қаерда, қанча одам ғалаён кўтарди ва у қандай тугади) аниқлашда катта ёрдам бериши шубҳасиз. Совет тадқиқотларида бу хотираларнинг маълум қисмигина илмий истеъмомга киритилди. Фарғона вилоятидаги кўзғолончиларнинг хотиралари чоп этилди². Лекин хотираларнинг қолган қисми илмий истеъмомга киритилмай архивларда қолиб кетди.

¹ Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. Фрунзе: 1967. С.283-284.

² Зиёев Ҳ. 1916 йил кўзғолони хотиралари. Т.: 1977.

Бу даврда 1916 йил воқеаларини Россиядаги сиёсий жараёнлар билан боғлиқликда таҳлил этишга алоҳида эътибор қаратилди. Бу мавзуда қатор мақолалар¹, тадқиқотлар эълон қилган П.А. Ковалев Туркистондаги воқеаларни "Россиядаги инқилобий жараённинг таркибий қисми, инъикоси" сифатида кўрсатишга уринади, ички омиллар — маҳаллий хусусиятлар, умумхалқ, умуммиллий манфаатлар, оддий авом халқ аҳволи, орзу-истаклари эътибордан янада узоқлаштирилади. Масалан, П. Ковалевнинг Туркистон аҳолисини фронт орти ишларга сафарбар этилиши ва 1916 йил қўзғолонига бағишланган номзодлик диссертациясида муаллиф ўз олдига "инқироз арафасида турган Россиянинг ҳалокатли аҳволи, Туркистон ва Россия сиёсий ҳаётининг алоқадорлиги, рус инқилоби ва Туркистон халқлари озодлик ҳаракатининг алоқадорлигини очиб бериш" мақсадини кўйган эди². Масалага шу нуқтаи назардан ёндошган П.А. Ковалев 1916 йил қўзғолони мисолида империализмнинг ҳалокатини кўрсатиб беришга, халқнинг ҳаққоний тарихини эмас, коммунистик мафкура манфаатларига хизмат қилувчи синфий кураш тарихини яратишга уринди. Шу сабабли ҳам унинг мақолалари муаммо тарихшунослигини янада ғоялаштириш, синфийлаштириш, сиёсийлаштиришга катта ҳисса қўшди.

П.А. Ковалевнинг Туркистондан мардикорликка олиб кетилган ишчиларнинг ҳаёти ва тақдирига бағишланган йирик тадқиқоти³ бу масалани илк бор ва атрофлича ёритиб берган асар бўлиб, унда жуда катта ҳажмдаги бой тарихий фактлар асосида мардикорларнинг аччиқ қисмати ёритилган. Бироқ, бу муаммога ҳам муаллиф мафкуравий чеклашлар, андозалар доирасида ёндошган ва мардикорлар қисматида Россиядаги инқилобий жараёнлар таъсирини ниҳоятда бўрттириб, уларни инқилобчилар сифатида кўрсатишга уринган. Ваҳоланки, Туркистонда 1918—1924 йилларда мустабид совет ҳокимиятига, большевикларга қарши курашган кучларнинг кўпчилигини айнан шу мардикорлар ташкил қилган эди.

60-йилларда 1916 йил воқеаларига рус аскарларининг муносабати, мустабид ҳукуматнинг жазолаш сиёсати каби масалалар ҳам илк бор илмий асосда ўрганила бошланди. Бу масала-

¹ Ковалев А.П. Восстание 1916 года в Средней Азии и русская буржуазия // Труды САГУ. Вып.45. Гуманитарные науки. Кн.5. 1953; Революционная ситуация 1915-1917 гг. и ее проявление в Туркестане. Т.: 1971

² Ковалев А.П. Мобилизация на тыловые работы населения Туркестана и восстание 1916 года. Автореферат на соискание ученой степени кандидатата исторических наук. — Т.: 1953.

³ Ковалев А.П. Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны. — Т.: 1957.

ларга Д.И. Сойфер, Н.А. Абдурахимова тадқиқотларида алоҳида эътибор қаратилди¹. Чунончи, Д. Сойфер рус аскарларининг кўзғолончиларни шафқатсиз жазолашда иштирок этиш сабабларини ўрганиб, буни чоризм қўшинлари таркибида маҳаллий аҳолига қарши кайфиятда бўлган келгинди руслар (Россиядан кўчиб келган) кўпчилиликни ташкил этганлиги, махсус жазо отрядлари асосан казаклардан тузилганлиги, аскарлар ва казаклар орасида узлуксиз суръатда шовинистик тарғибот олиб борилганлиги, ҳарбий ҳолат қонунлари ўта шафқатсиз бўлганлиги билан изоҳланишнинг аниқлади.

Маълумки, подшо Россияси даврида миллатнинг ўзга миллатларга нисбатан хайрихоҳ бўлмаган муносабати 1916 йил воқеаларининг асосий сабабларидан бири бўлиб, бу сиёсат кўзғолонни бостириш давомида янада аниқ намоён бўлди. Бу ҳол ҳар икки миллат орасига катта раҳна солди. Бундай муносабат бевоқиф мустабид ҳукумат айби билан юзага келгани ва кескинлашганини тарихий фактлар, замондошлар ҳам тасдиқлайди. Д.И. Сойфер тадқиқотида ҳам ҳукуматнинг бу борадаги фаолиятини фош этувчи аниқ маълумотлар келтирилади. Ҳукмрон миллатнинг мазлум халққа нисбатан бундай муносабати совет тарихий адабиётлари, хусусан коммунистик партия тарихи адабиётларида мустақкам ўрнашиб қолган нотўғри ва сохта тасаввурларни, яъни "рус халқи (жумладан Туркистондаги ҳам) маҳаллий аҳолини зулмдан озод қилиш миссиясини бажариб, унинг эрк учун курашларига раҳбарлик қилган" деган даъволар нақадар асоссиз эканлигини фош қилади.

Д.И. Сойфер ўз тадқиқотида Туркистонда рус миллатининг ҳукмронлигини, унинг мазлум миллатларга нисбатан зўравонлигини таъминлаб турган мустабид чор ҳукуматининг бу борадаги фаолиятини 1916 йил воқеаларига боғлиқ ҳолда очиб беради, бироқ у ҳам пировардида ўз тадқиқотини "рус халқи Туркистонда озодлик миссиясини бажарганлиги" ҳақидаги ҳақиқатга ва ўзи илгари сурган илмий хулосаларга зид даъволар билан яқунлайди.

Н. Абдурахимованинг Туркистонда мустабид ҳукуматнинг мазлум халққа нисбатан олиб борган жазолаш сиёсатини 1916 йил воқеаларининг шафқатсиз бостирилиши мисолида очиб берган тадқиқоти муаммо тарихшунослигини янги маълумотлар билан бойитди². Муаллиф мустабид ҳукуматнинг кўзғолонни бостириш

¹ Сойфер Д.И. Революционное движение солдат в Туркестане (1903—1918 гг). Т.: 1969; Абдурахимова Н.А. Революционное движение и карательная политика царизма в Туркестане. К истории царской тюрьмы в Туркестане. Автореф.дисс.канд.ист.наук. Т.: 1969.

² Абдурахимова Н.А. Революционное движение и карательная политика царизма в Туркестане. К истории царской тюрьмы в Туркестане. Автореф.дисс.канд.ист.наук. Т.: 1969.

чоғидаги сиёсати ўта шафқатсиз бўлганлиги ва ҳарбий кучни кенг қўллаш асосида олиб борилганини алоҳида таъкидлайди. У кўзғолончилар устидан олиб борилган суд жараёнларини таҳлил этиб, асосан умрбод сургун қилиш, ўлим жазоси, мол-мулкни мусодара этиш каби оғир жазо чоралари белгилангани, жазоланганлар нихоятда кўплиги ва асосан камбағаллардан иборат бўлганини аниқлайди. Шунингдек, Н. Абдураҳимова адлия соҳасидаги порахўрлик, саводсизлик, мансабни суиистеъмол қилиш ҳоллари кўп бўлгани, жазоланувчиларга жиноятчи сифатида қаралгани, масаланинг сиёсий моҳияти яширилгани ҳақида аниқ мисоллар келтиради. Лекин мулкдор синфга мансуб айрим мансабдор маҳаллий маъмурларнинг ҳукуматнинг жазо отрядларини қўллаб-қувватлагани ҳақидаги санокли ҳолатларни умумлаштириб, бойлар ўз манфаатини кўзлаб кўзғолонни бостиришда ҳокимиятга ёрдамлашган, деган мазмундаги шошилиш ва юзак хулосага келади. Ваҳоланки, архив ҳужжатларида йирик маҳаллий маъмурлар — эликбоши, қози, руҳонийлар аҳолини бош кўтаришга ундаб, тарғибот юритганлари ҳақидаги маълумотлар ҳам оз эмас. Масалан, Тошкентда кўзғолон бошланишидан олдин шаҳар эликбошилари маслаҳатлашиб, аҳолини фармонга қарши чиқиб, аёллари билан биргаликда бош кўтаришга тарғиб этиш мақсадида барча маҳаллаларга тунда ўз вакилларини жўнатганлар, эртаси куни эса — 11 июлда бутун шаҳар кўзғолон кўтарган¹. Бундай воқеалар Фарғонада ҳам содир бўлган².

Архив манбаларида мулкдорлар, бойлар, манаплар, маъмурият вакиллари ҳам (эликбошилар, қозилар ва ҳ.к.) халқни ғалаёнларга ундаб, уларга бош-қош бўлгани ҳақидаги бошқа маълумотлар кўплаб учрайди, бироқ уларнинг аксарияти совет тарихшунослигида атайин илмий истеъмолга киритилмаган, чунки бу маълумотлар кўзғолонни синфий кураш сифатида баҳоловчи расмий, марксча-ленинча қарашларга мутлақо зид эди. Шунингдек, айрим (жуда санокли) ҳолларда маъмуриятнинг маҳаллий вакиллари ўз хизмат вазифалари юзасидан кўзғолонни бостиришда иштирок этганлар. Асосан мулкдорлар синфига мансуб санокли маҳаллий маъмурларнинг бу фаолияти барча мулкдорлар ҳақида шундай хулоса қилиш учун асос бўла олмайди, албатта. Умуман, кўзғолонда иштирок этганлар ўз синфий манфаатини эмас, умуммиллий, умумхалқ манфаатларини кўзлаб курашганлар, яъни аҳолининг барча тоифа ва табақа вакилларининг манфаатига жавоб берадиган мақсад — мустабид давлат зулмидан қутулиш учун бош кўтарганлар. Бироқ совет

² ЎзР МДА. ТГГМ фонди, 31-рўйхат, 1337-йиғма жилд. В.28.

³ ЎзР МДА. ТГГМ фонди, 1-рўйхат, 1332-йиғма жилд. В.71.

тарихшунослигида юқорида қайд этилганидек, синфий манфаат ва синфий кураш биринчи ўринга қўйилгани туфайли 1916 йил кўзғолонида умумхалқ манфаатлари илгари сурилганлиги атайин кўрсатилмаган.

Хуллас, 50—80-йиллар ўртасига қадар совет тарихшунослигида 1916 йил кўзғолонининг синфийлаштирилган, ғоялаштирилган ва сиёсатлаштирилган марксча-ленинча, синфий талқини яратилиб, нафақат ушбу мавзуга бағишланган махсус адабиётларда, балки алоҳида республикалар, вилоятлар, шаҳарлар тарихига бағишланган асарларда, бадий адабиёт ва санъатда ҳам қарор топтирилиб борилди, юбилей муносабатлари билан ўтказилган илмий анжуманлар, чоп этилган мақола ва тўпламлардан ўрин олиб, тарғиб этиб борилди.

IV босқич. 80-йилларнинг охири — 90-йил. Собиқ СССР давлатида 80-йиллар ўртасида бошланган қайта куриш сиёсати йилларида маълум даражада бўлса-да амал қила бошлаган ошкоралик шароитида маънавий, иқтисодий, ғоявий ва сиёсий инқироз ёқасида турган жамият ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан, илм-фанда ва ижтимоий воқеликда ҳам зўрлик, мафкуравий тазйиқ, цензура билан кишанланиб турган ҳақиқат, реал аҳвол ошкор бўла бошлади. Қарийб 70 йил давомида яшириб келинган ҳақиқат ошкораликка бир оз имкон туғилиши биланоқ марксча-ленинча таълимот ақидаларига мослаштирилган совет тарихшунослигининг ғайриилмий концепцияси қобилини ёриб чиқа бошлади. Гарчи мафкуравий кишанлар бутунлай бўшатилмаган, коммунистик мафкура ва совет давлати ҳукмронлигига, марказ тазйиқига чек қўйилмаган бўлса-да, инқирозга юз тутган тузум ошкоралик туфайли янграй бошлаган ҳақиқат садоларини жиллашга қодир бўлолмай қолди. Тарих фанидаги "оқ доғлар" сифатида ном олган жуда кўп тарихий воқеалар қаторида Туркистонда миллий озодлик учун кураш масалалари ҳам алоҳида диққат-эътибордаги мавзуга айланди. Хусусан, 80-йиллар охири — 90 йиллар бошида 1916 йил кўзғолони талқинига янгича ёндошувлар бошланди. Москва (1988—1990), Фрунзе (1988—1989), Тошкент (1988—1990), Алма-Ата (1990—1991)да бўлиб ўтган илмий анжуманларда Туркистондаги миллий озодлик курашининг энг муҳим воқеаси сифатида 1916 йил кўзғолони тарихига алоҳида эътибор қаратилди¹ ва бу кўзғолондаги "реакцион чиқишлар" ҳақидаги мулоҳазалар мутлақо асоссиз, ҳақиқатга зид эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Кўзғолоннинг миллий озодлик характери, мустамлакачиликка қарши йўналиши алоҳида таъкидланди. Лекин коммунистик мафкура ҳукмронлиги шароитида бу

¹ Усенбаев К. 1916 год: героические и трагические страницы. Бишкек: 1997. С.3.

масаланинг синфий талқинига тўла барҳам бериш имкони бўлмади. Шунингдек, мустабид совет давлати ҳукмронлиги шароитида кўзғолоннинг Россия ҳукмронлигига қарши, ундан ажралишга қаратилганлигини ҳам эътироф этиш имкони бўлмади. Лекин кўзғолоннинг мустамлакачиликка қаратилганлиги ҳамда “реакцион чиқишлар” ҳақидаги даъволарнинг асоссиз деб тан олинishi тарихий ҳақиқат сари ташланган олға қадам эди.

1916 йил кўзғолонининг совет тарихшунослигидаги синфийлаштирилган, ғоялаштирилган марксча-ленинча талқинининг инқирозли хотимаси шундай яқунланди. 20-йилларда илк бор янграган ҳақиқат садоларини бўғиб, янчиб, зўрлик билан қарор топган совет тарихшунослиги 70 йилдан сўнг пировардида яна шу ҳақиқат садолари остида ўз сохталлигини намоён этди.

Мустабид совет давлати ҳукмронлигининг сўнгги йилларида янграб улгурган ҳақиқат садолари тарихий ҳақиқат юзидаги туҳматларни тозалашга даъват бўлиб янгради. Бу тарихий ҳақиқатнинг тикланиши, ҳаққоний ва холисона баҳоланишига мустақиллик давридагина имкон туғилди. Совет тарихшунослигидан эса муаммонинг марксча-ленинча, синфий талқини ёритилган, танқидий ёндошувга муҳтож асарлар мерос бўлиб қолди.

Юқорида қайд этилганидек, 1916 йил воқеаларининг совет тарихшунослигида марксча-ленинча таълимот ақидалари қолипиди, “империализмга қарши миллий озодлик кураши” сифатида ижобий баҳолангани туфайли бу муаммо Туркистон тарихининг бошқа муҳим саҳифалари каби бутунлай қораланиб, унутилиб юборилишдан сақлаб қолди. Ушбу муаммо тарихшунослиги чекланган доирада бўлса-да, ривожланиб борди ва 70 йил мобайнида олиб борилган изланишлар давомида қуйидаги масалалар талқинида эътиборга лойиқ натижалар қўлга киритилди:

1. Муаммонинг манбалари — тарихий ҳужжатларнинг катта қисми ўрганилиб, жамланди, кўзғолончиларнинг хотиралари ёзиб олинди.

2. Кўзғолоннинг сабаблари — мустамлакачилик зулмининг асосан иқтисодий ва ижтимоий асоратлари, кўринишлари аниқ фактлар асосида таҳлил этилди.

3. Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги ҳар бир республикада 1916 йил кўзғолони давомида содир бўлган энг йирик ғалаёнлар аниқланди, воқеалар ривожини тикланди.

4. Кўзғолоннинг шафқатсиз бостирилиш жараёни, кўзғолончилар устидан суд жараёни аниқ манбалар асосида таҳлил қилинди.

5. Айрим республикалардаги ғалаёнларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланди.

Айни пайтда қайд этилган барча масалалар юзасидан назарий, илмий хулосалар қилинмади, балки ғоялаштирилган,

сиёсатлаштирилган якуний даъволар қайд этилиб, муаммонинг ҳукмрон мафкура, синфий кураш манфаатларига, талабларига жавоб берадиган, партия ва инқилоб тарихига мослаштирилган талқини яратилди. Муаммонинг марксча-ленинча талқини деб ном олган бу концепцияни асослаш учун тадқиқотчилар кўплаб тарихий фактлардан юз ўгиришга, уларни четлаб ўтиб, эътиборсиз қолдиришга ёки хаспўшлаб, бузиб кўрсатишга мажбур бўлдилар. Натижада муаммонинг куйидаги масалалари совет тарихшунослигида ўзининг ҳолисона баҳосини, талқинини ололмади:

1. 1916 йил кўзғолонининг Туркистондаги подшо Россияси ҳукмронлигига қарши қаратилганлиги, унинг том маънодаги миллий озодлик учун кураш бўлганлиги, Россиядан ажралиб, мустақил бўлиш мақсади кўзланганлиги.

2. Туркистондаги подшо Россияси мустамлакачилигининг сиёсий, миллий, диний, маънавий соҳадаги зулм ва истибдоди.

3. Туркистондаги подшо Россияси мустамлакачилигининг энг оғир иқтисодий асоратлари — ўлканинг хом ашё базасига, тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши, халқнинг қашшоқланиши, сиёсий, иқтисодий мустақилликнинг йўқотилиши, маънавий ҳаётнинг издан чиқиши.

4. Кўзғолонда халқнинг барча тоифа, табақа вакиллариининг фаол иштироки, мулкдорлар ва айрим маҳаллий маъмурлар ташаббуси.

5. Кўзғолонда маҳаллий миллий зиёлилар, хусусан жадидларнинг роли.

6. Кўзғолон энг уюшган қуроли тус олган Жиззах воқеалари.

7. Кўзғолоннинг мағлубият сабаблари, унинг сабоқлари.

Бу масалаларнинг ҳолисона, илмий асосдаги талқини ҳукмрон тузум ва давлатга, сиёсатга, унинг мафкураси ғояларига зид келар эди, шу сабабли улар ё атайин бузиб кўрсатилди, ё эътиборсиз қолдирилди.

2-§. Совет тарихшунослигининг "босмачилик" концепцияси

Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган кураш воқеалари шу мустабид ҳукумат ҳукмронлиги шароитида ўзининг ҳолисона, ҳақиқий илмий талқинини ололмаслиги муқаррар эди. Чунки бу кураш:

— биринчидан, совет ҳокимиятининг Туркистондаги ҳукмронлиги ва зулмини тугатишга қаратилган эди;

— иккинчидан, унинг сабабларининг ҳолисона эътироф этилиши совет ҳокимиятининг мустамлакачилик моҳиятини фош этарди;

— учинчидан, курашнинг умумхалқ характери Туркистон халқларининг совет ҳокимияти ва унинг ғояларини тан олмаганидан далолат берад эди;

— тўртинчидан, курашнинг шиддати, оммавийлиги ва ниҳоят қарийб 5—6 йил давомида енгилмай олиб борилгани Туркистон халқларининг шижоати, миллий ғурур ва мустақиллик истаги нақадар кучли эканлигини намоён этиб, совет ҳокимиятининг куч ва зўрлик билан ўрнатилганлигини фош этарди;

— бешинчидан, бу кураш ҳақидаги ҳаққоний тасаввурлар халқда миллий ғурур, ўз кучига ишонч, аждодларга ҳурмат, совет давлатига эса нафрат уйғотиши шубҳасиз эди.

Шу сабаблар туфайли совет ҳокимияти бу кураш моҳиятини, у ҳақидаги ҳақиқатни, ҳаққоний тасаввурлар ва хотираларни халқ онгидан ўчириб юбориш, уни қоралаш, нотўғри талқин этиб, сохталаштириш ва бу сохта тарихни авлодлар онгига синдириш мақсадида жуда катта ташкилий, ташвиқот-тарғибот ишларини олиб борди. Лекин халқ онгидан унинг ўзи гувоҳ бўлган, иштирок этган воқеаларни ўчириб ташлаш, унга нотўғри сохта тасаввурларни синдириш осон эмас эди.

Совет адабиётлари, ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқелиги, мафкуравий соҳада олиб борилган фаолият таҳлилининг кўрсатишича, бунга зўравонлик, таҳдид, тазйиқ ва таъқиблар асосидагина эришилган. Совет даврида бу мавзуда чоп этилган нашрлар, адабиётларнинг мазмуни ва тадрижий таҳлилидан маълум бўлишича, бу муаммога доир совет тарихшунослиги қуйидаги босқичларни босиб ўтган:

I босқич. 20-йиллар — совет ҳокимиятига қарши курашларнинг тарихий талқини йўлидаги илк тажрибалар: ҳаққоний ва сохта (синфий) қарашларнинг шаклланиши.

II босқич. 30—50-йиллар I ярми — большевикча концепция асосларининг яратилиши ва мажбурий қарор топиши.

III босқич. 50-йиллар II ярми — 80-йилларнинг ўртаси — большевикча-ленинча концепцияга асосланган сохта тарихнинг яратилиши, унинг янада синфийлаштирилиб, оммалаштирилиши, ғоявий кураш майдонига айланиши.

IV босқич. 80-йиллар охири — 90-йил — сохта тарихнинг фош этила бошланиши. Ҳақиқатнинг илк садолари.

I босқич — 20-йиллар. Юқорида, Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган кураш сабаблари ва моҳияти замондошлар томонидан қандай баҳолангани ҳақида қайд этилган аниқ маълумотлар бу воқеалар ҳақида дастлабки йилларда мутлақо ҳаққоний ижтимоий қарашлар шаклланишидан далолат беради. Бундай шароитда совет ҳокимияти ва ҳукмрон мафкура кўзлаган мақсадига, яъни ҳақиқатни сохталаштириб, унинг ўз манфаатларига мослаштирилган сохта талқинини яратишга эриша олмаслиги шубҳасиз эди, албатта.

Шу туфайли, энг аввало, бу курашлар ҳақидаги ҳаққоний ахборотлар, мулоҳаза ва тасаввурларга барҳам бериш, уларни ошкор этишга йўл қўймаслик чора-тадбирлари белгиланди. Бу борада дастлабки уринишлар 1920 йилда бошланган бўлиб, шу йили Туркистондаги "Коммунист" газетаси ошкоралик учун кескин танқид қилиниб, партия назоратига олинган эди. 1922 йилга келиб эса РКП(б) Марказий Қўмитаси барча матбуот ва нашрларни қатъий назоратга олиш, таҳририятни "партия ишига содиқ кишилар" билан алмаштириш ҳақида махсус кўрсатма берди. Бу эса ўз навбатида матбуотда қаттиқ цензура ва назорат ўрнатилишини, уни ҳукумат ва ҳукмрон коммунистик мафкура манфаатларига хизмат қилишини, расмий қарашларни қарор топтиришга бўйсундирилишини таъминлаб берди. 1921—1922 йиллардан бошлаб матбуотда "босмачилик fronti" рўкни остида Туркистондаги совет ҳокимиятига қарши курашнинг бориши ва моҳияти ҳақида мутлақо сохта тасаввурларни синдиришга хизмат қилувчи хабарлар, ахборот ва мақолалар узлуксиз суръатда бериб борилди. Ҳукмрон томон манфаатларига мослаштирилган, реал аҳволни нотўғри баҳолаган, унинг асл моҳияти бузилган бу хабар ва шарҳларда "босмачилар — синфий душман", "қизил армия — камбағал меҳнатқашлар халоскори" деган сохта тасаввурлар тарғиб этиб борилди¹, яъни совет ҳокимияти зўравонлигига қарши маҳаллий аҳолининг адолатли кураши "босмачилик ҳаракати" деган тўхмат тамғаси остида қораланиб, бу ҳодиса ҳақида жамоатчилик орасида салбий тасаввурлар, аниқроғи сохта ижтимоий қарашларни юзага келтириш, уни мустаҳкам қарор топтиришга киришилди ва бу давлат аҳамиятига, сиёсий аҳамиятга молик масала даражасига кўтарилди. Бу борада жуда кенг миқёсда катта ташкилий, тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилди. Қизил армия сиёсий бўлимлари, партия ташкилотларининг мафкура, тарғибот-ташвиқот бўлимлари, маориф, матбуот, минглаб коммунистлар фаолияти шу вазифага бўйсундирилди, катта маблағлар сарф этилди. Бу борада юқорида қайд этилганидек, совет ҳокимияти қўлида синфий кураш таълимоти асосий ғоявий қурол бўлиб хизмат қилди. Совет ҳукуматига қарши кураш лагери "ўз синфий манфаатларини кўзлаган синфий душман", "аксилинқилобий куч" сифатида қораланди, оммани ундан бездириш, четлатиш, кураш иштирокчиларини обрўсизлантириш учун тўхмат ва бўҳтонлар уюштирилди, ўша йилларда Туркистондаги инқирозли

¹ "Красная Фергана". 1921. № 61; "Қизил байроқ", 1921. № 17, 21, 67; 1922. № 179, 199, 197, 196; "Янги шарқ". 1920. № 92; Еженедельник политработника. 1920. № 1; "Туркестанская правда". 1921—24 гг.

шароитда авж олган айрим жиноий қароқчилик, талончилик ҳолларига асоссиз суръатда оммавий тус берилиб, улар миллий озодлик ҳаракатлари учун олиб борилган кураш билан бир қаторга қўйилди ва шу асосда бу кураш қароқчилик, босмачилик сифатида кўрсатилди.

Бироқ совет ҳокимиятига қарши мустақиллик учун кураш воқеаларини "босмачилик", "қароқчилик" сифатида қораловчи сохта қарашларни қарор топтириш, уларга ижтимоий тус бериш, яъни воқеалар ҳақида жамоатчиликда салбий тасаввур ҳосил қилиш мустабид ҳукумат истаганидек, жўн бўлмади. Халқ, жамоатчилик онгида унинг ўзи гувоҳ бўлган ва аксарият қисми иштирок этган, бошидан кечирган воқеалар ҳақидаги тасаввурларни матбуот, тарғибот ва ташвиқот воситасида бир ёки бир неча йилда, бир уринишда мутлақо тескари томонга ўзгартириш мумкин эмас эди. 20-йиллар давомида турли йўналишларда олиб борилган катта ташкилий тарғибот-ташвиқот ишлари натижасида ушбу қарашларни қарор топтириш учун замин ҳозирланди.

Партия ва ҳукуматнинг бу борадаги фаолияти ҳали бутунлай йўлга қўйилмасдан аввалроқ — 20-йиллар бошида юз кўриб улгурган тадқиқотлар, мақолаларда илгари сурилган фикр-мулоҳазалар, қайд этилган ҳолисона эътирофлар ва хулосалардан маълум бўладикки, ушбу муаммо хусусида эндигина шакллана бошлаган дастлабки илмий қарашлар ҳам ўша даврдаги ҳаққоний ижтимоий қарашларга ҳамоҳанг бўлган.

Чунончи, 1920 йилда Г.Сафаровнинг¹ чоп этилган "Колониальная революция" ("Мустамлака инқилоби") асарида эътироф этилишича "босмачилик ҳаракати миллат тақдирини ўзи белгилаш учун кураш заминиди, Кўқон мухториятининг яксон этилиши ва ундан кейинги мустамлакачилик зўравонлиги натижасида юзага келган эди"² (Бундай қарашлар учун Г. Сафаров асари 30-йиллардан бошлаб кескин танқид остига олиниб, ман этилган адабиётлар қаторида китобхонлар эътиборидан четлаштирилди). Қатъий ишонч билан таъкидланган бундай хулосалар 20-йиллар ўртасига қадар турли йўналишларда олиб борилган тадқиқотлар, мақолаларда кўплаб учрайди.

Умуман олганда бу даврдаги тадқиқотлар асосан икки йўналишда олиб борилди:

1. Партия тарихи.
2. Ҳарбий тарих.

Ҳар икки йўналишда матбуот (даврий ва вақтли матбуот) катта ўрин эгаллаган эди. Партия тарихи йўналишидаги изла-

¹ Сафаров Г. РКП(б) МК Туркистон бюросининг раҳбарларидан бири эди.

² Сафаров Г. Колониальная революция. (Опыт Туркестана). М.: 1921.

нишлар 1920 йил 21 сентябрда РСФСР ХКСнинг В.И. Ленин имзолаган қарори асосида ташкил этилган ва 1921 йилдан РКП(б) МК Котибияти бошқарувига олинган "Партия тарихи ва Октябрь инқилоби тарихини ўрганиш Комиссияси" томонидан йўлга қўйилган эди. Туркистонда бундай Комиссия 1921 йил майда Туркистон МИК қошида ташкил топган эди. 1922 йил январда Туркистон КП МК қошида ҳам "партия тарихи комиссияси" бўлим сифатида ташкил топган. 1922 йил кузида Туркистон МИК қошидаги Комиссия тугатилиб, КП МК Партия Комиссияси ўз фаолиятини бевосита партия назорати ва раҳбарлиги остида давом эттирган.

Партия Комиссияси, энг аввало, омма орасида тарғибот-ташвиқот ишларига зўр берди. Мустабид ҳукумат ва унга қарши халқ курашини "босмачилик" ва унга қарши курашган Қизил Армиянинг "жанговор юришлари" сифатида мутлақо тескари талқин этган кўргазмалар тайёрлаб, жамоатчилик орасида кенг намойиш этди.

20-йилларнинг биринчи ярмида партия тарихи комиссияси томонидан чоп этилган дастлабки ҳужжатлар тўпламлари таниқли сиёсий арбоб Т. Рискулов томонидан тайёрланган бўлиб, Туркистонда 1917 йил октябрдан кейинги жараёнларда маҳаллий ташкилотларнинг фаолияти, ўрни, маҳаллий аҳолининг роли ва муносабатини ҳужжатлар асосида кўрсатиб бериш мақсадини кўзлаган эди. Туркистондаги совет ҳокимиятининг маҳаллий арбобларидан бири бўлган Т. Рискулов адолатли тузум ҳақидаги ғояларга ишонч билан қараб, унинг тантанасига ўлкадаги совет давлат аппаратини соғломлаштириш, унда маҳаллий аҳолининг иштироки ва раҳбарлигини таъминлаш орқали эришиш мақсадини кўзлар эди. Т. Рискулов Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилгач юзага келган оғир ва кескин иқтисодий сиёсий вазиятда очликка қарши кураш Комиссиясининг Раиси, РКП(б) Муслмонлар бюроси Раиси сифатида олиб борган фаолияти давомида катта эътибор қозонган бўлиб, нафақат Туркистон тарихида, балки тарих фанида ҳам ўзига хос из қолдирган.

Т. Рискулов томонидан тайёрланиб, 1922 йилда партия тарихи Комиссияси чоп этган биринчи тўпلامда¹ РКП(б) Муслмонлар бюроси фаолияти, унинг 1919—1920 йиллар давомида бўлиб ўтган I—III конференцияларига доир ҳужжатлари жамланган бўлиб, унда ушбу ташкилотнинг совет ҳокимиятига қарши кураш фронтига муносабати ва бу масаладаги фаолиятини ёритувчи маълумотлар алоҳида эътиборга лойиқдир. Ушбу тўпلامда қайд этилган маълумотлар 1919 йил давомида Муслмонлар

¹ Рискулов Т. Мусбюро РКП(б) в Туркестане. Т.: 1923.

бюроси Туркистондаги совет ҳокимиятининг бу фронтга қарши кураш тактикасини ўзгартиришда катта ва ҳал этувчи роль ўйнаганидан далолат беради. Мусулмонлар бюроси "босмачилар" деб қораланган фронт билан муроса ўрнатиш, уларга қарши курашда террор усулидан воз кечиш, умумий афв эълон қилиш, курашга сабаб бўлаётган омилларга — совет ҳокимияти сиёсатидаги мустамлакачилик асоратларига, Қизил Армиядаги талончиликларга, зўравонликларга чек қўйиш талаблари билан чиққанлиги эътироф этилган бу ҳужжатлар тўплами тез орада ман қилинган адабиётлар қаторидан жой олди. Чунки бу ҳужжатлар совет ҳокимиятига қарши Туркистон халқлари олиб борган курашлар адолатли бўлганини, совет ҳокимиятининг мустамлакачилик фаолиятини аниқ фактлар билан акс эттирар, маҳаллий вакиллар ҳукуматнинг бундай сиёсатига кескин қаршилик билдириб, уни қаттиқ танқид остига олганини намоён этарди. Ҳукумат кирдикорларининг бу қадар ошқора, аниқ фактлар билан фош этилишидан норози бўлган РКП(б) Марказий Комитети 1922 йил 21 декабрда бу асар хусусида махсус қарор қабул қилиб, Т. Рисқуловни бундай "қилмиши" учун, аниқроғи ошқоралик учун қаттиқ огоҳлантирди. Тўпламда қайд этилган маълумотлар эса совет тарихшунослигида атайин илмий истезмолга киритилмади.

Т. Рисқулов томонидан 1923 йилда тайёрланиб, 1925 йилда Партия тарихи Комиссияси нашр эттирган иккинчи ҳужжатлар тўпламининг тақдири ҳам биринчиси каби бўлди. Ушбу тўплам¹ партия тарихи Комиссияси изланишлари йўналишига ҳамоҳанг бўлиши, инқилобий жараёнларда маҳаллий аҳолининг иштирокени ҳужжатлар асосида кўрсатиб бериш мақсадига хизмат қилиши лозим эди, лекин унда қайд этилган айрим ҳужжатлар ва маълумотлар ўлкада 1917—1919 йилларда юзага келган кескин ва оғир вазиятни, партия ва ҳукумат фаолиятини ҳаққоний ёритиб беришга хизмат қилгани ва "Туркистон меҳнаткашлари совет ҳокимиятини биринчи кунларданок қўллаб-қувватлаб, уни мустаҳкамлаш учун кураш олиб бордилар" деган сохта даъволарни исботлай олмагани туфайли, бу тўплам ҳам тезда ман этилган адабиётлар қаторидан жой олди. Чунончи, ушбу тўпламнинг "Фарғонада босмачилик" деб номланган IX бобидаги Фарғонада совет ҳокимияти Туркистон мухториятини зўрлик билан тугатиб, аҳолидан шафқатсиз ўч олишда дашноқлардан фойдалангани, уларни қурол билан таъминлаб, Фарғонада талончилик, оммавий қирғин қилишларига йўл очиб бергани ҳақидаги маълумотлар, бу

¹ Рисқулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Часть I. 1917—1918. Т.: 1925.

борада Фавқуллода Комиссия қўллаган чора-тадбирлар, Фарғона вилояти Инқилобий Қўмитасининг вилоятдаги иқтисодий, сиёсий аҳвол ҳақида марказ ва ўлка ҳукуматига юборган ахборот маърузаси каби ҳужжатлар жой олган бўлиб, улар — Туркистондаги совет ҳокимиятининг жинояткорона фаолиятини фош этар, мустабид ҳукумат эса бу маълумотларнинг ошкор бўлишидан сира манфаатдор эмас эди. Шу сабабли тўплам нафақат кенг китобхонлар оммаси, балки тарихчи тадқиқотчилар эътиборидан ҳам четлаштирилди.

П. Алексеев¹ томонидан тайёрланиб, 1927 йилда партия тарихи комиссияси тарафидан чоп этилган яна бир тадқиқот совет ҳукуматига қарши Туркистондаги маҳаллий кучлар ва рус деҳқонлари (крестьянлар) армиясининг биргаликдаги кураши масаласига бағишланган эди. Ушбу тадқиқотда генерал Монстров (крестьянлар армияси қўмондони) ва қўрбоши Мадаминбек қўшинларининг иттифоқчилик шартномаси асосида адолатсиз совет ҳокимиятига қарши курашига доир муҳим ҳужжатлар, маълумотлар нисбатан холисона, тарихийлик нуқтаи назардан талқин этилганлиги туфайли бу асар ҳам масалани синфий нуқтаи назардан таҳлил қилиб бера олмаганликда айбланиб, эътибордан четлатилди.

Ҳарбий тарих йўналишидаги илк тадқиқотлар "Военный работник Туркестана", "Красная Армия", "Военная мысль" саҳифаларида ёритилиб борилди. Чоп этилган мақолалар "босмачилик" деб қораланган кураш frontiга қарши ҳукмрон совет ҳокимияти ва унинг ҳарбий кучи — Қизил Армиянинг кураш тактикаси, усуллари, бу армия тарихи, фаолиятини ёритишга бағишланган. Бу мақолаларнинг бир қисми совет ҳокимиятига қарши бу ҳаракатнинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари масаласига нисбатан холисона ёндошуви билан алоҳида ажралиб туради, ўша даврнинг ҳали жиловлаб улгурилмаган ижтимоий қарашларини яққол намоён этади.

Масалан, В. Кувшинов² Фарғона frontiдаги аҳволни шарҳлаш давомида "босмачилик"нинг сабабларига тўхталиб, ҳаракатни авж олдирган омиллар қаторида ҳокимият тепасидагиларнинг ўз вазифасини суиистеъмол қилишганлигини, бундан ташқари мухторият ғояси ўз аҳамиятини йўқотмаганини қайд этади, Н. Батманов³ "босмачилик"ни совет ҳокимияти келтириб чиқарганини ошқора таъкидлайди.

20-йиллар бошида чоп этилган бошқа мақолаларда ҳам Туркистон халқларининг совет ҳокимиятига қарши курашининг асо-

¹ Алексеев П. Крестьянское восстание в Фергане. Т.: 1927.

² Кувшинов В. Обзоры // Военная мысль. 1920. Кн. 1. сентябрь. С. 259.

³ Батманов Н. Басмачество и борьба с ними // Красная Армия (журнал). 1921. № 9.

сий сабаблари сифатида ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсати кўрсатилади. Бу ҳаракатнинг умуммиллий, умумхалқ ҳаракати тусини олганлиги қайд этилади¹.

"Босмачилик" тухмат тамғасини олган бу курашнинг келиб чиқиш сабаблари, моҳияти ва дастлабки йиллардаги умумхалқ, умуммиллий характери ҳақидаги ҳаққоний эътирофлар 20-йилларнинг иккинчи ярмида ҳам қайд этилган. Масалан, Катта Совет Энциклопедиясининг 1-нашрида Ф. Хўжаев "бу ҳаракат советларга қарши аниқ сиёсий тус олиб, Ўрта Осиёнинг учала республикаси — Туркистон, Бухоро ва Хоразмда деҳқонларнинг деярли оммавий ҳаракатига айлангани", "...бу ҳаракат раҳбарлари Кўршермат (Шермуҳаммадбек — Д.З.), Иброҳимбекларгина эмас, маҳаллий миллий зиёлилар, бойлар ҳам бўлган"лигини таъкидлайди².

Умуман, мазкур муаммога доир 20-йиллар нашрлари ҳақида сўз борганда шуни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозимки, уларда бу воқеалар ривожини ва моҳиятини муҳим маълумотлар, ҳужжатлар асосида ёритилади, аммо улар тегишли илмий хулосалар билан эмас, балки расмий қарашларда қайд этилган большевикча даъволар билан яқунланади, натижада муаммо ва воқеалар талқини билан хулосалар бир-бирини инкор этади. Масалан, "Фарғона муаммоси" мақоласида "босмачилик"ни умумхалқ ҳаракати сифатида эътироф этиб, уни авж олдирган ижтимоий, иқтисодий омилларни санаб ўтган Н.Тўрақулов пировардида "босмачилик — майда буржуазия стихиясидир"³ деб яқун ясайди ва бу билан ўз мақоласида ушбу воқеалар ҳақида ўзи илгари сурган мулоҳазаларини инкор этади.

Бундай ҳолат 20-йилларнинг кўпгина тадқиқотларига хос бўлиб, жамият тараққиёти қонунларига зид бўлган синфий қарашлар узоқ вақтгача нафақат ҳаётда, балки жамоатчилик онгида, ҳатто большевиклар партияси, совет ҳукумати вакиллари онгида ҳам замин топа олмаганидан, реал ҳаётни акс эттирмаганидан, унга зид бўлганидан далолат берар эди. Партия тарихи Комиссияси томонидан нашр этирилган тадқиқотлар, ҳукумат ва партия кенгашлари ҳужжатлари, мафкура бўғинла-

¹ В.К. Басмаческий фронт // Коммунистическая мысль. 1920. № 1; Происхождение басмачества и борьба с ним // Красная Фергана. 1921. № 67; Современное положение басмачества // Туркестанская правда. 1922. № 4; Кирш Ю. Мечты и действительность // Еженедельник политработника. 1921. № 6; Военно-политическое положение Туркестанского фронта. Т.: 1921; Баранов П. Положение Туркестанской Республики и реорганизация Красной Армии // Военная мысль. 1921. № 2; Рыскулов Т. Мусбюро РКП(б) в Туркестане. Т.: 1923.

² Большая Советская Энциклопедия. М.: 1927. 5 том. Стр. 36.

³ Туракулов Н. Ферганская проблема // Военная мысль. 1921. № 2.

ри томонидан тарғибот-ташвиқот учун тайёрланган махсус шарҳлар, раҳбар ва масъул ходимларнинг қарашларидаги ўта зиддиятли фикр-мулоҳазалар ҳам шундан далолат беради.

Умуман, 20-йилларда Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган мустақиллик учун кураш воқеаларини "босмачилик" сифатида қоралаб, уни "синфий кураш" сифатида кўрсатишга уринишлар на амалда ва на тадқиқотларда ўз самарасини бермади. Матбуотда, партия съездлари, пленум кенгашларида узлуксиз қайтарилиб, қарор топа бошлаган расмий қарашларга ижтимоий тус беришга, илмий жиҳатдан асослаб беришга муваффақ бўлинмади.

Синфий қарашлар ва умуман, синфий кураш таълимотини халқ онгига сингдиришдан кутилган натижаларга эриша олмаган партия ва ҳукумат 20-йиллар охирига келиб ижтимоий фанларда ва жамият тафаккурида синфий таълимотни қарор топтириш учун марксча-ленинча дунёқарашга эга бўлган зиёлилар, мутахассислар, совет кадрларини тарбиялаб етиштириш вазифасини илгари сурди, тарих, фалсафа, социология, умуман бутун ижтимоий фанларда марксча-ленинча таълимот асосларини эгаллаган кадрлар тайёрлаш кун тартибидаги муҳим масала бўлиб қолди. Шу мақсадда 1929 йилда Ўрта Осиё илмий тадқиқот муассасалари Ассоциацияси (СААНИУ) деб номланган йирик илмий тадқиқот маркази тузилди, "ижтимоий фан оламида марксча-ленинча қарашларни қарор топтириш, бу борадаги барча кучларни жипслаштириш" ниятида тузилган бу институт қошида марксчи тарихчилар жамияти ва тарих секцияси фаолият бошлади.

1929 йилда ВКП(б) Ўрта Осиё бюроси қошидаги партия тарихи Комиссияси Ўрта Осиё инқилоб тарихи илмий текшириш институти (САНИИР)га айлантирилиб, унга тарих фанини мувофиқлаштирувчи марказ мақоми берилди. Институт фаолиятида партия назоратини таъминлаш учун унинг раҳбарлигига партия ходимлари тайинланди ва ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюросининг бўлими мақоми ҳам берилди. Институт ўз кутубхонаси, архивига эга бўлиб, совет ҳокимиятига қарши кураш frontiга доир маълумотлар "фуқаролар урушига" оид ҳужжатлар сифатида шу ерда сақланган. Бундан кейинги даврда, яъни 30-йиллардан бошлаб СССРда, шу жумладан Туркистонда ҳам совет ҳокимиятига қарши кураш воқеаларини "фуқаролар уруши" мавзуси остида ўрганиш йўлга қўйилди. Фуқаролар уруши аслида биродаркушлик бўлиб, бир халқ ичидаги ўзаро курашни англатади. Туркистонда эса дастлабки 3—4 йил мобайнида бир тарафда совет ҳукумати ва унинг ҳарбий кучлари, иккинчи тарафда маҳаллий халқ кураш олиб борганлар. 1922—1923 йиллардан бошлаб мустабид ҳукумат Қизил Армияга маҳаллий аҳолини катта тарғиботлар, баъзан зўрлик ва алдов йўли билан жалб

этиб, ўз қўшинлари таркибида миллий аскарӣй қисмлар тузган. Уларни тузишда совет ҳокимияти маҳаллий аҳолини ўз тарафдорига айлантиришни кўзлаган, маҳаллий коммунистлар эса бу қисмларни кейинчалик маҳаллий қўшинга айлантириб, шу миллий қисмлар асосида Туркистон ҳарбий қўшинини тузиш, ундан Туркистонни ҳимоя қилишда фойдаланиш каби узоқни кўзлаган яширин мақсадларни назарда тутганлар. Шу сабабли маҳаллий коммунистлар совет ҳокимиятига қарши курашда мағлуб бўлган ёки сулҳ тузган маҳаллий кучларни ҳам шу миллий қисмларга киритишга ҳаракат қилганлар. Лекин совет армияси сафида тузилган маҳаллий қисмларнинг совет ҳокимиятига қарши курашган маҳаллий аҳоли билан тўқнашувлари оммавий тус олмаган. Маҳаллий аҳоли дастлабки 4 йил давомида мустабид ҳукуматнинг, асосан европаликлардан иборат қўшинлари билан курашган. Шу сабабли ҳам бу курашни фуқаролар уруши деб таърифланиши ҳақиқатга зиддир. Бу кураш халқ уруши бўлганини яшириш, унинг асл моҳиятини бузиб кўрсатиш мақсадида мустабид ҳукумат уни фуқаролар уруши, аниқроғи синфий кураш, яъни бойлар билан йўқсиллар орасидаги кураш сифатида кўрсатишга уринган. Ўзини йўқсиллар ҳукумати сифатида таниган совет ҳукумати ўзига қарши курашни гўёки йўқсиллар (камбағаллар)га қарши кураш деб уқдирган, ваҳоланки унга қарши фронтда йўқсиллар асосий кучни ташкил этганлар.

Хуллас, 20-йиллар давомида совет ҳокимиятига қарши кураш воқеалари ҳақидаги сохта тасаввурлар на жамоатчилик онгида, на тарихий тадқиқотларда қарор топа олмади, аммо уларга замин ҳозирлаб борилди. Нафақат бу муаммо талқинида, балки умуман ижтимоий фанларда синфий қарашлар, большевикча мафжурани сингдириш учун шарт-шароит ва кадрлар тайёрлаш масаласига эътибор кучайтирилди. Лекин реал ҳаётдан жуда узоқ бўлган бундай ақидалар ва қарашлар халқ онгидан, қалбидан жой ололмади. Унинг мажбурий тан олинishi 30-йилларда содир бўлди.

II. 30—50-йиллар. Бу босқичнинг дастлабки йилларида, яъни 30-йилларда илмий тафаккурда "марксча-ленинча қарашларни қарор топтириш ва мустаҳкамлаш" учун кураш авжига чикқан ва бунда юқорида қайд этилган муассасалар катта роль ўйнади. Энг аввало, "Ўрта Осиё тарихшунослигида марксизм-ленинизмга зид қарашларга барҳам бериш учун" кураш бошланди, кескин танқидлар авж олди. Тез орада бундай саъй-ҳаракатларнинг маҳсули сифатида дастлабки тадқиқотлар чоп этилди.

1931 йилда нашр этилган П. Алексеенконинг "Қўқон мухторияти"¹ ва "Босмачилик нима?"² асарлари худди шу мақсадда

¹ Алексеенко П. Кокандская автономия. Т.: 1931.

² Алексеенко П. Что такое басмачество? Т.: 1931.

ёзилган бўлиб, уларда Туркистондаги миллий сиёсий курашлар илк бор большевикча талқин ва тафтишга дучор бўлди.

П. Алексеенко кураш сабабларини совет ҳокимияти олиб борган сиёсат билан изоҳлашни қоралади. Совет ҳокимияти фаолиятидаги адолатсизликларни инкор этмаса-да, уларни совет ҳокимиятининг айби эмас, балки "эски мустамлака режимидан сақланиб қолган сарқитлар, қолдиқларнинг намоён бўлиши муқаррар ҳолат" сифатида оқлашга уринади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, П. Алексеенко Туркистон халқларининг советларга қарши курашларини англизлар қўли ва роли билан изоҳлаш ҳолларига қарши чиқди, чунки у бундай қарашлар "сиёсий жиҳатдан зарар", "рақибнинг кучларига ортиқча баҳо бериш, ҳақиқатни инкор этишдир", деб ҳисобларди. "Инглизларни "босмачилик"дан фойдаланишга уринишлари муваффақиятсиз тугагани"ни алоҳида таъкидлайди. Совет ҳокимиятига қарши курашлардаги Буёк Британиянинг роли ҳақидаги бундай холис фикрлар совет адабиётларида сўнгги бор П. Алексеенко томонидан қайд этилди. Бундан кейинги тадқиқотларда ушбу масала мутлақо бошқача талқин этила бошланди.

Умуман, 30-йиллар бошида совет ҳокимиятига қарши Туркистон халқлари олиб борган курашлар талқинида катта ўзгаришлар юз берди. Энг аввало, фуқаролар уруши ҳақида большевикча концепция ишлаб чиқилди. 1931 йил 30 июлда ВКП(б) Марказий Комитети "СССРда фуқаролар уруши тарихи"га бағишланган кўп жилдли асар яратиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу қарор ташаббускорларидан бири — "пролетар ёзувчиси" деб ном чиқарган А.М. Горький бўлиб, у "Комсомолец Востока" газетасига шу муносабат билан телеграмма жўнатади. Унда "Фуқаролар уруши тарихи миллий республикаларда меҳнаткашларнинг совет ҳокимияти, жаҳон пролетар инқилоби, социализм учун фидокорона курашларини кўрсатиб бериши лозим", деган даъват илгари сурилди. Зудлик билан маълумотлар йиғиб Москвада тузилган Бош таҳририятга юбориш зарурлиги таъкидланди. Яъни Туркистон халқларининг совет ҳокимиятига қарши курашларини айнан "шу ҳокимият ғалабаси учун кураш" сифатида кўрсатилиши, "фуқаролар уруши" таркибида ёритилиши талаб этилди.

Шу муносабат билан 1931 йил 13 сентябрда ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси "Ёш ленинчи" ва "Комсомолец Востока" газеталари билан ҳамкорликда Тошкентда "фуқаролар уруши қатнашчилари" билан учрашув уюштиради. Учрашувда Туркистонда совет ҳокимияти ҳукмронлигини зўрлик билан таъминлашда катта роль ўйнаган Қизил Армия аскарлари сўзга чиқадилар. Ўлкада совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг, унинг зўравонлиги ва адолатсизлигига қарши бош кўтарган Тур-

кистон халқининг миллий озодлик курашлари "ёш совет ҳокимиятига қарши рус, миллий ва хорижий аксилнқилобчилар кураши" сифатида таърифланди, ўз эрки учун курашган халқ ҳаракати қораланиб, уни бостирган совет ҳукумати оқланди. Туркистон халқларининг озодлик ҳаракатларини шафқатсиз бостирган қизил аскарларнинг хотиралари асосида махсус тўплам¹ тайёрланиб, чоп этилди. Ушбу тўпламда А. Казаковнинг " Ўрта Осиёда фуқаролар уруши ва Октябрь тарихини нашр этиш учун кучларни ташкил этайлик" номли кўрсатмалари ҳам чоп этилган бўлиб, унда "бу курашлар тарихини большевикча нуқтаи назардан ёритиб берадиган тадқиқот ҳанузгача яратилмагани, ...фуқаролар урушининг "асосий" масалалари бўш ёритилгани" танқид қилинди. Ушбу кўрсатмаларда бу тарихий ҳодиса ҳақидаги большевикча концепциянинг асосий қарашлари илк бор ўзининг шаклу шамойилини намоён этди, яъни "кураш чет эл интервентлари роли билан бошланган ва коммунистик партия раҳбарлигида маҳаллий меҳнаткашлар иштирокида бостирилган" деган мазмундаги сохта, ҳақиқатга зид даъволар муаммонинг асосий, ҳали очиб берилмаган масаласи сифатида алоҳида кўрсатиб ўтилади. Бу кўрсатмаларда ўлкада совет ҳокимиятини зўрлик билан ўрнатишда катта роль ўйнаган "коммунистик партия ва иттифоқ пролетариатининг Ўрта Осиё халқларига ёрдамини унутиш — маҳаллий миллатчилик кўринишидир" деган таҳдидли айбнома алоҳида таъкидланди. А.М. Горький маслаҳатлари билан тайёрланган бу кўрсатмалар муаллифи А.Казак "фуқаролар урушида маҳаллий меҳнаткашлар бутунлай совет ҳокимияти тарафида туриб курашган", деган асоссиз даъвони илгари сурибгина қолмай, бу масалани "атрофлича ёритиб бериш заруриятини" ҳам алоҳида кўрсатиб ўтди, тадқиқотчиларни шунга даъват этди, буни инкор этувчи маълумотлар қайд этилган 20-йиллардаги нашрлар, масалан, Г. Сафаров асарини кескин танқид остига олди. Маҳаллий аҳолининг совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлагани ҳақидаги уйдирмани совет тарихшунослигида қарор топтириш "фуқаролар уруши тарихининг большевикча, ленинча талқини сифатида давлат аҳамиятига молик масала эканлиги" алоҳида ўқдирилди².

1931 йил 3 октябрда "Правда" газетасида "фуқаролар уруши" тарихини ўрганиш бўйича Бош таҳририятнинг махсус кўрсатмалари эълон қилинади. Унда Коммунистик партия Марказий Комитети, вилоят қўмиталари қошида республика ва вилоят комиссиялари тузилиб, уларга "фуқаролар уруши" тарихи бўйича

¹ Воспоминания участников Октября и гражданской войны 1917—1921 гг. Вып. I. М.-Т.: 1931.

² Ўша ерда. С. II—VII.

маълумотлар чоп этиш ишига ёрдам бериш, раҳбарлик қилиш вазифаси топширилади, яъни бу ишларга партия назорати ва раҳбарлиги таъминланди, бу муаммонинг большевикча концепцияси асосида тадқиқот яратиш давлат аҳамиятига молик сиёсий масалага айланди.

"Фуқаролар уруши" тарихини тайёрлаш масаласи давлат аҳамияти даражасига кўтарилди ва унда партия назорати, раҳбарлигининг таъминланиши, сиёсий сафсатавозлик ўз натижаларини узоқ куттирмади. 30-йилларнинг биринчи ярмидаёқ дастлабки оммабоп асарлар, хотиралар, тўпламлар нашр этилди¹. Асосан Қизил Армия жангчилари, командирлар, сиёсий бўлим бошлиқлари, ҳарбий мухбирлардан иборат ғолиб ва ҳукмрон миллат вакилларининг айрим жанг тафсилотлари ҳақидаги хотираларидан иборат бу нашрларда Қизил Армия "ғолиб ва халоскор" куч сифатида оқланиб, советларга қарши миллий озодлик учун курашган маҳаллий аҳоли эса "босмачилар", "мағлубиятга учраган ёвуз синфий душман" сифатида қораланди.

Бу сиёсий сафсатавозликларда ва умуман, "фуқаролар уруши" тарихининг ёзилишида маҳаллий аҳоли вакилларининг мутлақо иштироксизлиги уларнинг бу масалага муносабатини кўрсатибгина қолмай, сохта қарашларга 30-йиллар ўртасига қадар ҳам ижтимоий тус беришга эришилмаганидан, улар халқ томонидан қабул қилинмаганидан далолат беради. Буни яхши англаган совет мафкурачилари халқ онгига унинг ўз вакиллари орқали таъсир ўтказиш йўлини тутдилар ва бунда катта қурол бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган адабиётга алоҳида эътибор қаратдилар.

1935 йилда бўлиб ўтган Ўзбекистон ёзувчилари Союзининг II Пленуми айнан шу масала муҳокамасига бағишланди. Пленумда "яратилажак адабиётлар бутун маъноси, мундарижасигача марксизм-ленинизм асосидаги, ... принципиал, марксистик, чуқур илмий адабиёт бўлиши кераклиги" уқдирилди, яъни кун тартибига адабиётни сохталаштириш, ғоялаштириш, синфийлаштириш вазифаси кўйилади².

Пленумда адабиёт аҳли ҳукмрон мафкура бўғинлари томонидан махсус ишлаб чиқилган "фуқаролар уруши ва Октябрь инқилоби тарихининг марксча-ленинча концепцияси" билан таништирилди. Бу концепцияда Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган адолатли миллий озодлик ҳаракати "маҳаллий ак-

¹ Кручковский Ю. Хашар. М.-Т.: 1933; Инқилоб олови ичида. Тўплам. Т.: 1935; Мейер А. Боевые эпизоды в Фергане и Хорезме. М.-Т.: 1934; Пошерстник Б.Л. На трех фронтах. Воспоминания участника гражданской войны в Средней Азии. М.: 1932.

² БерEGIN Қ. Гражданлар уруши тарихи тўғрисида. (1935 йилда бўлган Ўзбекистон ёзувчилари Союзининг II Пленумида қилинган доклад). Т.: 1935. Б. 10.

силинкѳлобий буржуазиянинг совет ҳокимияти, большевиклар партияси, рус пролетариати ҳимоячилиги ва ёрдамига қарши кураши" сифатида таърифланади. Бундан 10 йил аввал, яъни 20-йилларнинг биринчи ярмида замондошлар, жамоатчилик ва ҳаттоки, Туркистондаги совет ҳукумати ва большевиклар партияси вакиллари, раҳбарлари ошқора қайд этган, гувоҳ бўлган тарихий ҳақиқат, яъни совет ҳокимиятининг мустамлакачилиги, ўлкадаги руслар ва большевиклар ҳам шу кайфиятга мубтало бўлганлиги, унга қарши курашган маҳаллий кучлар эса нафақат мулкдорлардан, балки халқнинг барча қатламлари — йўқсиллар, деҳқонлар, чорикорлар, ишчилардан ҳам иборат бўлганлиги ҳақидаги ҳаққоний эътирофлар марказнинг, партиянинг шу бир оғиз кўрсатмаси билан бутунлай инкор этилиб, мутлақо тескари, ҳукмрон ва ғолиб тараф манфаатига мос талқин олди. Мазкур концепцияда, Туркистонда совет ҳокимияти зўравонлигига қарши олиб борилган курашларга "Ўзбекистонда совет ҳукумати ағдариб, уни Англия мустамлакасига айлантириш, буржуача миллий автономия тузиш мақсадини кўзлаган ҳаракат" сифатида таъриф берилди, яъни совет давлати мустамлакачилигига қарши олиб борилган кураш Туркистонни "Англия мустамлакачилигига айлантириш учун интилиш" деб таърифланди!

Бундан ташқари, ушбу концепцияда 1917 йилда тузилган ва совет ҳокимияти ағдариб ташлаган маҳаллий демократик ҳукумат — Туркистон — (Кўқон) мухторияти мутлақо асоссиз равишда "инглиз мустамлакачилигини кўзлаган... аксилнкѳлобий ҳукумат", деб кўрсатилди.

Шу тариқа тарихий ҳақиқат сохталаштирилди, инқилоб ғоялари ва синфий кураш ҳақидаги таълимот ақидаларига мослаштирилиб, мутлақо нотўғри, тескари, реал ҳаётга зид талқин олди ва бу марказнинг, хусусан ВКП(б) Марказий Комитетининг кўрсатмаси, талаби ва ташаббуси билан амалга ошди.

Яратилажак бадий асарлар шу концепцияга мослаштирилиши зарур ва шарт қилиб кўйилди. Бундан ташқари ёзувчиларга Туркистонда совет ҳокимиятини ўрнатишда энг кескин чоратадбирлар билан иш тутган, маҳаллий аҳолини қақшатган М.В. Фрунзе, В.В. Куйбишевлар шахсини улуғловчи бадий адабиётлар яратиш вазифаси ҳам юкланди.

Мазкур пленумда адабиёт аҳли Бош таҳририят томонидан ишлаб чиқилган "фуқаролар уруши" тарихи бўйича режа билан таништирилиб, ёзувчилар яратиши лозим бўлган асарлар мазмуни, моҳияти ва мавзуси олдиндан белгилаб берилди. Шу тариқа нафақат тарих фани, балки адабиёт ҳам яратилажак бадий асарлар қолипи билан олдиндан, мажбурий тарзда таъминланди. Эндиликда бу соҳадаги ижод аҳли барча тасаввурлар, хотиралар, аниқ фактлар, инсоний ҳис-туйғу ва қадриятлар,

тарихий ҳодисалар, реал ҳаётни шу қолипга, андозага мослаштириши, мустабид тузум мафкураси ва ғоясига хизмат қилувчи асарлар яратиши мажбурий қилиб қўйилди.

30-йиллар ўртасида, яъни тоталитар режимнинг қатағон қилиш сиёсати авжга чиққан, партия ва ҳукумат талабларининг ижроси ҳаёт-мамоғ масаласини ҳал этган вазиятда бундай мажбуриятдан бош тортиш оғир оқибатлар келтирар, 20-йилларда "марксча-ленинча қарашлар"га зид фикр-мулоҳаза билдирган кишилар эндиликда бунинг учун боши билан жавоб бермоқда эди. Шу тариқа юқоридан берилган барча кўрсатма ва талаблар қонуний кучга эга бўлиб, "фуқаролар уруши" ҳақидаги большевикча концепция ҳам зўрлик билан, мажбурий тарзда қарор топтирила бошланди.

30—40-йилларда тарих фанида ва умуман, ижтимоий фанларда, жамият тафаккурида ҳамда ҳаётида чуқур асоратлар қолдирган, оғир оқибатларга олиб келган шахсга сиғиниш иллатлари "фуқаролар уруши" сифатида таърифлана бошлаган 1918—1924 йиллар воқеалари талқинида ҳам ўз аксини топди. Бу йилларда "фуқаролар уруши даврида И.В. Сталиннинг буюк тарихий хизматларини кўрсатиш" тенденцияси пайдо бўлди. "Фуқаролар урушининг сталинча концепцияси"га кўра бутун СССРда, шу жумладан, Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган курашлар Антантанинг СССРга қарши уч юриши, ҳужуми билан ўзаро боғлиқликда таърифлана бошланди.

Шунингдек, халқаро аҳвол кескинлашган, уруш хавфи кучайган иккинчи жаҳон уруши арафасида халқ қалбида чет эл "империалистлари"га нафратни кучайтириш, ғоявий муросасизликни авж олдириш мақсадида бу воқеаларни хорижий интервенция натижаси сифатида кўрсатишга зўр берилди. Аслида совет ҳукуматининг айби билан содир бўлган воқеалар бутунлай ташқи омиллар билан изоҳланди.

Масалан, генерал-майор С. Тимошков асарларида юқорида қайд этилган ҳар икки хусусият, яъни давр ва сиёсат талаблари яққол акс этган. Чунончи, уларда Туркистонда совет ҳокимияти талаблари ва сиёсатига зид бўлган ҳодисалар Англия роли билан изоҳланди; большевикларга қарши курашган барча кучлар эса инглизларга тарафдорлар деб таърифланди. Бу кучларнинг бартараф этилиши эса И.В. Сталиннинг хизматлари сифатида баҳоланади¹. Маҳаллий аҳолининг ўз хоҳиш-иродаси билан тузилган Туркистон (Қўқон) мухторияти инглиз интервенция-

¹ Тимошков С.П. Разгром английских интервентов в Туркестане / Военно-исторический журнал. 1939. № 5; Борьба с английской интервенцией в Туркестане. М.: 1941; Борьба с интервентами, белогвардейцами и басмачеством в Средней Азии. М.: 1941.

сининг бошланиши сифатида кўрсатилди. Туркистонда совет ҳокимиятига қарши кураш фронтини тугатишда И.В. Сталиннинг юборган қуроллари ва унинг "ғалабадаги аҳамияти"га махсус параграф бағишланди. Ушбу асарнинг Москвада тайёрланиб, чоп этилиши бир томондан Ўзбекистонда бу мавзу ўз тадқиқотчисини ва хайрихоҳлик топа олмаганидан далолат берса, иккинчи томондан, бу масалада марказнинг роли ва назоратини кўрсатарди.

Умуман, "фуқаролар уруши" тарихи ва унинг таркибий қисми сифатида қаралган, "босмачилик" сифатида қораланган ҳаракат тарихини ёритишда 30-йиллардан бошланган марказ таъсири ва назорати йил сайин кучайиб борди. Уруш йилларида Ўзбекистонга марказдан илмий тадқиқот институтлари ва олимларнинг кўчирилиши республикада совет кадрларининг тўпланишига олиб келди. Марказ тарихчилари совет даври тарихини ёритишда ҳукмрон тузум, сиёсат ва мафкура таъсирини ўтказиш ролини бажардилар. Уларнинг бу таъсири 50-йилларнинг қатор нашрларида ўз ифодасини топди. Сталин шахсига сифиниш иллатлари 50-йилларнинг ўртасига қадар чоп этилган адабиётларда сақланиб қолди.

III. 50-йилларнинг иккинчи ярми — 80-йиллар ўртаси. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Туркистон халқларининг мустабид совет ҳокимиятига қарши олиб борган курашларини "босмачилик", "фуқаролар уруши" сифатида таърифлаган совет тарихшунослигида янги босқич бошланди. Бу даврда, энг аввало, муаммо талқинида сталинча мезонлардан воз кечилди¹. Бу масала КПСС XX съезди кун тартибидан жой олди. Мазкур съездда "СССРда фуқаролар уруши талқинида шахсга сифиниш иллатларига барҳам бериш" масаласи кўтарилди, яъни И.В. Сталин хизматлари ва шахсини улуғлаш, сталинча меъёр ва мезонлардан воз кечиш лозимлиги" алоҳида таъкидланди. Бироқ, бу масала синфий ва партиявий ёндошувдан воз кечилганлигини англамас эди. Аксинча, уни янада кескин тусда мустаҳкамлашга йўл очиб берилди. Ҳатто, айрим масалаларда 20—30-йиллардаги қарашлардан воз кечишга, уларни кескин танқид этишга киришилди. Чунончи, КПСС XX съездида "фуқаролар уруши тарихига оид адабиётлар аксарияти қониқарсизлиги, илмий қимматга эга эмаслиги, айримлари эса зарарли таъсир ўтказиши мумкинлиги"² қайд этилди. Мавжуд тадқиқотларда совет ҳокимиятининг дастлабки йиллардаги сиёсати, "давлат аппарати сафидаги ноёғлом кучлар фаолияти" ҳақида қайд этилган эътирофлар "СССР

¹ Кузьмин Н. Найда С. О некоторых вопросах истории гражданской войны // Коммунист. 1956. № 12.

² Микоян А.И. Речь на XX съезде КПСС. М.: 1956. С.38.

обрўси учун зарарли" деб топилди, кескин танқид қилинди. 1918—20-йиллардаги "ҳар қандай салбий ҳолат ва унинг оқибатларига битта умумий ягона жавоб — синфий кураш изох бўлиши мумкинлиги" уқдирилди. Шахсга сифиниш иллатларини фoш этиб, демократлашган ҳаёт сари қадам қўйишга даъват этаётган коммунистик партия айна пайтда нафақат ҳамнафас давр, ҳатто яқин ўтмиш ҳақидаги ҳақиқатни қисман эътироф этиш ҳолларига ҳам қатъий чек қўйди. Шу тариқа муаммонинг большевикча концепцияси янада синфийлаштирилди.

Сталин шахсига сифинишга чек қўйиш билан бир пайтда В.И. Ленин шахсига, унинг ғоялари, назарий меросига сифинишга кенг йўл очиб берилди ва бу ҳол 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб совет тарихшунослигида қонуний, мажбурий тус олди. Совет тадқиқотчилари "фуқаролар уруши тарихини ленинча концепция" асосида ёритишга, В.И. Лениннинг бу муаммога доир "назарий мероси"ни ўрганишга киришдилар¹.

Бу даврда ушбу муаммога доир совет тарихшунослиги бир неча йирик тадқиқотлар, монографиялар, ўнлаб мақолалар билан бойиди, 30-йилларда ишлаб чиқилган большевикча концепцияга "сайқал" бериб борилди, В.И. Лениннинг бу масаладаги қарашлари негизида у янада мукамал синфий тус олди, аниқроғи сохталаштирилди ва эндиликда "ленинча концепция" деб атала бошланди.

"Ленинча концепция"га В.И. Лениннинг "...бизда фуқаролар урушини халқаро империализм келтириб чиқарди, кулоқ эшитмаган бу оғир урушга бизни қудратли Антанга қўмагидан баҳраманд бўлган помешчик-капиталистлар тортди", деган даъволари асосий мезон бўлиб хизмат қилди. Аслида 30—40-йиллардан бошлаб тарғиб этила бошлаган бундай қарашлар 50-йиллар охиридан бошлаб исбот талаб қилмас аксиомага айланди. Бу мавзуни Ўрта Осиё доирасида тадқиқ этишга киришган барча муаллифлар эндиликда Туркистонда совет ҳокимиятига қарши кураш сабабларини фақат шу билан изоҳлашга, шу даъвони "асослаш"га киришдилар. Туркистондаги совет ҳокимиятининг мустамлакачилиги ҳақидаги 20-йиллар адабиётидаги эътирофлар буткул инкор этилди, "унутилди". Эндиликда асосий ва бош айбдор сифатида халқаро империализм, яъни ташқи омиллар кўрсатила бошланди. Бунда, энг аввало, совет ҳокимияти ва партиянинг кир-

¹ Кузьмин Н.Ф. В.И. Ленин во главе обороны Советской страны. М.: 1958; Устинов В.М. Ленинская политика партии на Востоке. Фрунзе. 1963; В.И. Ленин о Средней Азии и Узбекистане. Т.: 1957; В.И. Ленин о Средней Азии и Казахстане. Т.: 1960; В.И. Ленин некоторые вопросы строительства партии. М.: 1961; Гришинин Д.М. Военная деятельность В.И. Ленина. М.: 1957; Ленин В.И. Военная переписка (1917—1920 гг.) М.: 1956.

дикорларини яшириш, уни инкор этиб, тан олмаслик, уларнинг фаолиятини идеаллаштириш мақсадлари кўзланган эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё икки қарама-қарши тизимга бўлиниб, улар ўртасида ўзаро совуқ уруш муносабатлари, ғоявий кураш ҳамда ўзаро муросасизлик авжга чиққан йилларда ер юзида, бутун дунёда совет давлатининг тарихи ва ҳаётига бўлган қизиқиш кучайиб борди. Бу давлатнинг моҳиятини, амалга ошираётган сиёсати натижаларини, СССР халқларининг янги тузумдаги ҳаёти ва келажagini ўрганиш мақсадида ривожланган мамлакатлар (Англия, АҚШ, Германия ва б.) да ташкил этилган илмий марказларда яратилган тадқиқотларда Ўрта Осиё республикалари тарихи ва ҳаётига жиддий эътибор берилди. Аниқ манбаларнинг ҳолисона таҳлилига асосланган бу тадқиқотлар муаллифлари Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши тарихи ҳақида мутлақо ўзгача, большевикча-ленинча концепцияга зид хулосаларга келдилар. Натижада хорижий тадқиқотларда манбалар ва замондошлар гувоҳлигининг ҳолисона таҳлили асосида Туркистонда совет ҳокимияти мустамлакачилигига қарши олиб борилган кураш ҳақидаги тарихий ҳақиқат тан олинди, эътироф этилди. (Бу ҳақда III боб, 2-§да батафсил тўхталиб ўтилади.)

Ўз ватанида қораланган ҳақиқатнинг хорижда тан олиншига жавобан коммунистик мафкура маддоҳлари илмий мунозарага эмас, бу ҳақиқатни янада сохталаштиришга ва сохта тарихни оммалаштириб, авлодлар онгига сингдиришга киришдилар. Хорижий адабиётларда қайд этилган хулосалар, яъни совет ҳокимиятининг зўрлик билан ўрнатилиши ҳақидаги эътирофлар совет тарихшунослигида, юқорида қайд этилганидек мутлақо инкор этилди. Бу даврда содир бўлган бошқа воқеалар талқинида ҳам совет тарихшунослигида ҳақиқатдан янада узоқлашиш, воқеаларни янада сиёсийлаштиришга киришилди. Бу ҳол 50-йиллар охири 60-йилларда яратилган Ю. Алексеров¹, К. Малышев², А.И. Зевелев³, Ш. Шоматдиев⁴ асарлари, қатор ҳужжатлар ва хотиралар тўпламлари⁵ каби нашрларда яққол намоён бўлди.

¹ Алексеров Ю. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Т.: 1959.

² Малышев К. Борьба за Советы в Киргизии и Туркестана. Фрунзе: 1958.

³ Зевелев А.И. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Т.: 1969.

⁴ Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т.: 1961.

⁵ Великая Октябрьская революция и гражданская война в Киргизии. Документы и материалы. Фрунзе: 1957; Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане. Воспоминания участников. Т.: 1957.

Туркистондаги 1917—1924 йиллар воқеаларига оид ҳужжатлар, хотиралар тўпламлари¹ "маҳаллий аҳоли дастлабки кунларданок совет ҳокимияти тарафида туриб, уни ҳимоя қилиш учун курашди" деган мазмундаги ҳақиқатга мутлақо зид даъволарни "исботлаш" мақсадида тайёрланди. Бу уйдирмани исботлаш учун, энг аввало, халқ эътирофи зарурлиги назарда тутилиб, бу тўпламларда маҳаллий аҳоли хотираларига кенг ўрин берилди. Хўш, бу хотиралар кимлардан ёзиб олинган эди? 1957 йилда Ўзбекистон КП Марказий Комитети қошидаги партия тарихи институти томонидан нашр этилган "Туркистонда Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши" номли хотиралар тўпламини тайёрлашда иштирок этган муаллиф академик Э.Ю. Юсуповнинг² қайд этишича, ушбу тўпламдаги маҳаллий аҳоли вакилларига мансуб хотиралар мутлақо сохта бўлиб, юқоридан берилган кўрсатма асосида институт ходимлари томонидан расмий андозаларга мослаштирилиб, сунъий равишда тайёрланган, кейин эса улар Туркистонда совет ҳокимиятига қарши кураш авж олган йилларда ўлкада истиқомат қилган, 50-йиллар ўртасида ҳаёт бўлган кишиларга уларнинг гўёки "гувоҳлиги" ёки "хотираси" сифатида имзолатиб олинган. Кўпчилиги саводсиз, воқеаларга мутлақо алоқасиз бўлган бу кишиларнинг исм-шарифлари олдиндан тиралган расмий андозаларда тайёрланган сохта хотираларга тиркалган ва бу хотиралар халқ гувоҳлиги сифатида тарғиб этилган.

Тарихий воқеаларнинг бу қадар сохталаштирилиши бошқа талқиқотларга, умуман бу мавзуга доир барча асарларга хос хусусият эди, чунки реал аҳвол билан большевикча-ленинча талқин бир-бирига мутлақо зид эди. Бу концепцияни исботлаш учун сохта қарашларни сунъий тарзда асослашдан ташқари, реал аҳволни атайин сохталаштиришга ҳам зўр берилган. Масалан, совет ҳокимиятига қарши курашда маҳаллий аҳоли билан рус халқи бирдамлиги намоён бўлган муҳим тарихий ҳодиса — кўрбоши Мадаминбек билан генерал Монстров қўшинларининг иттифоқчилик шартномаси асосидаги биргаликдаги кураши эди. Совет тарихшунослигида бу воқеа "аксилнқилобчи миллатчи ва оқ гвардиячиларнинг чет эл империалистлари қўли билан бирлашуви" сифатида таърифланиб, асл моҳияти бузиб талқин этилди. Ҳар икки томоннинг онгли суръатда, ихтиёрий равишда совет

¹ Воспоминания участников гражданской войны в Андижанской области. Вып. 1. Андижан: 1957; В боях за Советскую власть в Ферганской долине. Воспоминания участников. Т.: 1957. Октябрьская революция и гражданская война в Туркестане. Воспоминания участников. Т.: 1957.

² Диссертантнинг академик Э.Юсупов билан шахсий суҳбатида ёзиб олинган.

ҳокимиятига қарши кураши "чет эл империалистларининг хизмати" сифатида кўрсатилди. Уларнинг бу курашдан кўзлаган мақсадлари ҳам мутлақо қораланиб, нотўғри ёритилди.

Совет адабиётларида совет ҳокимиятининг Туркистондаги миллий озодлик учун кураш фронтига қарши қўллаган чоратадбирлари, разил фаолияти мутлақо оқланди, "қизил" бўёқларда кўрсатилди, синфий кураш сифатида ёритилди. Мустабид ҳукуматнинг бу борадаги шафқатсиз фаолияти, қўллаган кескин чора-тадбирлари, энг йирик ҳарбий тўқнашувлар, совет давлатининг ўлкадаги миллий сиёсати бир ёқлама — мустамлакачилар манфаатлари нуқтаи назаридан талқин этилди, уларда реал аҳвол ўз аксини топа олмади.

Чунончи, ушбу муаммони Ўзбекистон доирасида талқин этишга қўл урган А.И. Зевелев¹ урушни бошланишида Туркия ва инглизлар таъсирини ҳал этувчи омиллар сифатида кўрсатди, Туркистон мухториятини "инглиз империалистлари фаолиятининг маҳсули", 1922—23-йиллардаги ҳаракатнинг янги тўлқинини эса "Туркиянинг хизмати" сифатида кўрсатишга уринди.

Совет ҳокимиятига қарши маҳаллий кучлар билан курашни Фарғона вилояти мисолида очиб беришга уринган Ш.А. Шомадиев асари 60-йилларга қадар ушбу мавзуда чоп этилган асарлардан² муаммо талқини жиҳатидан фарқ қилмас эди. Унда Совет армияси Марказий Давлат архиви, Республика Давлат Марказий архиви, Фарғона вилоят архивларидаги ҳужжатлар "элақдан ўтказилиб", совет тарихшунослигида аллақачон мустақкам ўрнашган расмий қарашларга, "ленинча концепция"га тўла мослаштирилди. Лекин, шунга қарамай, асар муаллифи Фарғона фронтидаги кураш тафсилотларига ортиқча ўрин бергани тўғрисида танқид остига олинди. Чунки асар гарчи расмий андозалар доирасида яратилган бўлса-да, унда курашнинг ниҳоятда кенг кўламда авж олгани ва бундаги маҳаллий омилларнинг роли, совет ҳокимиятига қарши кураш фронтидаги ташкилий ишлар, ҳарбий тайёргарликларни кўрсатувчи фактлар кенг ўрин олган эди. Гарчи бу фактлар расмий андозаларда талқин этилса-да, улар совет ҳокимиятига қарши ҳаракатнинг шиддати, умумхалқ характерини фош этар, бу эса ҳукмрон мафкура манфаатларига тўғри келмас эди. Ҳукмрон мафкура бу кураш фронти ҳақида фақат ёмон, салбий, даҳшатли хотиралар, тасаввурлар шаклланишини, уни "бойларнинг, синфий душманнинг қар-

¹ Зевелев А.И. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Т.: 1959.

² Кельдиев Т.Х. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР. Т.: 1959; Қоканбаев А. Борьба за установления и упрочения советской власти в Ферганской долине. Т.: 1958.

шилиги, чет эл империалистлари фаолиятининг натижаси" сифатида кўрсатишни талаб этарди. Масалага худди шу асосда ёндошган муаллифлар воқеалар талқинини қанчалар сохталаштирмасин, улар қайд этган маълумот ва фактлар китобхонни бу ҳаракат моҳияти ҳақида ўзгача мулоҳазаларга ундарди. Шу сабабли бу асарлар расмий андозаларда яратилганига қарамай, совет тарихшунослигида юксак баҳо ололмади, муаммонинг "ленинча концепцияси"га асосланган талқинини яратиш вазифаси кун тартибидан олинмади, кейинги йилларда ҳам унга эътибор камаймади.

Бундан кейинги тадқиқотларни яратишда марказ назоратини таъминлаш, гоёвий четга чиқишларга йўл қўймасликка алоҳида эътибор берилди. Бунини таъминлашда СССР ФАнинг "Улуғ Октябрь социалистик революцияси" муаммоси бўйича тузилган Илмий Кенгаш қошида 1962 йилда ташкил этилган Ўрта Осиё бўлими катта роль ўйнади. 1917—1924 йиллардаги воқеалар тарихининг муҳим масалаларини ишлаб чиқишда Ўрта Осиё олимларига "ёрдам бериш", аниқроғи уларга йўлланма ва кўрсатма бериб, бошқариб туриш ушбу бўлимнинг муҳим вазифаларидан бири эди. Илмий Кенгаш Ўрта Осиё бўлимининг бевосита раҳбарлигида икки жилддан иборат ҳужжатлар тўплами¹ тайёрланди. 1158 та ҳужжат жамланган ушбу тўпланда расмий, ҳарбий буйруқлар, ёзишма, кўрсатма, ахборотлар жой олган бўлиб, улар совет ҳукуматининг ташкилий фаолиятини бутунлай оқлаб кўрсатишга қаратилган. Тўпланда ўлкадаги ҳақиқий аҳвол, маҳаллий аҳолининг хоҳиш-истаги, миллий манфаатлари, курашнинг сабаблари, мақсадлари мутлақо эътиборсиз қолдирилган. Чунки бу масалаларга доир маълумотлар, ҳужжатлар расмий қарашларга зид эди.

1959 йилда ЎзССР ФА тарих институтида "Ўзбекистонда Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши" бўлими ташкил этилди. Мазкур бўлимда тайёрланган II жилддан иборат "Ўзбекистонда фуқаролар уруши" асари ушбу муаммо тарихшунослигини мазмун жиҳатидан эмас, сон жиҳатидан бойитди холос². Марказ олимлари билан ҳамкорликда яратилган бу асарда ўлкада зўрлик билан ўрнатилган совет ҳокимиятининг 1918—1920 йиллардаги фаолияти идеаллаштирилди, унинг жуда катта йўқотишлар, зўравонлик, зўриқиш ҳисобига амалга оширган ўзгартиришлари

¹ Иностранная и военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Т. I. (май 1918 г.—сентябрь 1919 г.) Алма-Ата: 1963; Т. II. (сентябрь 1919 г.—декабрь 1920 г.) Алма-Ата: 1964.

² История гражданской войны в Узбекистане. Том I. Т.: 1964. Том II. Т.: 1970.

улуғланди, кўкларга кўтарилди, ҳукумат фаолиятига доир салбий ҳолатлар яширилди. Асосий масала, яъни совет ҳокимияти билан маҳаллий кучлар ўртасидаги ўзаро кураш масаласи талқинида эса совет тарихшунослигида шу пайтгача ҳукм суриб келган расмий қарашлар ҳеч бир ўзгаришсиз такрорланди, холос.

Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракатининг бостирилиш жараёни алоҳида республикалар тарихига оид фундаментал асарларда ҳам расмий андозаларда ёритиб борилди, айрим қўшимча маълумотларни ҳисобга олмаганда, янги ўзгаришлар, фикр-мулоҳазалар илгари сурилмади, аллақачон қарор топган қарашлар йил сайин сайқал топиб, мустаҳкам ўрнашиб, исбот талаб этилмайдиган аксиома тусини олиб борди.

Хуллас, 60-йилларга келиб совет тарихшунослигида ушбу муаммо хусусида юқоридан туриб қарор топтирилган, ягона расмий андоза ва ягона концепцияга асосланган яқдиллик ҳукм сураб, айрим масалаларда, масалан, воқеани даврлаштириш, даврий чегаралашларда турли мулоҳазалар мавжуд эди, холос.

Хорижий тарихшуносликда эса (жаҳон миқёсида) совет тарихшунослигидаги ленинча-большевикча концепциянинг принципиал қарашлари инкор этилган, тан олинмаган эди. Бироқ Туркистон мустақиллиги учун кураш — "босмачилик" деб қораланган ҳаракатнинг бош мақсади эканлиги ҳақидаги ҳақиқатни эътироф этган хорижий тадқиқотларнинг муаллифлари совет тарихшунослигида "босмачиларнинг собиқ ҳамтовоғи, илҳомчиси, таянчи" сифатида қораланди. Аммо совет тарихшунослиги уларни асосли мулоҳаза ва хулосаларини инкор этиш учун асоссиз, қуруқ даъволардан, расмий андозалар, синфий кураш ғояларидан нарига ўта олмади, асосли далил ва фактларни илгари суролмади. Хорижий тадқиқотларга туркистонлик муҳожирлар, кураш сардорлари, иштиракчиларнинг кўрсатма ва хотиралари, 20-йиллардаги совет нашрларида ўз аксини топган замондошларнинг ҳаққоний эътирофлари асосий манба бўлиб хизмат қилди. Яъни тарихий манбалар совет тарихшунослигига эмас, ҳақиқатни илмий асосда, ҳолисона ёритган хорижий тарихшуносликка хизмат қилди. Совет адабиётлари эса сохта тарихни тарғиб этишни авжига чиқариб, турли шаклларда давом эттирди.

Чунончи, "СССРда фуқаролар уруши тарихи"нинг қатор нашрлари яратилиб, уларда "босмачилик" ҳаракати ҳақидаги сохта расмий қарашлар ўзгаришсиз қайд этиб келинди¹. Катта Совет Энциклопедиясининг биринчи нашрида² Ф. Хўжаев хизмат-

¹ Борьба за укрепление Советской власти в Туркестане // История гражданской войны в СССР. Т. 5. М.: 1960 и другие.

² Большая Советская Энциклопедия. I изд. Т. 5. М.: 1927. С.36.

лари туфайли қайд этилган айрим нисбатан холисона эътирофларга 1950 ва 1970 йилда чоп этилган иккинчи ва учинчи нашрларида¹ мутлақо йўл қўйилмади, уларда бу ҳаракат "фуқаролар уруши"нинг таркибий қисми сифатида, совет тарихшунослигидаги умумий концепция асосида ёритилди.

80-йилларда СССРда "фуқаролар уруши" тарихига бағишлаб ҳаттоки махсус энциклопедиялар² чоп этилди. Уларда ҳам ушбу муаммо хусусида совет тарихшунослигида қарор топган сохта қарашлар, хулосалар қисқача таърифланиб, уларга мутлақо ўзгармас, исбот талаб этмас тушунча мақоми бериб борилди.

Айнан шу даврда, яъни 80-йилларнинг биринчи ярмида совет тарихшунослигида "босмачилик" мавзуси кун тартибидаги долзарб муаммо сифатида тадқиқотчилар эътиборини яна жалб этди. Бу, аввало, Афғонистонда юз берган кескин ўзгаришлар ва у ерда СССР олиб бораётган сиёсат билан боғлиқ бўлиб, туҳмат ботқоғига ботирилган тарих яна "инқилоб" ғоялари, ғаразли стратегик мақсадлар ва коммунистик мафкура хизматида отлангилди.

Ўз зиммасига ҳеч бир зарурият, эҳтиёж, ваколат ва масъулиятсиз "жаҳон инқилоби ташкилотчиси" ролини олган СССР Афғонистонда 70-йиллар охирида юз берган кескин сиёсий ўзгаришлар жараёнини инқилобий тўнтариш сифатида баҳолаб, унинг натижаларини "ҳимоя қилиш" баҳонасида мамлакатнинг ички ишларига қўпол суръатда аралашди ва у ердаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий вазиятни ниҳоятда кескинлаштириб, чигаллашишига сабаб бўлди. Афғонистонда юзага келган кескин зиддиятли аҳвол "инқилобдан кейинги табиий жараён" сифатида таърифланиб, бу вазиятни Туркистондаги 1917 йил Октябрь тўнтаришидан сўнгги давр мисолида "табиий бир ҳол" деб кўрсатилди. Шу мақсадда "босмачилик" ва унга қарши кураш" мавзуси яна кун тартибидан жой олди.

Ташқи сиёсат, ўзаро муносабатлар, давлатлараро алоқалар ҳақидаги халқаро ҳуқуқ нормаларига мутлақо зид ҳолатда иш тутган совет давлати ўзининг Афғонистонда олиб бораётган адолатсиз ва калтабин сиёсатини нафақат жаҳон жамоатчилиги, балки минглаб ёш йигитлари ҳеч бир зарурият, эҳтиёжсиз урушга жўнатилган СССР, хусусан Ўрта Осиё ва Қозғистон республикалари жамоатчилиги олдида оқлаш учун ҳам сиёсий ташвиқот ишларига зўр берди. Ўзини "инқилоб ҳимоячиси" сифатида кўрсатиб, тинч аҳолини ҳеч бир ўринсиз ва заруриятсиз "байналмилал бурч"ни бажариш учун Афғонистонга урушга боришга даъват этишга зўр берди.

¹ БСЭ. II изд. Т.3. — М.: 1950. БСЭ. III изд. Т.5 М.: 1970.

² Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М.: 1983; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М.: 1987.

"Туркистондаги босмачилик ҳаракати ва унга қарши кураш" мавзуси сиёсий, ғоявий ташвиқот воситасига айланди. Афғонистондаги 70-йиллар охири 80-йиллардаги вазият Туркистондаги совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейинги 1918—1924 йиллардаги аҳвол билан солиштирилиб, афғон мужоҳидлари "босмачилар" каби "синфий душман", "реакцион куч" деб таърифланди. Ана шундай сиёсий мақсадларда яратилган тадқиқотларда¹ "Ўрта Осиёда 20-йилларда ва Афғонистонда 70-йиллар охири 80-йилларда олиб борилган аксилинқилобий ҳаракатлар бир-бирига ўхшаш, бу ҳаракатларнинг ижтимоий таркиби, мақсади, сардорлари, ҳомийлари, тактикаси, ривожини ҳам бир хилдир, Афғонистондаги мужоҳидлар кураши Туркистон "босмачилиги" каби ҳалокатга муқаррардир" каби мазмундаги уйдирмалар зўр бериб тарғиб этила бошланди.

Коммунистик партия ғоявий раҳбарларининг даъвати билан 80-йиллар бошида Москвада бир гуруҳ олимлар жамоаси томонидан "Босмачилик" ҳақида яна бир тадқиқот тайёрланиб, чоп этилди². Унда совет тарихшунослигининг бу муаммо талқинига доир барча натижалари умумлаштирилди. Масалани бутун Ўрта Осиё миқёсида ёритишга киришган муаллифлар ушбу кураш қарийб 15 йил давом этганини илк бор қайд этиб, тан олдилар, лекин бунинг сабабини "ташқи омилларнинг ҳал этувчи роли" билан изоҳладилар.

80-йиллар ўртасида совет тарихшунослигида совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борган йирик қўрбоши Мадаминбек ҳалокатига бағишланган тадқиқот ҳам чоп этилди. Бу тадқиқот совет тарихшунослигида "босмачилар" сардорлари ҳақидаги илк ва ягона тадқиқот эди. Бу даврга қадар Туркистон истиқлоли учун кураш олиб борган йирик қўрбошилар ҳақида Туркияда янги, ҳаққоний маълумотларнинг эълон қилиниши коммунистик мафкура маддоҳларини бу мавзуда "ўз асарлари"ни яратишга ундади. Қизил Армия кўмондонларидан бири — М. Польшковскийнинг хотиралари асосида ёзилган бу рисолада мавжуд тарихий манбалар мутлақо эътиборсиз қолдирилган бўлиб, Мадаминбек (Муҳаммад Аминбек)нинг ҳарбий сиёсий фаолияти ва шахси ниҳоятда тор доирада, аянчли қисмат билан, пировардида "мағлуб бўлган, бош эгган синфий душман" сифатида мутлақо нотўғри ёритилди³.

¹ Юсупов Э., Лунин Б.В. Басмачество — орудие реакции (исторические параллели) Т.: 1981; Басмачество: социально-политическая сущность. Т.: 1984.

² А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов; Басмачество: возникновение, сущность и крах. Наука, М.1981.

³ Польшковский М. Конец Мадаминбека. Записки о гражданской войне. Т.: 1984.

Умуман, совет тарихшунослигида сўнгги йилларда тадқиқотлар мавзусини белгилаб беришда хорижий тарихшунослик нашрлари катта роль ўйнагани кузатилади. 80-йиллар ўртасида "Босмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов" ("Босмачилик: тарих ҳақиқати ва сохталаштирувчилар уйдирмаси") номи билан Москвада чоп этилган асар бунга яққол мисол бўла олади. Асарда "босмачилик муаммоси — ғоявий кураш майдони" эканлиги алоҳида таъкидланиб, "босмачилик"нинг пайдо бўлиши, моҳияти ва ҳалокати масалаларининг хорижий тарихшуносликдаги талқини "буржуача сохталаштириш" сифатида қораланди. Хорижий тарихшуносликдаги бу мавзуга эътибор, унинг ҳолисона талқини "империализмнинг СССРга қарши "психологик, яъни руҳий урушининг таркибий қисми" сифатида кўрсатилади.

Асарда қарийб 60 йил давомида жаҳон миқёсида яратилган "босмачилик" муаммосига оид тадқиқотлар танқид остига олинади. Нафақат АҚШ, Ғарбий Европа давлатлари, ҳатто Осиё ва араб мамлакатларидаги "ислом марказлари"да бу муаммога ёндошувда яқдиллик мавжудлиги алоҳида таъкидланади ва кескин танқид остига олинади. Бу танқидлар илмий мунозарадан ниҳоятда узоқ бўлиб, муросасиз тортишувлар, ғоявий кураш, сиёсий айбловлар ва ҳатто ҳақоратлардан иборат эди.

"Фош этиш" мақсадида танқид остига олинган хорижий тарихшуносликда "босмачилик" ҳаракати ва унинг моҳияти ҳақида илгари сурилган ҳолисона қарашлар 80-йиллар охирида совет тарихшунослигига "буржуача сохталаштиришлар" сифатида эмас, ҳақиқат садолари сифатида кириб келди.

IV. 80-йиллар охири — 90-йил. Мамлакатда 80-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган қайта қуриш сиёсати туфайли жамият ҳаёти, партия турмуши, давлат бошқарувини демократлаштириш сари йўл тутилган шароитда нафақат ҳамнафас давр, балки ўтмиш ҳақида ҳам ошқора фикрни билдиришга бир оз бўлса-да, имкон туғилди. Шу озгина имконият, ошқоралик туфайли Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиш жараёни акс эттирувчи ҳаққоний манбаларга йўл очилди. Тарих юзидан туҳмат пардаларини кўтариш, ҳақиқатни эътироф этишга нафақат тарихчилар, балки ҳақиқатпарвар журналистлар, ёзувчилар ҳам киришдилар. Бунга қадар тадқиқотчилар эътиборидан четлатилган, мутлақо махфий сақланган ҳужжатлардан фойдаланишга руҳсат этилиши ҳақиқатни эътироф этувчи манбалар билан танишиш имконини берди.

Ўз ичидан емирилиб, иқтисодий, сиёсий, ғоявий таназзулга юз тутган совет давлати ошқоралик эълон қилиб, маъмурий буйруқбозлик тизимини тугатиш асносида ислоҳотлар ва демократия сари йўл тутса-да, мавжуд тузум ҳукмронлиги шароитида ўз

ҳалокатининг олдини ололмади. Бу давлат ва тузум билан биргаликда унга хизмат қилган ижтимоий фанлар, жумладан тарих фани ҳам айнан шундай ҳалокатга учради. Бу тарих сохталиги, ундаги оқ доғлар беҳисоблиги ошкор бўла бошлади¹. Бундай сохталликларни фош этувчи маълумотлар 1989—90-йиллардаёқ жамоатчилик эътиборига ҳавола этила бошланди. 1989 йилда "Звезда Востока" журналида, 1990 йилда эса СССР Ёзувчилар Союзининг нашри бўлган "Юность" журналида Туркистонда "босмачилик" ҳаракати ҳақида ҳақиқатни эътироф этувчи айрим ҳужжатлар, маълумотлардан парчалар илк бор ошкор этилиб, бу ҳақдаги сохта қарашларга қаттиқ зарба берилди, улар шубҳа остига олиниб, ҳолисона фикр юритишга даъват этила бошланди. Ю. Прапоров мақоласидаги² "босмачилик" ҳаракати, унинг сабаблари, характери ҳақида Туркистон МИК кенгашининг илгари яширилган ҳужжатларидан берилган парчалар, муҳим маълумотлар, П. Ким ва М. Ҳасановларнинг³ мақоласидаги 1921—24-йилларда "босмачилик" деб қораланган фронтга қарши курашда совет ҳукумати қўллаган шафқатсиз тадбирлар, иқтисодий сиёсатдаги зўравонлик, маҳаллий кадрларга ишончсизлик, ҳарбий соҳадаги қатағон чораларини ошкор этувчи далиллар жамоатчилик учун гўёки "Америка кашф этган"дек бўлди. Хорижий тарихшуносликда илгари сурилган фикр-мулоҳазаларда жон борлигидан, улар асоссиз эмаслигидан огоҳлантириб, тадқиқотчиларни янги изланишларга чорлади.

Шу тариқа 80-йиллар охири — 90-йилга келиб, "босмачилик" муаммоси "фуқаролар уруши" тарихи таркибидан чиқиб, алоҳида мавзу сифатида (худди 20-йиллардагидек) кун тартибидан жой олди. Бироқ унинг ҳаққоний тарихи мустабид совет тузуми даврида эмас, мустақиллик шароитида яратилишга мушарраф бўлди.

Совет тарихшунослигидаги 80-йиллар охири ва ҳатто 90-йиллар бошида юз кўриб улгурган охириги нашрлар⁴ эса сохта совет тарих фанининг сўнгги нафаси бўлиб, ҳатто "хотима" учун ҳам

¹ Устинов В.М. Воюющая партия/ Годы гражданской войны и военной интервенции // Вопросы истории КПСС. 1990. № 1; Литвин А.Л. Историки спорят. 13 бесед. М.: 1989.

² Прапоров Ю. Белое солнце пустыни // Юность. 1990. №1.

³ Ким П., Хасанов М. Басмачество: 1921—1924 г. // Звезда Востока. 1989. № 6. С. 141-150.

⁴ Хроника событий гражданской войны в Узбекистане. (1918—1919 гг.). Т.: 1991; Назаров М.Х. Командующий Туркфронтом. Т.: 1991; Оронюк Б., Темирходжаев П. Центр-Туркестану. Помощь Российской Федерации трудящимся Туркеспублики в социалистическом строительстве. (1917—1924) Т.: 1989.

ярамади. Чунки бу вазифани, яъни "Хотима"ни ошкоралик, қайта куриш туфайли янграб улгурган ҳақиқат садолари ясади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, 1918—1924 йилларда Туркистон халқлари совет ҳокимиятига қарши олиб борилган адолатли кураш воқеалари совет тарихшунослигида, адабиётларида ўзининг холисона ва ҳаққоний талқинини ололмади. Бунинг сабаби биринчидан, юқорида қайд этилганидек, бу кураш совет давлати ва тузумига қарши қаратилганлигида, иккинчидан эса, совет тарихшунослигининг партиявий фанга айлантирилиб, ғаразли мақсадларга, ҳукмрон давлат манфаатлари хизматига бўйсундирилганлигида, унинг ғайриилмий услубий асосларида эди. Совет тарихшунослигининг назарий услубий асослари халқнинг ҳаққоний тарихини эмас, синфий кураш тарихини ёритишга, тарихни ҳукмрон коммунистик мафкура ақидаларига мослаштиришга қаратилган эди, улар ҳаққоний илмий тадқиқот усулларига эмас, ғайриилмий, чекланган, синфийлик, партиявийлик тамойилларига асосланган эди. Ўтмишга бундай ғаразли мақсадларда ва асосларда ёндошув пировардида ҳаққоний тарихни эмас, сохталаштирилган, ғоялаштирилган тарихнинг яратилишига олиб келди. Реал ҳаётни, ҳақиқий аҳволни акс эттирмаган, синфий ғоя ва ғайримиллий мафкура манфаатига мослаштирилган бу тарих сунъий асосда яратилди, яъни воқелик нотўғри талқин этилиб, ўтмиш сохталаштирилди. Аввалига большевикча, кейинроқ эса ленинча концепция(талқин) деб аталган бу концепцияда Туркистонда совет ҳокимиятига қарши курашнинг қуйидаги асосий масалалари мутлақо нотўғри, ҳақиқий аҳволга зид баҳо олди:

1. Курашнинг сабаблари, моҳият, мақсадлари.
2. Курашнинг умумхалқ характери, оммавий халқ ҳаракати тусини олгани.
3. Курашда зиёлиларнинг роли.
4. Кураш сардорларининг шахси, сиёсий қарашлари ва мақсадлари.
5. Кураш frontiдаги ички аҳвол. Моддий, ҳарбий таъминот, ғоявий-сиёсий раҳбарлик, ҳарбий таълим, интизом.
6. Курашга кенг халқ оммасининг муносабати.
7. Ташқи омиллар ва уларнинг роли, аҳамияти.
8. Курашнинг сўнги босқичлари, мағлубият сабаблари.
9. Мустабид совет ҳокимиятининг ҳарбий-сиёсий тадбирлари — оммавий қирғин, қатағонлар, иқтисодий зўравонлик, кўзбўямачилик ва ҳийла-найранглар.

Бу масалаларнинг совет тарихшунослигида қандай талқин этилгани, сохталаштирилгани ва улар қандай асосда қарор топгани юқорида аниқ мисолларда қайд этилди.

Совет тарихшунослиги даврида сохта расмий қарашларни асослаш учун хизмат қилмаган ҳаққоний маълумотлар атайин эътиборсиз қолдирилди, яширилди ёки моҳияти сохталаштирилди. Масалан, совет адабиётларида курашни мутлақо қоралаш мақсадида уни жинойий талончилик, босқинчилик сифатида таърифлашга зўр берилади (айниқса 1918 ва 1923 йиллардаги воқеалар талқинида). Бундай хулосалар ҳақиқий аҳволни қай даражада акс эттирганлигини фақатгина аниқ тарихий фактлар асосида аниқлаш мумкин. Шу ўринда архив манбаларида сақланиб қолган муҳим бир тарихий ҳужжат — миллий озодлик учун кураш fronti сардорларидан Муҳаммад Аминбек (Мадаминбек), Холхўжа, Эргашларнинг совет ҳокимиятига мурожаатномасини келтириш ўринлидир. Мурожаатнома Андижон депутатлар кенгашига юборилган бўлиб, у ердан Тошкентга Халқ Комиссарлари Кенгашига телеграмма орқали маълум қилинган. Унда жумладан шундай дейилган:

"Андижонлик товаришлар! Биз сизларга шуни маълум қиламизки, Сизлар Қўғай қишлоғига келиб, тинч аҳоли уйларига ўт кўйгансизлар. Бекор бу ишни қилдингизлар, агар бундай иш яна бирор марта қайтарилса, у ҳолда сизларнинг станцияларингиз, завод, уйларингизга ҳам шундай ўт қўямиз. Агар сиз урушишни хоҳласангиз, биз билан урушингиз, халқ билан эмас. Биз барча тинч аҳолини хоҳ у ўрис бўлсин, хоҳ у яҳудий, хоҳ у арман бўлсин, хоҳ у сарт — барчасини баробар ҳисоблаймиз. Кун бўйи пешона терини тўкиб ишлаган камбағал одамларга бундай зарарлар келтириш инсофдан эмас. Урушиш керак бўлса, сизлар билан мана биз урушамиз, тинч халқ эса сизлар билан ҳам, бизлар билан ҳам урушмайди. Агар сизлар халққа қарши урушни давом эттираверсангиз, у ҳолда 3 кун ичида Тошкентдан то бу ергача бирорта ҳам бутун нарсангиз қолмайди. Имзолловчилар: Мадаминбек, Эргаш кўрбоши, Холхўжа, Эшматбойвачча, Маҳкамхўжа, Фаёз Махсум"¹. 1918 йилда ёзилган бу мурожаатнома совет тадқиқотларида илмий истеъмолга киритилмай, мутлақо эътиборсиз қолдирилган, чунки ушбу ҳужжат жинойий хатти-ҳаракатларда айнан совет ҳокимияти айбдор эканлигини, "босмачилар" деб қораланганлар эса, аксинча, тинч аҳолига озор бермасликни талаб қилган халқпарвар инсонлар эканлигини исботловчи далил эди. Архив ва бошқа турдаги манбаларда бундай маълумотлар кўплаб учрайди, улар курашнинг бошқа масалаларини ҳам ойдинлаштиришга ёрдам беради. Аммо улар совет даврида атайин илмий истеъмолга киритилмади, яшириб келинди. Чунки бу маълумотлар совет ҳокимиятига қарши курашганлар эмас, аксинча, совет қўшинлари босмачи бўлган-

¹ ЎЗР МДА, ф.25. 1-рўйхат. 79-йиғма жилд, в. 19-20.

лигини фош этарди. Озодлик ҳаракатини қоралашдан асосий мақсад ҳам айнан шу ҳақиқатни яшириш эди. Айнан шу мақсадларда коммунистик мафкура маддоҳлари "синфий кураш", "фуқаролар уруши" ҳақидаги уйдирмаларни тўқиб чиқардилар, бу уйдирмаларни асословчи "большевикча", "марксча-ленинча" концепцияни асослаш учун тарихий тадқиқотларда амал қилувчи холислик, ҳаққонийлик, тарихийлик тамойилларидан воз кечилди. Туркистондаги 1918—1924 йиллардаги воқеаларни шу тамойиллар асосида ўрганган хорижий тарихшуносликда эса бу масалада мутлақо ўзгача илмий хулосалар илгари сурилди.

III БОБ

ТУРКИСТОНДА МУСТАБИД ТУЗУМГА ҚАРШИ КУРАШ МАСАЛАЛАРИ ХОРИЖИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги қўлга киритилгач, хорижий мамлакатлар билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўринни эгаллаш — Ўзбекистоннинг халқаро алоқалардан кўзлаган асосий мақсади сифатида белгиланди. Шу мақсадларда нафақат иқтисод, балки илм, маданият, фан-техника соҳасида ҳам жаҳон миқёсида ўзаро илмий-амалий алоқаларни йўлга қўйиш, амалга ошириш учун катта эътибор қаратилиб, зарур имкониятлар яратилди. Ўзбекистон зиёлилари, хусусан ижтимоий соҳа (тарих, адабиёт, фалсафа, сиёсатшунослик ва б.) вакиллари учун хорижда олиб борилган ёки олиб борилаётган тадқиқотлар билан яқиндан танишиш, уларни ўрганиш учун катта имкониятлар яратилди.

Собик СССР даврида халқимиз учун мутлақо "ёпиқ" бўлган, қоралаб кўрсатилган хорижий тарихшуносликни ўрганиш, уларни таҳлил этиш учун мустақиллик даврида яратилган имкониятлар тарихчилар учун жуда кўп янгиликларни кашф этиб, илгари маъхум ёки махфий тутилган сирларни ошкор этди, сохталиклар, тухматларни фош қилди.

Коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ҳукм сурган цензура, гоёвий тайиқ шароитида мамлакатимизга олиб кирилиши, халқимизга етказилиши тақиқланган хорижий тадқиқотлар мустақиллик шарофати туфайли ватанимизга кириб кела бошлади, кутубхоналардаги махсус фондларда танқид учун ягона нусхаларда яшириб сақланган хорижий адабиётлардан фойдаланишга рухсат этилди, эркин фикрлаш, ахборот олиш ҳуқуқи, фикрлар хилма-хиллиги учун зарур имконият ва ҳуқуқий кафолат яратилди, чет эллик тадқиқотчилар билан алоқалар ўрнатишга кенг йўл очиб берилди. Натижада тарихчи олимлар учун

жаҳоннинг турли тилларида Ватанимиз тарихи ҳақида яратилган муҳим асарларни ҳолисона, гоъвий, мафкуравий тазйиқлардан холи равишда, илмий асосда ўрганиш имкони юзага келди.

Дастлабки изланишлардан маълум бўлишича, йигирманчи аср мобайнида Ўрта Осиё халқлари тарихи жаҳон тарихшунослигининг диққат марказида турган муаммолардан бири сифатида дунёдаги энг ривожланган мамлакатларда алоҳида эътибор билан ўрганилиб, турли тилларда яратилган ўнлаб тадқиқотларга мавзу бўлиб келган. Айниқса Ўрта Осиё халқларининг янги тарихи (XIX асрнинг II ярми — XX аср)га эътибор катта бўлиб, бу аввало жаҳон цивилизациясида алоҳида ўрин тутган, муҳим жуғрофий-сиёсий аҳамиятга молик минтақада Россия империяси, 1917 йилдан эса совет давлати ҳукмронлигининг зўрлик билан ўрнатилиши ҳамда бу воқеалар моҳиятининг бузиб кўрсатилиши билан изоҳланади.

XX асрнинг I ярмида Ўрта Осиё тарихи хорижда алоҳида тадқиқотчилар — сайёҳлар, мухожирлар томонидан мустақил равишда, 50-йиллардан бошлаб эса махсус ташкил этилган илмий марказларда аниқ дастурлар асосида, махсус фондлар ва давлат томонидан ажратилган маблағлар эвазига, йирик мутахассис олимлар томонидан яқка ва жамоа тартибида ўрганилиб борилди.

"Советшунослик", "Ўртаосиёшунослик" марказлари сифатида номланган бу илмий марказлар фаолиятида икки тизим орасидаги мафкуравий курашлар, стратегик мақсад ва манфаатлар қандай ўрин тутгани алоҳида мавзу. Энг муҳими — уларнинг илмий натижаларини ўрганиш бўлиб, бу бизга ушбу масалада хорижий тадқиқотчиларнинг хулосалари, тасаввур ва мулоҳазалари билан танишиш, уларнинг ютуқларидан баҳраманд бўлиш, камчиликларини аниқлаш, ҳамкорликдаги изланишлар зарурияти ҳамда истиқболини белгилаш имконини беради.

Мафкуравий тазйиқлардан, чеклашлар ва цензурадан холи равишда ривожланган хорижий тарихшуносликда Ўрта Осиё халқларининг XX аср тарихида муҳим ўрин тутиб, чуқур из қолдирган воқеалар — Туркистонда миллий озодлик учун курашлар қандай баҳоланди? Бу муаммо кимлар томонидан, қандай манбалар асосида ўрганилди? Хорижий тадқиқотчилар бу воқеалар ҳақида қандай фикр-мулоҳазалар ва хулосаларга келдилар? Уларнинг ютуқ ва камчиликлари қандай? Хорижий тадқиқотчилар билан ҳамкорлик зарурияти нималарда намоён бўлади. Бундай ҳамкорлик истиқболи қандай? Бу масалаларни Туркистон мустақиллиги учун олиб борилган ҳар икки муҳим тарихий ҳодисанинг хорижий тарихшуносликдаги талқинини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш асосида аниқлаштириш мумкин. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу тадқиқот доирасида Туркистон

мустақиллиги учун кураш воқеаларига доир инглиз, немис, француз ва турк тилларида яратилган барча тадқиқотларни беистисно қамраб олиш имкони йўқлиги туфайли, биз ўз изланишларимизда энг йирик ва муҳим тадқиқотлардаги хулосаларни, умумий ва ўзига хос хусусиятларни, турлича қарашлар ва асосий илмий натижаларни, мунозарали ва мавҳум масалаларни аниқлаш билан чекландик¹. Хорижий тадқиқотлар манбалари ва муаллифлари, уларнинг муаммо тарихшунослигига қўшган ҳиссаларини аниқлашга ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

1-§. Туркистондаги 1916 йил кўзғолони хорижий тарихшунослик талқинида

Туркистонда 1916 йил кўзғолони Россия истибдодига қарши кўтарилган энг йирик ва оммавий кўзғолон сифатида Ўрта Осиё халқларининг XX аср тарихига бағишланган хорижий тадқиқотларда алоҳида диққат эътибордаги масала бўлиб келган. Хорижий тарихшунослик намуналари таҳлилидан маълум бўлишича, ушбу муаммонинг немис ва турк тилларида ёзилган тадқиқотлардаги талқинида муҳожир ватандошларимизнинг ўрни ва роли катта бўлган. Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Боймирза Ҳайит, Абдулла Ражаб Бойсун каби муҳожирликдаги ватандошлар ўзларининг 40-йиллардаги Туркистон тарихига доир тадқиқотларида бу масалага катта эътибор қаратадилар ва ушбу кўзғолонни Россия империясининг мустамлакачилигига қарши кўтарилган энг йирик миллий ҳаракатлардан бири сифатида баҳолайдилар².

Инглиз тарихшунослигида³ эса 1916 йил кўзғолони ҳақидаги қарашлар ва тасаввурларнинг шаклланиши 50-йиллардан бошланди ва бунда юқорида қайд этилган муҳожирларнинг тадқиқотлари муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилди. Хорижий тарихшуносликни ҳар бир асар ёки тадқиқот мисолида эмас, улардаги асосий хулосалар, умумий ёки мунозарали қарашлар, манбавий асосларини аниқлаш асосида таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир, чунки улар 1916 йил воқеаларининг баёни билан эмас, айнан юқорида қайд этилган масалалар бўйича ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради.

¹ Бизни қизиқтирган айрим адабиётларни топиш имкони бўлмаганидан иккиламчи манбалардан фойдаланилди.

² Zeki Velidi Togan. Bugunki Turkili ve yakin Tarihi. Istanbul. 1942—1947. Abdulla Rajab Baysun. Turkistan milli Hareketleri. Istanbul. 1945. Baymirza Hayt. Turkestanning gisgaca tarihi. Berlin. 1944.

³ Edward Denis Sokol. The revolt of 1916 in Russian Central Asia. Baltimore. 1954. Charles Hostler. Turkism and the Sarts. London. 1957. A. Pirce. Russian Central Asia. 1960.

Энг аввало шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, хорижий тарихшуносликда қўзғолон сабаблари сифатида Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилик зулми ва истибдоди яқдиллик билан эътироф этилади, унинг умумхалқ характери оммавий тус олгани тан олинади. Бироқ кураш йўналиши, усуллари ва хусусиятлари ҳақида турлича мулоҳазалар қайд этилади. Бу масалаларни баҳолашда муҳожирлар қаламига мансуб тадқиқотлар асосида ривожланган немис-турк тарихшунослиги алоҳида ажралиб туради. Юқорида номлари қайд этилган муҳожир ватандошларнинг немис ва турк тилларидаги асарларида 1916 йил воқеалари Туркистондаги Россия ҳукмронлигига қарши қаратилган йирик миллий ҳаракат сифатида баҳоланади.

Инглиз тарихшунослигида бу воқеалар ҳақида айни бир пайтда қуйидагича мулоҳазалар илгари сурилади.

1. 1916 йил қўзғолони Россия зулми ва ҳукмронлигига қарши кураш эди.

2. 1916 йил қўзғолони мусулмонларнинг кофирларга, яъни ғайридинларга қарши азалдан олиб борган диний курашларнинг бир кўриниши эди.

3. 1916 йил қўзғолони нафақат Россияга, балки Туркистондаги барча русларга қарши кураш, яъни миллий уруш эди.

Қўзғолонни диний ҳаракат сифатида тасаввур қилган муаллифлар қўзғолон давомида айрим ноҳияларда, масалан Жиззахда қўзғолон диний шиорлар остида дин пешволари — эшонлар раҳбарлигида уюштирилганлиги ҳақидаги маълумотларга асосланадилар. Қўзғолонни миллий уруш сифатида баҳоловчи муаллифлар эса асосан Егтисув вилоятининг айрим уездларида маҳаллий аҳоли билан ҳукмрон миллат вакиллари (руслар) орасида бўлиб ўтган тўқнашувлар ҳақидаги маълумотларга асосланадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бундай мулоҳазаларни илгари сурган хорижий тадқиқотчилар учун совет нашрлари асосий манба бўлиб хизмат қилган. Масалани бир ёқлама, синфий нуқтаи назардан ёритган совет нашрларида берилган чекланган маълумотларга асосланиш, маҳаллий шарт-шароит, хусусиятлар ва реал аҳволдан беҳабарлик муаллифларни шундай асоссиз, умумлаштирилган хулосаларга олиб келган.

Хорижий тарихшуносликда қўзғолонни диний ҳаракат сифатида баҳолашга асос бўлган Жиззах воқеалари хусусида тўхталиб, шуни қайд этиш лозимки, бу ерда қўзғолонга бош бўлган эшонлар, яъни дин пешволари халойиқни "Мусулмонобод қиламиз!", "Ўлган шаҳид, ўлмаган ғозий!" деган шиорлар билан жангга бошлаганлар. Рус тилида бу шиорлар "ғазавот", яъни мусулмонларнинг ғайридинларга қарши кураши сифатида талқин этилган. Ваҳоланки, ишончли манбалар, хусусан воқеалар гувоҳи,

ёзувчи Назир Сафаровнинг хотираларида қайд этилишича, шундай даъват билан жангга кирган халойиқ тўғридан-тўғри мустабид ҳукуматнинг ҳарбий кўшинлари билан тўқнашган. Тинч рус аҳолиси вакилларининг гаровга олингани ҳақида мустабид маъмурияти бўрттириб кўрсатган маълумотларни эса холис замондошлар тасдиқламайдилар. Чунончи, Жиззахда бўлиб қайтган Россия Думаси депутатлари кўзғолонни бостирган рус маъмуриятининг ваҳшийлигини кескин қоралаган ҳолда кўзғолончилар тинч рус аҳолисига нисбатан ноҳўя хатти-ҳаракат қилгани ҳақида оғиз ҳам очмайдилар. Ваҳоланки, рус халқининг вакили бўлган депутат учун ҳақиқатни яширишга на бир ҳолат ва на бир зарурият бор эди.

Кўзғолон сардорлари бўлмиш дин пешволари томонидан илгари сурилган даъватнинг асл мазмуни қандай эди? "Мусулмонобод қиламиз!" шиори туб аҳолиси мусулмон бўлган Туркистонда озод, тинч, эркин мамлакат ва давлат қуришга даъват бўлиб, бу мақсадга чор Россиясининг мустамлакачилигидан халос бўлиш ва мустақилликни қўлга киритиш орқали эришиш назарда тутилган. Маълумки, Туркистонда Россия ҳукмронлиги даврида дунёвий ва диний илмнинг янада чекланиши, ислом маърифатининг сусайиши халқ турмушида консерватизм ва мутаассиблик каби иллатлар пайдо бўлишига, маънавий қашшоқликка, қолюқликка олиб келди. Лекин исломнинг маънавий қудрати маҳаллий аҳоли орасида ахлоқий покликни, гуноҳдан қўрқиш, ҳалоллик, ғайридинлар билан муроса қилиш, улар билан тинч яшаш, аёллар ва болаларга раҳм-шафқатли бўлиш каби хислатларни сақлаб турган. Шу сабабли ҳам ғайридин миллат давлати бўлган Россиянинг Туркистондаги ҳукмронлиги, унинг чексиз истибдоди даврида ҳам маҳаллий аҳоли бирор марта диний урушга, ғазавотга жазм этмади, ўлкадаги рус аҳолисидан азият чекса-да, унинг қонини тўкмади. Бу ҳол 1916 йил кўзғолонида ҳам яққол намоён бўлган. Оммавий халқ курашида маҳаллий аҳоли рус маъмурияти ва ҳарбий кучлари билан тўқнашди. Ниҳоятда санокли даражада, бирор-бир чекка қишлоқда бир аламада исёнчи рус маъмури ёки деҳқонидан ўзига етказилган азоблар, ҳақорат, тортиб олинган ер мулки учун ўч олган бўлса, бу ҳол бутун кўзғолон шундай тус олган, деган хулоса учун асос бўла олмайди. Ҳатто Жиззахдаги энг йирик ғалаёнларда ҳам кўзғолончилар фақат ҳарбий куч ва маъмурият билан тўқнашганлар.

"Мусулмонобод қиламиз!" шиорининг яна бир маъноси шундаки, мусулмон бўлган Туркистон аҳолиси учун дин ва Ватан тушунчаси ягона ва муқаддас эътиқод сифатида бир-бири билан узвий боғлиқликда англашилган, "Ватанни севмоқ иймондандур!" деган муқаддас ҳадисда ҳам шу маъно мужассам бўлиб,

Ватан озодлиги, диний эътиқод эркинлиги, иймон бутунлиги Ватанга салоқатни англаган. Яъни мусулмонобод қуриш — Ватанни мустақил қилишни, иймонни тиклашни, мусулмонларни, яъни маҳаллий аҳолини озод қилишни англаган. Бироқ бундай тушунчалардан, маҳаллий хусусиятлардан, реал аҳвoldан беҳабар ғарб талқикотчилари биргина шу шиор асосида, унинг маъносини англамай туриб, унга қўзғолонда қандай амал қилиганини аниқламасдан, бошқа манбалар, хусусан замондошлар кўрсатмаларини ўрганмасдан туриб, қўзғолонни "диний кураш" сифатида нотўғри баҳолаганлар, асоссиз мулоҳазаларни илгари сурганлар.

Қўзғолонни "фақатгина Россия давлатига эмас, балки Туркистондаги барча русларга қарши қаратилган ҳаракат" сифатида тасаввур этувчи хорижий талқикотчиларнинг мулоҳазалари ҳам худди шу тариқа юзага келган. Чунончи, улар далил сифатида қайд этган Еттисувдаги чекланган доирадаги миллий низолар айрим рус қишлоқлари ҳамда қирғиз овуллардагина содир бўлган бўлиб, улар шу доирадан четга чиқмаган. Лекин рус маъмурияти бу ҳақда атайин ёлғон мишмишлар тарқатиб, сохта ахборотлар бергани ва бу билан ҳар икки миллатни — руслар ва қирғизларни бир-бирига атайин гижгижлагани турли манбаларда, чунончи Туркистон генерал-губернатори А.Н. Куропаткин кундалигида, Г.И. Бройдо кўрсатмаларида ҳам қайд этилган. Ниҳоятда чекланган доирада бўлса-да, бундай воқеалар содир бўлишига қандай сабаблар бор эди? Биринчидан, ниҳоятда шиддат билан кучайиб, оммавий тус ола бошлаган ғалаёнларни бостиришга ожиз бўлиб қолган мустабид ҳукумат маъмурияти вилоятдаги рус деҳқонларини (мужикларини) зудлик билан қуроллантира бошлаган. Ўз ожизлигини яшириш, тинч аҳоли кучидан фойдаланиш мақсадида русларга гўёки маҳаллий аҳоли томонидан тайёрланаётган ҳужум хавфи ҳақида ёлғон уйдирмалар тарқатиб, уларни атайин гижгижлаган. Рус деҳқонларидан ҳатто жазо отрядлари тузилган. Қуролланган руслар мудофаага эҳтиёж туғилмасданоқ, сохта уйдирмалар билан гижгижлатилиб, ҳужумга жўнатилган, бу эса Еттисувдаги маҳаллий аҳолини жавоб чораларига ундаган.

Иккинчидан, Еттисувда ва умуман, Туркистондаги рус аҳолиси бу ердаги маҳаллий аҳолининг ер-суви ва мулкани мустабид ҳукумат ёрдамида тортиб, эгаллаб олган ва ҳамиша уларга нисбатан ўз устунлигини ҳис этиб, ўзини ҳукмрон ва ғолиб миллат сифатида тутган, бунда ҳамиша мустабид ҳукуматга таянган. Яъни рус аҳолиси ва мустабид ҳукумат мустамлакачиликда бир-бирига таянч бўлган, биргаликда маҳаллий аҳолини таҳқирлаган. Натижада, ҳатто тинч рус аҳолиси ҳам мустамлакачилик сиёсатининг таянчи ва ижрочиларига айланганлар, мустабид

ҳукумат ёрдамида маҳаллий аҳолини эзиб, унинг нафратини кўзгаб келганлар. Бу айниқса, Россиядан минглаб рус оилалари кўчиб келтирилган, аҳолидан ер-суви тортиб олинган Еттисув вилоятида яққол намоён бўлган. Аграр ва миллий сиёсатдаги адолатсизлик миллий низоларга олиб келган. Бу ҳолатлар 1916 йил воқеалари давомида мустабид ҳукумат томонидан атайин авж олдирилган ҳамда айрим қишлоқ ва овулларда миллатлараро тўқнашувларга олиб келган. Лекин бу тўқнашувлар ҳатто бир уезд доирасида ҳам оммалашмагани, кўзғолон миллий ёки диний уруш тусини олмагани замондошлар томонидан ҳам эътироф этилади. Бироқ бундан беҳабар айрим хорижий тадқиқотчилар бир қишлоқ ёки овул ҳудудида ҳукумат атайин уюштирган тўқнашувларни умумлаштириб, кўзғолонни бутун Туркистон миқёсида "барча русларга қарши олиб борилган ҳаракат" сифатида баҳолашга уринадилар. Ваҳоланки, чекланган доирада содир бўлган бу тўқнашувларда тинч рус аҳолиси қўлига қурол олиб, мустамлакачи ҳукуматни ҳимоя қилган жангарилар сифатида майдонга чиққан, маҳаллий аҳоли эса уларга қарши чиқиб, ўз ҳаёти, оиласи, Ватани, ер-сув ва қишлоғини ҳимоя қилган озодлик кучлари сифатида курашган. Шу сабабли ҳам бу тўқнашувлар миллий уруш эмас, миллий озодлик кураши сифатида баҳоланишга лойиқ. Лекин масаланинг бу томонидан беҳабар ғарб тадқиқотчилари чекланган маълумотлар асосида нотўғри ва асосиз мулоҳазаларни илгари сурадилар.

Муҳожир ватандошлар, яъни воқеалар гувоҳи бўлган, маҳаллий шарт-шароит, реал аҳволдан яхши хабардор муаллифлар ижодида эса 1916 йил воқеалари Россиянинг ҳукмронлигига қарши олиб борилган миллий ҳаракат сифатида Эътироф этилади, Жиззах воқеалари бунинг яққол ифодаси эканлиги алоҳида таъкидланади, кўзғолоннинг моҳияти, мақсадлари тўғри баҳоланади. Улар ўз тадқиқотларида чекланган доирадаги воқеаларнинг тафсилотларига эмас, кенг ва чуқур мушоҳада асосида муҳим ва йирик галаёнлар, аниқ тарихий фактларга асосланиб, маҳаллий омиллар, хусусиятларни эътиборда тутиб, тўғри назарий хулосалар қилишга уринадилар. Чунончи, Боймирза Ҳайит асарларида кўзғолон тўсатдан бошланиб кетгани, унда бутун Туркистон миқёсида бирлаштирувчи куч ёки раҳбар бўлмагани алоҳида таъкидланиб, бу мағлубият сабабларидан бири бўлгани кўрсатиб ўтилади¹, Мунаввар Қори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Қори Комил, Обиджон Маҳмуд каби зиёлилар галаёнларга уюшқоқлик тусини беришга уринганлари, бу натижа бермагани ҳам қайд этилади, 1916 йил воқеаларининг Давлат Думасидаги муҳокамаси ҳақида маълумот берилади. Бу маса-

¹ 184 В. Hayit. Turkestan im XX Jahrhundert. p.206.

лалар совет тарихшунослигида қандай ёритилгани эътиборга олинса, тарихий ҳақиқат хорижий тарихшунослиқда, (хусусан, муҳожир ватандошлар ижодида) 40—50-йиллардаёқ ўзининг холисона баҳосини олгани янада аниқлашади.

Хорижий тарихшунослиқда кўзғолоннинг мағлубиятга учраш сабаблари сифатида унинг уюшмагани, бошқарувчи, бирлаштирувчи куч ёки раҳбар бўлмаганидан ташқари кўзғолончиларнинг қуролланмагани, рус қўшинлари ҳарбий жиҳатдан бир неча бор устун бўлганлиги ҳам кўрсатиб ўтилди. Кўзғолон сабоқлари сифатида кураш тажрибаси, бирлашиш ва қуролланиш зарурияти англаб етилгани ва кейинчалик, совет ҳокимиятига қарши курашларда бунга алоҳида эътибор берилгани таъкидланади.

Бу ҳаққоний эътироф ва хулосалар совет тарихшунослигидаги ғоялаштирилган ва сиёсатлаштирилган қарашларга мутлақо зид бўлиб, коммунистик мафкура ақидапарастлари уларни тан олиш ёки бу ҳақда баҳслашиш у ёқда турсин, совет халқи, хусусан Ўрта Осиё халқига етиб келишини ҳам истамас эдилар, шу сабабли хорижий адабиётлар танқидига бағишланган мақола-ларда бу ҳақда сўз ҳам бормайди, аксинча хорижий тарихшунослик 1916 йил воқеаларини мутлақо бузиб талқин этганликда айбланади¹. Ваҳоланки, юқорида қайд этилганидек, немис ва турк тилларида муҳожир ватандошларимиз томонидан яратилган хорижий тарихшунослик намуналари муаммонинг холисона талқинини акс эттирган ҳаққоний илмий-назарий хулосалари билан эътиборга лойиқдир.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, 1916 йил кўзғолонининг хорижий тарихшунослиқдаги талқинини баҳолашда ёки аниқлашда, энг аввало, унинг кўзғолон моҳияти, сабаблари ҳақидаги холисона хулосаларини қайд этиш лозим. Совет тарихшунослигидан фарқли равишда хорижий тарихшунослиқда бу масала ҳаққоний баҳолашиб, кўзғолоннинг Туркистондаги Россия ҳукмронлигига қарши қаратилгани эътироф этилган, шунингдек, кўзғолоннинг умумхалқ ва оммавий кураш тусини олгани таъкидланган. Бироқ хориждаги айрим тадқиқотчиларнинг манбалар билан танишиш имкони ниҳоятда чекланганлиги ва асосан, совет наشرларига асослангани уларни кўзғолон йўналиши, характерли хусусиятлари ҳақида турлича, чекланган, асоссиз, нотўғри мулоҳазаларга олиб келган ва бу аввало, ғарб тарихшунослигининг баъзи намуналарида яққол намоён бўлган. Маҳаллий хусусиятлар, шарт-шароитлардан беҳабарлик, чекланган доирадаги маълумотларнинг асоссиз равишда бутун

¹ Юсупов Э., Турсунов Х. К истории восстания 1916 года // Общественные науки в Узбекистане. 1981. №4. Б.26-29.

Туркистон миқёсида умумлаштирилиши уларнинг муаллифларида нотўғри тасаввурлар уйғонишига сабаб бўлган.

Немис ва турк тилларида яратилган хорижий тарихшунослик намуналари эса бу масалага чуқур ва атрофлича ёндошуви ҳамда ҳаққоний назарий, илмий хулосалари билан ажралиб туради ва бу аввало, уларнинг муаллифлари Туркистон тарихидан яхши хабардор муҳожирлар эканлиги билан изоҳланади. Айнан шу тадқиқотларда 1916 йил воқеалари илк бор ўзининг ҳаққоний ва ҳолисона талқини ҳамда баҳосини олган.

Нафақат совет нашрлари, балки муҳожирлар ижодидан ҳам кенг фойдаланган, уларни ҳолисона таққослаган айрим инглиз тадқиқотчилари 1916 йил қўзғолонининг асл моҳиятини тўғри баҳолай олганлар ва совет тарихшунослигидаги бу масалага ғайриилмий ёндошувни танқид остига олганлар. Чунончи, Р. Пайпснинг асарида¹ совет тарихшунослигида 1916 йил воқеаларини синфий кураш сифатида кўрсатишга уриниш ҳақиқатга мутлақо зид эканлиги 60-йиллардаёқ (бундан 36 йил муқаддам) таъкидланган, қўзғолондаги мулкдорлар ролини инкор этиш ҳам асоссизлиги қайд этилган. Бироқ илмий ҳақиқатни баҳслар билан исботлашдан йироқ бўлган совет тарихшунослиги ўзи тўқиган синфий тарихдан воз кечмай, уни янада сохталаштиришга киришган, хорижий тарихшуносликни ҳаммиша қоралаб, нотўғри талқин этган, бузиб кўрсатиб келган.

Хулоса қилиб айтганда, хорижий тарихшунослик ўз ютуқлари ва камчиликларига эга. Ютуқлар илмий ва тарихий ҳақиқатни ҳолисона тиклашга, уни ошкор этишга, ҳаққоний баҳолашга уриниш, аниқ манбаларга асосланиш, атрофлича мушоҳада юритиш натижаси бўлса, камчиликлар билим ва манбалар доираси чекланганлиги, реал аҳвол, маҳаллий хусусиятлардан беҳабарлик, шошилиш ва юзаки мулоҳазалар натижасидир. Бу ютуқлардан оқилна фойдаланиш, нуқсонларнинг асоссизлигини исботлаш тарихий ҳақиқатни тиклаш учун муҳим ва зарурдир, бу эса, ўз навбатида, илмий ҳамкорликни тақозо этади.

Хорижий тадқиқотчилар билан 1916 йил қўзғолони тарихини ҳамкорликда ўрганиш зарурияти улардаги ҳаққоний илмий-назарий хулосалардан фойдаланиш, камчиликларни тўлдириш билангина белгиланмайди. Энг муҳими — Ватанимиз мустақиллиги учун қон тўккан аждодлар кураши ҳақидаги тарихий ҳақиқатни илмий асосда тўла ва ҳолисона тиклаб, унинг жаҳон тарихшунослигида тўғри ва мукамал ёритилишига, ҳаққоний баҳоланишига эришишдир.

¹ Pipes R. The Formation of the Union. Communism and Nationalism. 1917—1923. Cambridg, 1964.

2-§. Хорижий тарихшуносликнинг 1918—1924 йиллардаги кураш воқеалари ҳақидаги асосий илмий хулосалар

Туркистон мустақиллиги учун совет ҳокимиятига қарши кураш воқеалари ўз давридаёқ жаҳон жамоатчилигининг диққат-эътиборидаги муҳим муаммолардан бирига айланган эди.

Жамият тараққиёти қонунларига хилоф иш тутиб, уларни сунъий равишда ўзгартиришга киришган, хаёлий назария — социализм қуриш ғоялари билан қуролланган совет давлати ўзи ваъда қилган демократик, адолатли тузумни барпо этиш учун зўравонлик ҳамда адолатсизликлардан иборат пойдевор ҳозирлаган 1917—20-йиллардаёқ жаҳон жамоатчилиги унинг Туркистонда зўрлик билан амалга ошираётган бу сиёсатини кескин қоралади.

Россиянинг ўзидаёқ кескин қаршиликка учраган большевиклар ҳали ўз мамлакатларида бирор натижага эришмай, бутун жаҳон "социалистик инқилобининг бешиги" бўлишга даъво қилиб, бу ниятларини амалга оширишда Туркистонни Осиё ва Шарқ мамлакатларига дарвоза ролини ўйновчи, ҳарбий, стратегик, иқтисодий, моддий манфаатларини қондирувчи қарам ўлка бўлиши лозим, деб топдилар. Россия подшолиги зулмидан халос бўлиб улгурмаган Туркистонга янги мустамлакачилик кишанларини кийдириб, бу ўлкадан нафақат иқтисодий бойликлар манбаи, балки Шарқда инқилоб қилиш учун ҳарбий плацдарм (қароргоҳ), сиёсий таянч, тажриба сифатида ҳам фойдаланиш ниятларини яширмадилар. Бу эса ривожланган давлатлар — Англия, Франция, Германия ҳамда АҚШ каби мамлакатларни "коммунизм" ғояларининг жаҳонга экспорт қилишга йўл қўймаслик, унинг олдини олиш чораларини кўришга ундади. Фарб давлатлари шу мақсадларда (ва эҳтимол яна бошқа стратегик, ҳарбий, сиёсий мақсадлар манфаати юзасидан) иш тутган бўлсалар, кўшни ва яқин мамлакатлар — Эрон, Афғонистон, Туркия давлатлари "большевизм" хавфи, чегара "хавфсизлиги" каби сабаблардан ташқари ягона диний эътиқод, яқин кўшничилик алоқалари туфайли ҳам Туркистон маҳаллий аҳолисининг большевикларга қарши кескин ва қонли курашларига хайрихоҳлик билан қарадилар. Шу сабаблар туфайли Туркистонда совет ҳокимияти олиб борган сиёсат ва унга қарши миллий озодлик учун кураш воқеалари юқорида қайд этилган мамлакатлардаги расмий ва ҳарбий доиралар ҳамда матбуотнинг алоҳида эътиборида бўлди.

1920 йиллардаёқ инглиз, француз, турк матбуотида Туркистондаги воқеалар хусусида илк мақолалар¹, рисоалар² чоп этила бошланган. Муаммони тарихий нуқтаи назаридан ўрганиш асосан 20-йиллар ўртасидан, аниқроғи иккинчи ярмидан бошланди ва совет тарихшунослиги билан баб-баробар, ғоявий курашлар тўлқинида, мафкуравий тазйиқларсиз, жаҳоннинг турли тилларида ривожланиб келди.

Бизнинг мазкур тадқиқот доирасида қарийб 70 йил давомида турлича сиёсий қарашлар, ғоявий оқимлар, мафкуравий йўналишлар, илмий марказлар таъсири остида, турли мамлакатларда, турли тилларда ривожланиб келган бой хорижий тарихшуносликни ҳар бир асар мисолида ҳамда беистисно таҳлил этиш имкони чекланган, албатта. Бироқ унинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни, алоҳида мамлакатлар доирасидаги ўзига хос ва бутун жаҳон миқёсидаги умумий хусусиятлари, илмий натижалари ҳақида қисқа, аниқ маълумотлар бериш мумкин.

Энг аввало шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, хорижий тарихшунослик намуналарининг илмий қимматини баҳолашда тадқиқотлар мазмуни ва моҳиятига халқаро аҳвол, совуқ уруш муносабатлари (50—60-йиллар), сиёсий, иқтисодий, стратегик манфаатлар, ғоявий курашлар, таълимот ва оқимлар (антикоммунизм, марксизм-ленинизм, маккартизм ва ҳ.к.), сиёсий, мафкуравий кураш каби омиллар ўз таъсирини ўтказганини эътиборда тутмоқ зарур. Бироқ, бу омиллар тадқиқотларнинг илмий қимматини баҳолашда бош ва асосий мезон бўла олмаслигини ҳам унутмаслик, уларга мутлақо ҳолисона асосда ёндошиш заруриятини чуқур англаб етиш лозим. Акс ҳолда бу асарлар мисолида халқаро муносабатлар, ғоявий, сиёсий қарашлар ва манфаатлар таҳлилига берилиб кетиш мумкинки, бу муаммони тарихшунослик эмас, сиёсатшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш вазибаларига жавоб беради.

Айни пайтда сиёсий-ғоявий қарашлар ва таълимотлар баъзи тадқиқотлар йўналишинигина эмас, тадқиқот услуби ва илмий натижаларини ҳам олдиндан белгилаб берганига эътибор бериш лозим. Бу ўринда энг аввало марксча-ленинча дунёқараш назарда тутилади. Дунёни икки қарама-қарши тизимга бўлиб юборган бу таълимот жаҳон миқёсидаги ижтимоий, сиёсий, маданий,

¹ Macartney Gt. Bolshevism as I saw it in Turkestan in 1918 // Journal of the Royal Central Asian Society. vol. VII. London. 1920; Malleson W. The British Military Mission to Turkestan in 1918—1920. // Journal of the Royal Central Society. 1922 vol.9. Chocaev M. The Basmachi movement in Turkestan // The Asiatic Review. London.1928. vol XXIV. April

² Castagne J. Les Basmachis. Le mouvement national des indiqenes e Asia Centrale depuis la revolution d octobre 1924. Paris. 1925.

ғоявий қарашларни ҳам икки йўналишга бўлиб юборган эди. СССР доирасидан чиқиб, жаҳон миқёсида тарғиб этилган, зўрлик билан қарор топтирила бошлаган, пировардида инқирозга юз тутган марксча-ленинча таълимот каби, Туркистон миллий-озодлиги учун кураш воқеаларининг марксча-ленинча талқини ҳам совет тарихшунослиги доирасидан четга чиқиб, дунёнинг турли мамлакатларига тарқалди, гарчи кенг қулоч ёя олмаса-да, айрим асарларга¹ муҳр босиб улгурди. Аслида совет адабиётларининг чет тилдаги инъикоси бўлган бундай санокли асарлар хорижлик коммунистлар қаламига мансуб бўлиб, совет давлатининг сиёсати, "ютуқлари" ҳақидаги сохта ахборотлар таъсирида, совет адабиётлари асосида яратилган. Совет тарихшунослиги билан биргаликда унутилишга маҳқум бўлган бундай асарларга хорижий тарихшунослик талқинида тўхталишга зарурият ҳам йўқ, зеро улар мазмуни ва моҳияти, қайд этилган маълумотлари билан совет адабиётларининг чет тиллардаги нусхаси холос.

Хорижий тарихшуносликнинг қолган асосий қисми совет тарихшунослигида "буржуа тарихшунослиги" сифатида кескин танқид остига олиб келинган.

Ниҳоятда катта ҳажмда, турли даврларда, турли тилларда яратилган бу тадқиқотларнинг илмий қимматини баҳолаш учун фикримизча аввало қуйидаги масалаларни аниқлаштириш лозим, деб ҳисоблаймиз:

1. Хорижий тарихшунослик манбалари.
2. Хорижий тарихшуносликнинг шаклланиши ва ривожланишида айрим шахслар, тадқиқотчилар ва турли омилларнинг роли (илк ва асосий тадқиқотчилар ҳамда уларнинг асарлари, илмий марказлар, жамиятлар, турли ташкилотлар роли, муаммо талқинида оммавий ахборот воситалари, радио, телевидение, даврий ҳамда вақтли нашрларнинг роли).
3. Хорижий тарихшуносликнинг илмий натижалари: асосий масалалар бўйича хулосалар, мунозарали, мавҳум ёки нотўғри талқин топган масалалар.
4. Хорижий тарихшуносликнинг айрим мамлакатлардаги ўзига хос ва жаҳон миқёсидаги умумий хусусиятлари.

Бу масалаларни ҳар бир мамлакат доирасида беистисно ва мукамал ёритишга даъво этмаган ҳолда имкон доирасида маълумот беришга ва ҳозирга қадар кам эътибор берилган Туркия ва Германия тарихшунослигига кенгроқ тўхталишга ҳаракат қиламиз.

¹ Kunitz J. Dawn over Samarkand. The Rebirth of Central Asia. London New York. 1936; Chamberlin W.H. The Russian Revolution 1917—1921. vol1-2. New York. 1935; Mandel W. The Soviet Far East and Central Asia. New York. 1944.

Хорижий тарихшунослик манбалари. Хорижий тарихшуносликнинг илмий ютуқлари энг аввало манбалардан холисона фойдаланиш эркинлиги ва мафкуравий тазйиқлар йўқлиги билан белгиланади, дейилса муболаға бўлмас. Манбаларнинг аксарияти совет давлатида ман этилгани, улар жамоатчиликдан сир тутилгани эътиборга олинса, бу борада хорижий тадқиқотчилар имкониятларини янада аниқроқ тасаввур этиш мумкин. Хорижий тадқиқотларда фойдаланилган манбаларни куйидагича гуруҳлаш мумкин:

а) Туркистонда 1917 йилдан бешлаб 20-йиллар давомида, аниқроғи ўртасига қадар чоп этилган нашрлар. Улардан нусхалар хорижий давлатларга турли йўллар билан олиб кетилган.

б) Туркистонни тарк этган муҳожирларнинг асарлари, эсдалик хотиралари, ёзма архивлари, кўрсатма, далолатлари.

в) Туркистонда 1917 йилдан 20-йиллар ўртасига қадар турли ваколат, вазифалар билан, ҳар хил мақсадларда яшаб, ошқора ва яширин иш олиб борган хорижий фуқаролар, расмий, ҳарбий, сиёсий вакилларнинг¹ хотиралари, фикр-мулоҳазалари.

Шуни қайд этиш жоизки, манбалардан холисона фойдаланиш эркинлиги чекланмаган хорижий тадқиқотчилар улардан тўлиқ, беистисно фойдаланиш имконига эга эмас эдилар, чунки совет давлати архивлари улар учун берк эди, хориждаги манбалар эса бугун дунё — Франция, Англия, Германия, Ҳиндистон, АҚШ, Афғонистон, Туркия ва ҳатто Швецария бўйлаб тарқалиб кетган. Масалан, Францияда Париждаги шарқ тиллари ва цивилизацияси Миллий институти кутубхонасида (Туркистон Мухторияти ҳукумат раҳбари Мустафо Чўқаевнинг шахсий архиви), Туркияда (қўрбошилар Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммадбек ва туркий халқлар озодлиги, тарихи ва маданиятининг жонкуяр тарғиботчиси, таниқли олим Заки Валидий Тўғоннинг хотиралари, ёзма манбалари), АҚШда Колумбия университетининг Бахметьев архивида, Стэнфорд университетининг Г. Гувер номидаги уруш, тинчлик ва инқилоб институти архиви ("оқ архив")да, Гарвард университетида (З.В. Тўғоннинг Туркистон озодлиги учун кураш ҳақидаги қўлёзмасининг инглизча нусхаси), Пешаворда (Туркистон қўрбошиларининг Афғонистон шоҳи билан алоқалари, бу ердаги фаолиятлари ҳақида), Ҳиндистонда (инглизларнинг Туркистон билан алоқалари, иш режалари ҳақида), Германияда (Туркистон Миллий Бирлиги ар-

¹ Маллесон У. — Туркистонда 1918—20-йилларда Британия ҳарбий миссияси раҳбари: Кастанье Ж. — 1917—21-йилларда Туркистонда археология изланишлари олиб борган, сиёсий ҳаётга тортилган Франция фуқароси. Ф.Бейли — инглиз полковниги ҳарбий-дипломатия миссия таркибида 1918 йил Тошкентда бўлган ва бошқалар.

хиви) ва бошқа кўплаб манбаларда совет ҳокимиятига қарши Туркистон миллий озодлиги учун курашнинг турли масалаларини аниқлаштиришда муҳим аҳамиятга эга маълумотлар бор. Бу маълумотлар тўлиқ илмий истеъмолга киритилмаган, қисман фойдаланилган, холос.

Хорижий тарихшуносликнинг шаклланиши ва ривожланиши — да Туркистон муҳожирлари катта роль ўйнадилар. Улар яқин-яқингача, яъни, 1991 йилгача "ватан хоинлари", "буржуа миллатчилари", "империализм малайлари" деган тухмат тамғаси остида қораланиб келинган эдилар. Аслида Туркистонни совет давлатининг таъқиб ва тазйиқларидан, зўравонлик ва зулмидан қочиб тарк этишга мажбур бўлган муҳожирларнинг энг илғор, ватанпарвар вакиллари юртларини фақатгина жон ва мол қайғусини эмас, балки хорижда унинг ҳақиқий ўтмишини, тарихини сақлаб қолиш, тарғиб этиш, мустақиллик ғояларини асослаш, бунга жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратиш мақсадларини кўзлаган эдилар.

Туркистонда совет ҳокимиятига қарши кураш фронтини жипслаштириш, унга миллий мустақиллик ғоясини сингдириш ва бу йўлда бирлашиш мақсадида тузилган, фаолият кўрсатган "Туркистон Миллий Бирлиги"нинг 1922 йил Тошкентда яширин суръатда бўлиб ўтган УП конгрессида "Туркистоннинг миллий талабларини чет эллардаги жамоатчиликка етказиш зарурлиги" ҳақида қарор қабул қилинган¹. Қарорга кўра хорижда М. Чўқаев ва Заки Валидийлар томонидан 1924 йилда "Туркистон Миллий Бирлиги"нинг хорижий кўмитаси тузилган². Аҳмад Заки Валидий ва Мустафо Чўқаевга Туркистон ҳақидаги ҳақиқатни ёзиб, жаҳон жамоатчилигига етказиш вазифаси топширилган³.

20—30-йиллар давомида М. Чўқаев ва З. Валидий томонидан инглиз, француз, немис ва турк тилларида Туркистон воқеаларига оид қатор мақолалар, асарлар чоп этилди⁴ ва улар пировардида шу тиллардаги Туркистон озодлиги учун кураш тарихшунослигининг шаклланиши ва ривожланишига пойдевор бўлди, унинг йўналиши ҳамда моҳиятини белгилаб берди. Айниқса Германия ва Туркияда, шунингдек Францияда ҳам Мустафо Чўқаев ҳамда Заки Валидий Тўғон раҳбарлигида катта ташкилий ишлар амалга оширилди. Чунончи 20-йилларда М. Чўқаев Францияда "Туркистон", Германияда "Ёш Туркистон" журналлари-

¹ Prof. Zeki Velidi Togan. *Hatiralar*. Istanbul — 1969. S. 447.

² Ўша ерда. Б.560; 587.

³ Prof. Zeki Velidi Togan. *Hatiralar*. Istanbul — 1969. S.577-578.

⁴ Zaki Validi Togan. *Fadlans Reiebericht*. Lei psig.1939; Chocaew M. *The Basmaji movement in Turkestan // The Asiatic Review*. London. 1928. Vo 1. XXIV, april; *Turkestan and the Soviet Regim. // Journal of the Royal Central Asian Society*. vo 1. 18 (3). London. 1931.

ни нашр этишни йўлга қўйди, уларга муҳаррирлик қилди. Туркияда ҳам Мустафо Чўқаев, Заки Валидий Тўғоннинг бевосита саъй-ҳаракатлари билан "Янги Туркистон" журнали нашри йўлга қўйилди. Уларнинг саҳифаларида Туркистон мустақиллиги учун кураш тарихи кенг ёритилиб борилди, совет ҳокимиятининг ўлкада олиб бораётган сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти фош этилди. Бу журналларнинг бош ғояси — "Туркистон истиқлоли учун кураш" шиори бўлиб, уларнинг фаолияти шу ғояни асослаш, очиб бериш, кураш воқеаларини ёритишга бўйсундирилган эди. М. Чўқаев¹ ҳамда Заки Валидий Тўғон² асарлари орқали Туркистонда совет ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсати ва маҳаллий аҳолининг унга қарши курашлари тарихи ҳақидаги тарихий ҳақиқат Европа ва Осиё давлатлари жамоатчилигига етказилди. Бу асарлар ҳамда уларга қадар эълон қилинган мақолалар хорижий тарихшуносликнинг кейинги ривожиди муҳим ва ишончли манбалардан бири сифатида эътироф этилиб, кенг фойдаланилди. Чунончи З.Валидийнинг ўз "Хотиралар"ида таъкидлашича унинг Туркистон тарихига оид Туркия ва Мисрда чоп этилган асари немис ва инглиз тилларига таржима қилинган, асарнинг нашр этилмай қолган инглизча нусхаси Гарвард университетиде сақланади, унинг қисқача мазмуни Олаф Кэрроу³ асарига киритилган бўлиб, шу асар орқали Туркистон озодлиги учун кураш воқеалари жаҳонга маълум бўлган⁴. Шунингдек, "Туркистонда босмачилик ҳаракати" мавзусида Францияда 1925 йилда ўз асарини нашр этган Жозеф Кастанье⁵ ҳам З. Валидий билан икки марта мулоқотда бўлиб, ундан кўп маълумотлар олган⁶. З. Валидий хотиралари, кўрсатмалари турк тарихшунослигида, шунингдек О. Кэрроу асари мисолида инглиз тарихшунослигида муҳим ўрин тутган бўлса, М. Чўқаев асарлари немис ва француз тарихшунослигида катта роль ўйнади.

40-йиллар ўртасига келиб турк тарихшунослиги яна бир туркистонлик муҳожир — Абдулла Ражаб Бойсуннинг⁷ "Туркистон миллий ҳаракатлари" номли асари билан бойиди. Сурхондарё-

¹ Чокаев М. Туркестан под властью советов. Париж. 1935.

² Togan A.Z. Bugunki Turkii (Turkistan) ve Yekin Tarihi. Istanbul. 1942—1947), 1929 йилда Мисрда, 1942, 1947 йилларда Истанбулда нашр қилинган.

³ Caroe J. Soviet Empire. The of Turks of Central Asia and Stalinism. - London. 1954.

⁴ Prof. Zeki Velidi Togan. Hatiralar. -Iztanbul. 1969. S.521.

⁵ Castagne J. Les Basmatchis: Le mouvement national des indigenes d Asia Centrale depuis la revolution d octobre 1917 jusgu en octobre 1924, Pariz. 1925.

⁶ Prof. Zeki Velidi Togan. Hatiralar. S.543.

⁷ Abdulla Ragab Baysin. Turkistan Milli Hareketleri. — Iztandul. 1945.

нинг Бойсун қишлоғида туғилган ва Туркистондаги 1916 йил кўзғолони ҳамда советларга қарши курашларда фаол иштирок этган Абдулла Ражабнинг ушбу тадқиқотида Туркистон халқларининг мустамлакачиликка қарши олиб борган ҳаракатлари ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотлар қайд этилган.

1967 йилда Истамбулда чоп этилган Заки Валидий "Хотиралар"и ҳам Туркистоннинг 1920—1922 йиллардаги тарихи, хусусан мустақиллик учун кураш воқеалари тарихини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. Асарда "Туркистон Миллий Бирлиги" жамиятининг фаолияти, Самарқанд вилоятида совет ҳокимиятига қарши кураш воқеалари ва қатор тарихий шахслар — Анвар Пошшо, Жамол Пошшо, Т. Рисқулов, Ф. Хўжаев, П. Усмонхўжаев, М. Чўқаев, Мунавварқори Абдурашидхонов, Туркистондаги сиёсий жараёнлар ҳақида қизиқарли ва муҳим маълумотлар қайд этилади. Туркистон озодлиги учун кураш ғояси, уни амалга ошириш йўлида маҳаллий миллий зиёлилар фаолияти аниқ мисолларда очиб берилади.

Туркистон мустақиллиги учун кураш тарихига оид энг йирик асарлардан яна бири Али Бодомчининг 1975 йилда турк тилида чоп этилган "Туркистон ва Анварпошшо. Туркистонда 1917—1934 йиллар миллий ҳаракатлари"¹ асари бўлиб, у беш бўлимдан иборат. Асарнинг IV бўлимидаги 1—6-қисмларида Туркистонда 1917—34-йиллар давомида олиб борилган миллий кураш воқеалари кўрбошилар Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммад бекларнинг хотира, ёзма ва оғзаки кўрсатмалари асосида йилма-йил, алоҳида шаҳар ва қишлоқлар учун жанг тафсилотлари, ички вазиятнинг умумий таърифи асосида ёритилади. Асарга курашда фаол иштирок этган кўрбошилар рўйхати, кураш қамраб олган 130 та жўғрофий ҳудуд номи, кўрбошилар хотираларининг араб имлосидаги асл нусхаларидан кўчирмалар, расмлар илова қилинган бўлиб, улар муаммо тарихини тиклашда ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир.

Немис тарихшунослигида бу муаммо талқинида муҳожирлардан дастлабки вақтларда Мустафо Чўқаев, 50-йиллардан бошлаб эса туркистонлик муҳожир Боймирза Ҳайит (Намангандан) катта роль ўйнади. Боймирза Ҳайит Европа, АҚШ ҳамда Туркияда туркшунос, ўртаосиёшунос олим сифатида тан олинган бўлиб, Туркистон тарихига оид қатор асарлар муаллифидир. 1944 йилда турк тилида унинг Туркистон тарихига бағишланган илк асари чоп этилган². 1951 йилда Б. Ҳайит "Кўқон ва Алаш Ўрда ҳукуматлари" мавзусида диссертация ёқлаб, фалсафа фанлари

¹ Ali Bademci. Korbasilar. 1917—1934. Turkistan Milli Hareketi ve Enver Pasa. — Istanbul. 1975.

² B. Hayit. Turkestanin gisgaca tarihi. Berlin. 1944.

доктори унвонини олган¹ Б. Ҳайит асарлари турк, инглиз ва немис тилларида нашр қилинган ҳамда дунёнинг турли мамлакатларида ижобий тақризлар олган. Айниқса "Туркистон XX асрда" номли асар юқори баҳоланиб, Туркистон тарихига оид муҳим тадқиқот сифатида эътироф этилган². Мазкур асарда Туркистон мустақиллиги учун кураш тарихи илгари эълон қилинмаган, муҳим маълумотлар асосида, олти босқичда ёритилади, бу кураш Туркистон озодлигига эришиш мақсадида олиб борилганлиги аниқ мисолларда кўрсатиб берилади ва ҳарбий муҳобаралар ва кураш қўлами акс эттирилади.

Боймирза Ҳайит Туркистон масалалари, хусусан унинг миллий озодлиги учун кураш тарихини бутун жаҳон тарихшунослиги ва шу жумладан, Совет Иттифоқида ҳам ўрганилиш жараёнини кузатиб боради. Бу масалада совет тарихшунослигида тарғиб этилаётган қарашларга ўз муносабатини билдириб, тарихий ҳақиқатни тиклаш, ҳимоя этиш мақсадида "Туркистон замонавий тарихининг баъзи муаммолари"³ номли асарини яратди. Бу асарда Туркистон воқелиги, тарихи ва ҳаёти совет тарихшунослигида сохталаштирилиб, нотўғри акс эттирилаётганлиги аниқ нашрлар, маълумотлар мисолида кўрсатилади. 20-йиллар ва 50—60-йиллардаги совет нашрлари таққосланади. Совет тарихшунослигида Туркистондаги жараёнлар, воқеалар сохталаштирилаётганлиги бошқа тадқиқотларда, масалан, Тоҳир Чигатойнинг "Қизил империализм"⁴ тўпламида ҳам қайд қилинади.

1992 йилда Кельнда немис тилида Б. Ҳайитнинг "Босмачилик: Туркистонда 1917—1934 йиллардаги миллий кураш" номли янги асари ҳам чоп этилди⁵. Англия, Франция, АҚШ, Германия, Швейцария ва бошқа давлатларнинг миллий архив ва кутубхоналаридаги тарихий ҳужжатлар асосида яратилган бу асарни нафақат немис ёки Европа тарихшунослигида, балки жаҳон тарихшунослигида Туркистон мустақиллиги учун кураш тарихига оид энг қимматли, йирик илмий тадқиқот сифатида эътироф этиш мумкин. Асар 5 бўлим-

¹ "Qogand ve Alas Orda Milli Hukumatlari"// Milli Turkistan. Mart. 1951. Nr. 70.71. S.15-22.

² Baymirza Hayit. Turkestan im XX Jahrhundert. Darmstadt. 1956; Islam and Turkestan under Russian Rule. Istanbul. 1987; Turkestan im Herzen Euroasiens. Koln. 1980; Turkestan Zwischen Russland Und China. Amsterdam. 1971; Sovyetler Birliğindeki Turkugun ve islamin Bazi Meseieieri. Istanbul. 1987.

³ Dr. Baymirza Hayit. Some Problems of Modern Turkistan History. An Analysis of Soviet Attacks on the Alleged Falsifiers of the history of Turkistan. Dusseldorf. 1963.

⁴ Tohir Chigatoy. Qizil imperializm. III. Ankara: 1967.

⁵ Dr. Baymirza Hayit. "Basmatschi". National Kampf Turkestans in den Jahren von 1919 bis 1934. Koln. 1992.

дан иборат бўлиб, 1917—34-йиллардаги Туркистон, Хива, Бухоро воқеаларини қамраб олган, ҳали Ватанимиз тарихшунослигида ҳам номаълум бўлган муҳим маълумотларга эга.

Юқорида қайд этилганлардан маълум бўладики, немис ва турк тарихшунослигида Туркистон тарихи, истиқлоли масалалари бевосита туркистонлик муҳожирлар томонидан кенг ёритилди ва ривожлантирилди, пировардида катта илмий натижаларга эришилди, ўз Ватанида инкор этилиб, қораланган тарихий ҳақиқат хорижда ошкор бўлиб, жаҳон жамоатчилигига етказилди.

Айни пайтда инглиз-америка ва француз тарихшунослигида ҳам Туркистон муҳожирлари, хусусан, М. Чўқаев, Заки Валидий, Боймирза Ҳайитнинг инглиз тилидаги асарлари, ёзма манбалари муҳим ўрин тутди, улардан кенг фойдаланилди. Шунингдек бу тилларда муаммо тарихшунослигининг шаклланиши ва кейинги ривожда 20—30-йилларда Туркистонда бўлиб қайтган чет эл давлатлари вакилларининг эсдалик ва хотиралари муҳим роль ўйнади.

50-йиллардан бошлаб Англия, АҚШда "советшунослик", "ўртаосиёшунослик" илмий марказлари фаолият кўрсата бошлади. Бу марказларда иш олиб борган ғарб мутахассислари Туркистонда совет ҳокимиятининг фаолияти, миллий сиёсати ва бунга қарши маҳаллий аҳолининг кураши масалаларига катта қизиқиш билан қарадилар. Бу ўринда қуйидаги тадқиқотчиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим:

АҚШда¹ А.Оллуорт, Беккер, Р. Пайпс, М. Олкотт, С. Зеньковский, М. Рывкин, С. Уимбуш, Э. Арнольд, Л. Дюпри, Г. Масселл.

Буюк Британияда² — У. Коларз, Дж.Уилер, Х. Сетон-Уотсон, О. Кероу.

Канадада³ — Т. Раковска-Хармстоун.

¹ Park A. Bolshevism in Turkestan: 1917—1927. New York. 1957; Allworth E. The End of Ethnic integration in Southern Central Asia. Washington. 1981; Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism. 1917—1923. Cambridge. 1954; Becker S. Russias Protectorates in Central Asia: Buhara and Khiva 1865—1924. Cambridge. 1968; Olcott M. Basmachi or Freemens Revolt in Turkestan 1918—1924//Soviet Studies. University of Glasgow. 1981. vol. XXXIII; Rywkin M. Central Asia and Pris of Sovietization // Problems of Communism. 1964, №1; Relugion. Modern Nationalism and Political Power in Soviet Central Asia //Canadian Slavonic papers. Ottawa. 1975. vol. 17. 2-3.

² Koralz W. Russia and her Colonies. New York. 1955; G. Wheeler. The Russian Presence in Central Asia//Canadian Slavonic Papers. Ottawa. 1975. vol. 17. 2-3. Seton-Watson. The New Imperialism: A Background Book. London. 1961; Caroe O. Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism. London. 1954).

³ Rakowska—Harmstone T. Russia and Nationalism in Central Asia. Baltimore, 1970.

Францияда¹ — А. Беннигсен, Лемерсье-Келькеже, Э. Каррер де Анкос, В. Монтей.

Шунингдек, инглиз тилида ижод қилиб, Осие ва бошқа давлатларда фаолият юргизаётган тадқиқотчилар гуруҳи ҳам мавжуд бўлиб, улар ўз асарларида Туркистон масалалари, хусусан совет ҳокимиятига қарши олиб борилган кураш воқеаларига тўхталиб ўтадилар. Масалан: Иерусалим университети профессори Иаков Ландау², ҳиндистонлик тадқиқотчи З. Имам³ шулар жумласидан бўлиб, улар ҳам бу борада хорижий тарихшуносликда қарор топган илмий қарашларни эътироф этадилар.

Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилган курашлар юқорида қайд этилган муаллифларнинг алоҳида эътиборидаги масала бўлиб келди. "Босмачилик" сифатида қораланган ҳаракатнинг асл моҳияти уларда катта қизиқиш уйғотди. Мавжуд манбаларнинг қиёсий таҳлили асосида улар ўзларининг мутлақо холис мулоҳаза ва хулосаларини илгари сурдилар. Ҳар бир муаллифнинг ҳар бир тадқиқотига муфассал тўхталиш имкони бўлмагани туфайли, қуйида уларнинг асосий хулосалари, фикр-мулоҳазалари билан таништириш орқали кифояланамиз:

— совет ҳокимияти Туркистондаги эски мустамлака тузумининг давомчиси, янги империя бўлди — Каррер де Анкос, А. Парк, Р. Пайпс, В. Монтей, С. Зеньковский, Ж. Кастанье ва б.

— совет ҳокимияти Туркистонда мустамлакачилик сиёсатини олиб борди ва бу ҳақда равишда унга қарши қаратилган халқ ҳаракатини келтириб чиқарди — Р. Парк, Г. Масселл, Т. Раковска-Хармстоун, М. Рывкин, М. Олкотт, И. Ландау, А. Беннигсен, М. Броксап, С. Зеньковский, Х. Сетон-Уотсон, У. Колар, О. Кероу.

— "босмачилик" ҳаракати адолатли ҳаракат, умумхалқ ҳаракати, миллий ҳаракат эди — М.Олкотт, М.Рывкин, А. Парк, П. Дюман, Л. Дюпри, А. Шуман, Э. Каррер де Анкос, А. Оллуорт, Э. Арнольд, Б. Ҳайит ва бошқалар.

— "босмачилар" — аслида миллий қаҳрамон, эрксевар кишилар эди — М. Олкотт, Л. Дюпри, А. Парк ва бошқалар.

— "босмачилик" Қизил Армиянинг ҳарбий устунлиги туфайли енгилди, шафқатсизлик билан бостирилди — Э. Каррер де Анкос, С. Шуман, К. Дэвин, М. Олкотт, А. Парк, В. Монтейл ва бошқалар.

¹ Bennigsen A., Lemercier-Quelguy Ch. Islam in the Soviet Union. London, 1967. Carrere D Encausse H., L'empire eclate; La revolte des nations en RSS. Paris. 1978. Monteil V. Les Musulmans Sovietogues. Paris. 1957.

² Landau J.M. Pan-turkism in Turkey: A Study of Irredentism. London.1981

³ Imam Z. Colonialism in East-West Relations: A Study of Soviet Policy Towards and Anglo-Soviet Relations.1917—1947. New Dehli. 1969.

Юқорида қайд этилган маълумотлардан кўринадикки, турли мамлакатларда турли тилларда ижод қилган хорижий тадқиқотчилар Туркистондаги совет ҳокимиятига қарши курашнинг сабаблари, моҳияти ҳақидаги қарашларда ўз яқдилликларини намён қилдилар. Ўрта Осиё тарихи ҳақида турли мамлакатлар тадқиқотчиларининг ҳамкорликда яратилган асарларида ҳам бу хусусда яқдил хулосалар, фикр-мулоҳазалар илгари сурилади. Бу ҳол тарихий ҳақиқат барча тилларда бир хил маъно ва мазмунда таърифланиши, унинг мезони жаҳоннинг барча халқлари, умуман инсоният учун ягона эканлигининг яққол ифодасидир.

Хорижий тарихшуносликнинг ривожланишида турли марказлар, ташкилот, муассаса ва жамиятлар роли. Хорижий тарихшуносликда Туркистон масалаларининг ўрганилишига эътибор 50-йиллардан бошлаб ниҳоятда кучайгани кузатилади. 20—40-йилларда Германия, Туркия, Францияда олиб борилган изланишлар асосан туркистонлик муҳожирларнинг саъй-ҳаракати ва фаолияти натижаси бўлган бўлса, 50-йиллардан бошлаб бу муаммо айниқса Англия, АҚШ, Францияда илмий муассасалар, университетлар, марказлар назоратида, ҳомийлигида ривожланди. Бу борада "советшунослик", "ўртаосиёшунослик" марказларида мутахассислар изланишлар олиб бордилар, уларнинг тадқиқотларини нашр этиш, моддий таъминлаш махсус фондлар (Рокфеллер, Карнеги, Форд фондлари, Давлат фонди) томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига таъминланиб келди. Бу марказларнинг тузилиши ва фаолияти, мақсадлари, уларнинг сиёсий ёки ғоявий манфаатлар нуқтаи назаридан аҳамияти алоҳида мавзу эканлигини таъкидлаб, хорижий тарихшуносликда Туркистон масалаларига эътибор қаратган, мутахассислар тайёрлаган асосий муассаса, марказ ташкилотларни қайд этиш билан кифояланамиз.

Америка Қўшма Штатларида:

— Колумбия университети қошидаги советшунос, ўртаосиёшунослар тайёрлаш маркази (Бу ерда Т. Уинер, А. Парк, А. Оллуорт каби мутахассислар Туркистондаги "босмачилик" мавзусига алоҳида эътибор қаратганлар).

— Гарвард университети қошидаги марказ (Р. Пайпс, М. Олкотт каби тадқиқотчилар фаолият юргизади).

— Стэнфорд университети қошидаги марказ (С.Зеньковский, М.Рывкинлар иш олиб боради).

Шунингдек, Мичиган, Гавай, Калифорния, Вашингтон университетлари, Г. Гувер номли уруш, тинчлик ва инқилоб институти қошида ҳам "ўртаосиёшунослар" тайёрлашга, Ўрта Осиё тарихини ўрганишга эътибор катта бўлган.

Канадада:

— Монреаль, Ванкувер, Оттава, Торонто университетлари ва институтларида "Ўртаосиёшунослар" тайёрланади. Канадалик Т. Раковска-Хармстоун Туркистонда совет ҳокимиятига қарши кураш масалаларига алоҳида тўхталган.

Англияда:

— "Қиролликнинг Ўрта Осиё жамияти";
— "Туркшунослик маркази" — О. Кероу тузган;
— Ўрта Осиё тадқиқот маркази — Оксфорд университети қошида;
— Британиядаги Шарқий Европа ва совет тадқиқотлари миллий ассоциацияси ва бошқалар.

Францияда:

— Славяншунослик институтида;
— Сорбоннадаги амалий фанлар олий мактабининг VI бўлими қошида (А. Бенингсен раҳбар);
— Париж университетида;
— Париждаги сиёсий фанлар марказида ҳам Ўрта Осиё халқлари тарихи, Туркистон масалалари ўрганилади, "Ўртаосиёшунослар" тайёрланади.

Германияда:

— "Остфоршунг" муассасалари;
— "Остоиропа" — Шарқий Европани ўрганиш бўйича Германия жамияти;
— Дюсельдорфдаги Шарқий Европани ўрганиш жамияти;
— "Бундесфрай" — "Озодлик иттифоқи";

Туркияда:

— Туркистонликлар ёрдамлашма жамияти. 1954 йилда Ада-нада тузилган.

— Туркистонликлар маданий ва ижтимоий ёрдамлашма жамияти. 1975 йилда Истамбулда тузилган.

Қайд этилган илмий марказлар, ташкилот ва муассасаларда "Ўртаосиёшунос" мутахассислар, Туркистон тарихи бўйича йирик тадқиқотчилар иш олиб борадилар. Ўрта Осиё халқлари ҳаёти ва ўтмишини ўрганадилар.

Бундан ташқари Туркистон тарихи ислом оламида — Араб давлатлари, Осиё ва Шарқ мамлакатларида ҳам қизиқиш билан ўрганилади. Европа, АҚШ университетларидаги исломшунослик факультетларида, турли мамлакатлардаги ислом марказларида ҳам бу масалага қизиқиш катта.

Оммавий ахборот воситалари ва нашрлар роли. Хорижий та-рихшуносликда Туркистон миллий озодлиги учун кураш ва уму-

ман, Туркистондаги ҳаёт, совет ҳокимияти олиб борган сиёсат тарихи масалалари оммавий ахборот воситалари, вақтли ва даврий матбуот нашрларидаги маълумотлар ҳисобига бойиб борган, илмий изланишлар натижалари шу воситалар орқали жаҳон миқёсида оммалаштирилган. "Озодлик", "Озод Европа", "Биби-си", "Америка овози" радиолари орқали инглиз, немис ва турк тилларида "Туркистон" мавзусидаги эшиттиришлар мунтазам бериб борилган.

Бу борада даврий, вақтли, илмий-оммабоп нашрларнинг ҳам роли катта бўлди. Туркистон тарихи, унинг миллий озодлиги учун кураш масалалари Англияда¹, Францияда², АҚШда³, Германияда⁴, Туркияда⁵ чоп этилган даврий нашрларда, матбуотда кенг ёритиб келинган ва ёритилмоқда.

Шунингдек, Туркистон миллий озодлиги учун кураш, истиқлол масалалари халқаро анжуманларда ҳам бир неча бор кўтарилган.

1990 йил Истамбулда "Туркистонликлар маданий ва ижтимоий ёрдамлашма жамияти" уюштирган Туркистон миллий курултойи бўлиб ўтган. Унда иштирок этган Ўзбекистон вакиллари — Шукрулло, Жамол Камол, Одил Ёқубов, Тоҳир Қаҳҳор каби ватандошларимиз илк бор хорижда Ватанимизнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги хусусида дунёнинг барча мамлакатларидан ташриф буюрган туркистонлик муҳожирлар, чет эллик олимларнинг фикр-мулоҳазалари, юртимиз истиқлоли орзусидаги қайғуришлари гувоҳи бўлдилар, катта таассуротлар билан қайтдилар.

Ўзбекистон Республикасида Давлат мустақиллигини қўлга киритилиши мафкуравий ҳукмронлик ва унинг тазйиқларига

¹ Central Asian Review-London. 1958. vol. VI. 3; 1959. vol. VII. 2-3; 1961. vol. IX.3; 1964. vol. XII.1; 1965.vol. XIII.1,3; 1967. vol. XV.1; The Asiatic Review-London. 1928. vol. XXIV. April ; Journal of the Royal Central Asian Society-London. 1931. vol.18(3); 1933. vol. XX-3; 1920. vol. VII. 1922. vol 9; 1923. vol. XIX. 4; 1958. vol. XLY.

² "Туркистон". Янги журнал. "Туркистон миллий кутқариш" нашри. Париж. 1934—35; "L Afrigue et L Asie". Paris. -1957. Nu 39.

³ "Problems of communism". — Washington; The American Historical Review. Washington; "Slavic Review". — Washington.

⁴ "Milli Turkistan" — Дюсселдорф. 1940 йилдан чиқади; "Yach Turkestan" (Туркистонни миллий қутултириш учун кураш мажмуаси). Берлин 1929—1939. М.Чўқай ўғли муҳаррир; "Turk eli". -Мюнхень. 1951—1953. (Туркистон Миллий озодлиги комитети нашри); "Dergi". (Совет Иттифоқини ўрганиш институти). —Мюнхень.; Sowiet Studien". Мюнхень.

⁵ "Turkistan" Истанбул. 1953. апрель-сентябрь; "Hur Turkestan" истиқлолчи газета. Истанбул. 1975—78; "Yangi Turkistan".1927—28-Истанбул. ("Туркистон миллий бирлиги" нашри).; Yeni Turk Gumhuriyatleri Tarihi Seroso. — Istanbul. 1992.

чек қўйди, ўтмишни холисона ўрганиш, уни ҳаққоний баҳолаш ва бунинг учун барча манбалардан, имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга имкон яратади, халқаро илмий ҳамкорликка, жаҳон тарихшунослик намуналари билан танишишга кенг йўл очиб берилди. 1994 йилда Истамбулда ўтказилган "Умумтурк дунёси тарихи" мавзусидаги халқаро анжуманда илк бор Ўзбекистоннинг таниқли зиёлилари, тарихчи олимлари мустақил ватан вакиллари сифатида иштирок этдилар. Ушбу анжуманда ҳам Туркистон мустақиллиги учун кураш тарихига тўхталиб, уни ўрганиш учун доимий суръатда ишлаб турувчи халқаро илмий марказ тузиш таклифи илгари сурилди. Ва ниҳоят 1999 йил сентябрда Ўзбекистонда (Тошкентда) Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатлари тарихига бағишланган биринчи халқаро анжуман бўлиб ўтди. Туркистонда ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун XX аср бошида олиб борилган ҳаракатлар, курашлар АҚШ, Голландия, Италия, Франция, Туркия, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги вакиллари иштирокида қизгин муҳокама қилинди. Анжуманда бу ҳаракатлар тарихига доир мустақиллик даврида аниқланган илмий янгилликлар, хорижий тадқиқотчиларнинг илмий хулосалари эълон қилинди, ўзаро фикр алмашилди. Анжуман иштирокчилари Туркистонда мустабид тузум ҳукмронлигига қарши жуда кенг кўламда миллий озодлик ҳаракати авж олганлигини, бу ҳаракатнинг ғоявий раҳнаmolари маърифатпарвар зиёлилар — жадидлар бўлганлиги алоҳида таъкидланди. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти, турли қирралари, уларнинг қарашларига Шарқ ва Ғарб оламининг таъсири ҳақида қизиқарли фикр-мулоҳазалар билдирилди. Чоризм ва совет ҳокимиятига қарши курашларнинг моҳияти, бу кураш сардорлари, ривожланиш босқичлари ҳақида фикр алмашилди.

Мазкур анжуман Ўзбекистон тарихчиларининг хорижий тадқиқотчилар билан илк фикр алмашуви бўлиб, бу борада илмий ҳамкорликни йўлга қўйишда дастлабки қадам бўлди. Анжуман иши бу борада ҳамкорликда жиддий изланишлар зарурлигини яна бир бор тасдиқлади ва Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатлари тарихини ўрганувчи халқаро тадқиқот гуруҳи ташкил этиш режаси тузилди.

Хорижий тарихшуносликнинг илмий натижалари: ютуқлар, мунозарали, мавҳум ёки нотўғри талқин топган масалалар. Хорижий тарихшуносликда Туркистонда совет ҳокимиятига қарши мустақиллик учун кураш тарихини ўрганишда қўлга киритилган илмий ютуқлар юқорида қайд этилганидек, энг аввало манбалардан фойдаланиш эркинлиги, мафкуравий тазйиқларсиз ва уларни холисона талқин эта олиш имкони билан белгиланган бўлиб, бу ҳол дастлабки тадқиқотлардаёқ воқеалар моҳиятини

тўғри англаб етиш ва ҳаққоний баҳолашга имкон берди. Натижада, бу муаммо тарихшунослигида унинг шаклланиш жараёнидаёқ холисона қарашлар илгари сурилиб, совет давлатида "босмачилик" сифатида қораланган воқеалар аслида миллий ҳаракат, озодлик учун олиб борилган халқ курашидир, деган хулоса билдирилди ва бу ўтган ярим асрдан ортиқ давр мобайнида турли тилларда ҳаққоний манбалар билан асосланиб, тарихий ҳақиқатни тиклаш йўлида хизмат қилиб келди. Хорижий тарихшуносликда ҳозирга қадар қуйидаги масалалар бўйича ҳаққоний маълумотлар берилиб, тўғри ёритилди:

- курашнинг сабаблари;
- унда кенг халқ оммаси иштироки;
- совет ҳокимиятига маҳаллий аҳолининг муносабати;
- совет давлатининг мустамлакачилик асоси ва фаолияти;
- миллий озодлик курашининг кўлами, усуллари;
- совет давлатининг ҳарбий сиёсатдаги шафқатсиз чоралари, сиёсий, иқтисодий тадбирлари, уларнинг натижалари;
- йирик қўрбошилар, уларнинг ҳаракат доираси, таъсир ҳудуди, хориждаги қурултойлар;
- совет армиясининг ҳарбий устунлиги, унга қарши кураш фронтида яқдил ҳаракат масаласидаги муваффақиятсизликлар.

Мунозарали, мавҳум ёки турлича ёритилган масалалар:

1. Хорижий тарихшуносликда курашнинг енгилиш сабаблари сифатида қуйидаги икки хил фикр илгари сурилади:

а) Қизил Армиянинг ҳарбий устунлиги;

б) Совет ҳокимияти сиёсатида 1920 йилдан бошланган сиёсий ён босишлар (маҳаллий аҳолини идора, давлат қурилишига жалб этилиши); иқтисодий чоралар (камбағалларга ер, уруғ бериш, мусодарани тўхтатиш, янги иқтисодий сиёсат, солиқ сиёсати); дин масаласидаги вақтинчалик чекиниш (қози судларига, эски мактабга рухсат, вақф ерларига эгалик тикланиши) қўллана бошлагач, совет ҳокимиятига қарши кураш ҳам тугади.

Шу ўринда ҳақиқатан ҳам биринчи омил, яъни совет ҳокимиятининг кўшини — *Қизил Армиянинг ҳарбий устунлиги* курашнинг енгилишида ҳал қилувчи роль ўйнаганини алоҳида таъкидлаш лозим, чунки буни манбалар ҳам тасдиқлайди.

Айни пайтда шуни қайд этиш лозимки, иккинчи омил, яъни *совет ҳокимияти сиёсатидаги айрим ён босишлар* аввало кураш кўлами кенгайиб, кескинлашган шароитда, мажбуран, маҳаллий вакиллар таъйиқи ва талаби билан, иложсиз вазиятда қўлланилган чора бўлган. Бу чоралардан кейин қалбида умид учкунлари пайдо бўлган, узоқ урушлардан безган, оч-яланғоч, хўжалиги вайрон аҳолининг маълум қисми куч тўплаш, мутлақо қирилиб кетишдан сақланиб қолиш мақсадида тинч ҳаётга қайтишган ва бу умумхалқ ҳаракатига айланган оммавий кураш шид-

датини сусайтиришга туртки бўлган. Бироқ унинг бостирилиши фақат ҳарбий куч билан ҳал бўлган. Бу борада яна бошқа омиллар — сиёсий, мафкуравий ишлар, қариндошларни гаровга олиш, 1924 йилдаги миллий давлат чегараланишини амалга ошириш натижасида ҳаракатга парокандалик киритиш ("бўлиб ташла!— ҳукмронлик қил!") каби чоралар ҳам катта роль ўйнаганки, бу ҳақдаги маълумотлардан хорижий тадқиқотчилар беҳабар эдилар.

2. Қўрбошилар, уларнинг ўзаро алоқалари, шахсий, сиёсий қарашлари. Хорижда асосан Туркистондан чиқиб кетган Шермухаммадбек ва унинг сафдошлари ҳақида муҳим маълумотлар бор ва шу асосда улар ҳақида тўғри қарашлар шаклланган. Бироқ Мадаминбек, Эргаш қўрбошиларнинг бутун фаолияти яхши очиб берилмаган. Турк тарихшунослигида қўрбошилар "миллий қаҳрамонлар" даражасида улуғланса, инглиз-америка тарихшунослигида салбий хислатлар, ўзаро келишмовчиликлар, шахсий адоватларга алоҳида урғу берилиб, бу ҳолатлар асоссиз равишда маълум даражада бўрттирилади ҳам.

3. Марказдан юборилган ваколатли ташкилотлар — Туркбюро, Турккомиссия фаолияти, уларнинг совет ҳокимиятига қарши кучларни бостиришдаги роли. Бу ҳақда немис, турк тарихшунослигида тўғри қарашлар шаклланган, инглиз-америка тарихшунослигидаги айрим тадқиқотларда манбалар етишмовчилиги туфайли совет адабиётларида келтирилган бир ёқлама, ноҳолис қарашлар асосида Туркбюро, Турккомиссиянинг Туркистондаги фаолияти ижобий баҳоланади. Ваҳоланки, айнан шу ташкилотлар Туркистонни марказ измига солишдаги хизматлари беқиёс бўлиб, улар ўлкада олиб борилган мустамлакачилик сиёсатининг бевосита ижроچиси бўлганлар.

4. Курашнинг сўнгги босқичи. Ниҳоятда мунозарали бўлган бу муаммо ҳақида хорижий тарихшунослиқда турлича қарашлар мавжуд. Инглиз тарихшунослигида айрим тадқиқотларда "1924 йилдан босмачилик ҳақиқий қароқчилик, босқинчилик тусини олган, бунга совет ҳокимияти олиб борган сиёсат туфайли халқ бу курашни қўлламай қўйганлиги, моддий, иқтисодий қийинчиликлар сабаб бўлган" деб таъкидланади. Бундай хулосалар асосан совет адабиётларига асосланиб, илгари сурилади ва илмий асосланганликка даъво қила олмайди. Манбалардан, хотиралардан бевосита фойдаланиш имкони катта бўлган турк ва немис тарихшунослигида эса курашнинг сўнгги босқичи ҳарбий, жисмоний имкониятлар тугагунча давом этгани кўрсатилади.

5. Совет ҳокимиятига қарши кураш воқеаларининг ривожланиш босқичлари ёки даврлаштирилиши. Бу хусусда ҳам турлича қарашлар бор. Айрим тадқиқотларда кураш 1918—24-йиллар билан, бошқа тадқиқотларда, масалан, немис-турк тарихшу-

нослигида 1917—1934 йиллар билан чегараланади. Кураш босқичларини аниқлаштиришда ҳам турлича ёндошилган — баъзи тадқиқотлар илк совет нашрларидаги даврлаштиришга асосланади, яъни кураш воқеаларининг ривожини совет ҳокимиятининг, Қизил Армиянинг тадбирлари, ҳарбий юришлари билан белгиланади, баъзи тадқиқотларда ўлкадаги кураш frontiдаги муҳим воқеалар асосида ёки йилма-йил босқичланади.

Юқорида қайд этилган тадқиқотлар таҳлили жараёнида Туркистон миллий озодлиги учун кураш воқеалари талқинида хорижий тарихшуносликда айрим мамлакатларнинг ўзига хос хусусиятлари ва умумжаҳон миқёсидаги умумий хусусиятлар борлиги маълум бўлди. Ҳар бир мамлакатдаги ўзига хос хусусиятлар сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

— Германия ва Туркияда муаммо тарихшунослиги асосан туркистонлик муҳожирлар, туркий халқлар вакиллари томонидан ривожлантирилди (М. Чўқай, З.В. Тўғон, Б. Ҳайит, А.Р. Бойсун, А. Бодомчи, Ш. Яссавий).

— Туркия тарихшунослигида "Хур Туркистон учун!" ғояси устувор бўлиб, унинг амалга ошишига бўлган ишонч ва даъватлар 1991 йилгача, яъни Ўрта Осиё давлатлари мустақиллиги қарор топгунга қадар сўнмай, кун тартибидан олинмай келди.

— Турк тилидаги аксарият адабиётларда бевосита большевиклар томонидан ўйлаб топилган ва жаҳон тарихшунослигида кўчирма ибора сифатида, моҳиятга зид тарзда ишлатилиб келинган "босмачилик" иборасидан фойдаланишдан ор қилинди. Бу сўзни кўчирма шаклда бўлса-да, жаҳон тарихшунослигида ишлатилиш ҳолатини Туркистон халқлари, уларнинг ўтмиши учун ҳақорат, деб баҳоланди. Кураш сардорлари "кўрбошилар", кураш воқеалари эса "миллий кўзғалиш" деб таърифланди.

— Немис тарихшунослигида Туркистон ва унинг истиқлоли учун кураш тарихига эътибор Ўрта Осиё халқлари давлат мустақиллиги қарор топиб, ватанимизда ушбу муаммонинг холисона талқинига имконият туғилганидан кейин ҳам йўқолмади, аксинча, бу муаммога оид жаҳон тарихшунослигида ҳозирча энг йирик илмий тадқиқот бўлиб келаётган асар (Б. Ҳайит қаламига мансуб) 1992 йил немис тилида чоп этилди¹ ва жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан катта эътибор билан кутиб олинди. Немис тарихшунослигида Туркистон ва унинг истиқлоли учун кураш масалаларига оид билимлар, тадқиқотлар натижаларини халқаро миқёсда оммалаштиришга жиддий эътибор берилди. Немис тилида яратилган энг йирик асарлар турк, инглиз тилларига таржима этилди, оммавий ахборот воситалари ҳам бу

¹ Dr. Baymirza Hayit. "Basmatschi". National Kampf Turkestans in den Jahren von 1919 bis 1934. Koin. 1992.

ҳақдаги маълумотлар, билимларни оммалаштириш, жаҳон жамоатчилиги, туркий халқлар дунёсига етказишда катта роль ўйнади.

— Инглиз-америка ва француз тарихшунослигида Туркистон ва унинг истиқлоли учун кураш масалалари ҳақидаги билимлар, изланишларнинг ривожланишида туркистонлик муҳожирлар роли ва таъсири ҳал этувчи роль ўйнаб келди. Айни пайтда 50-йиллардан бошлаб "советшунослик", "ўртаосиёшунослик" марказлари ва уларнинг йирик мутахассисларининг ҳиссалари жуда катта бўлди. Бунда махсус фондлар (Дейл Карнеги, Рокфеллер фондлари), давлат таъминоти ва ҳомийлиги тадқиқотлар олиб бориш, уларнинг натижаларини чоп этишга катта имкон ва ёрдам берди.

— Инглиз-америка ва француз тадқиқотларида муаммо моҳиятини белгилашда яқдил хулосалар билдириш билан бирга баъзи масалаларда турлича, баъзан шошилиш, юзаки, зиддиятли мулоҳазалар илгари сурилади, бу ҳол аввало манбалар, тегишли маълумотлар етишмовчилиги, чекланган тасаввурларга асосланиш, баъзи ҳолларда ғоявий оқимлар, қарашлар таъсири билан изоҳланади. (Айниқса воқеаларни миллий, ирқий, низо, миллатлараро зиддият сифатида ёритишга уриниш ҳолларида бу яққол намоён бўлади.)

— Инглиз-америка, француз тарихшунослигида 90-йилларга қадар Туркистон воқеаларига нафақат илмий асосда, балки халқаро муносабатлар ва сиёсатда амалий аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган муҳим муаммо сифатида ёндошиш кузатилади. Бу ҳол, айниқса, икки тизим ўртасида "совуқ уруш" муносабатлари кескинлашган 50-йилларда ва Афғонистон воқеалари билан боғлиқ суръатда 70—80-йилларда яққол намоён бўлди. Бу даврда нафақат хорижий тарихшуносликда, балки юқорида кўриб ўтилганидек, совет тарихшунослигида ҳам Туркистондаги 1917—1924 йиллар воқеаларига эътибор кучайиб кетди. Бу даврда хорижий тарихшуносликда шу давргача маълум бўлган асосий хулосалар кенгроқ асосланиб, янада бойитилди, турли масалалар тафсилотлари аниқлаштирилди, совет тарихшунослигида эса воқеаларни сохталаштириш учун барча маҳорат ишга солинди, хорижий тарихшунослик хулосаларининг гўёки "асоссизлигини" илмий далиллар билан эмас, сиёсий айблов ва пуч даъволар билан исботлашга зўр берилди. Натижада муаммо талқини илмий мунозара эмас, ғоявий кураш майдонига айланди. Ҳар икки тараф ҳам воқеалар талқинини "тарихий тажриба" сифатида қараб, унинг аҳамияти ва моҳиятини ўз ғоявий нуқтаи назаридан талқин этишга уринди. Ваҳоланки, миллий, диний, сиёсий, қабилавий зиддиятлар тусини олган Афғонистондаги воқеалар Туркистонда 1918—1924 йилларда содир бўлган воқеалардан тубдан фарқ қилади. Аф-

гонистон ички ишларига СССРнинг қўпол аралашуви совет давлатининг Туркистонда ўз ҳукмронлигини зўравонлик билан қарор топтириш сиёсатининг бир кўриниши, қайтарилиши эди, албатта. Бироқ, Афғонистондаги воқеаларнинг кейинги ривожига ҳамда унга ташқи омиллар таъсири, ички зиддиятлар, ўзаро низо ва келишмовчиликлар улар Туркистон воқеаларидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Хорижий тарихшуносликнинг умумий хусусиятлари шундаки, уларда кураш сабаблари, моҳияти, иштирокчилари ҳақида яқдил хулосалар билдирилади. Бу ҳол юқорида қайд этилганидек, ҳақиқат барча тилларда ягона мезонда баҳоланишини кўрсатади. Хорижий тарихшуносликда нафақат илмий ютуқларда, балки камчиликларда ҳам умумийлик кузатилади. Бу камчиликлар аввало Туркистон воқеалари ривожига ўлкадаги ички вазият, маҳаллий миллий хусусият, ички омиллар таъсирини тўла тасаввур эта олмасликда намоён бўладики, бундай ҳол тегишли маълумотлар, манбалар етишмовчилиги, улардан беҳабарлик билан изоҳланади. Манбалардан беҳабарлик, улардан фойдаланишдаги чекланишларга барҳам бериш имкони туғилган ҳозирги мустақиллик, эркин фикр юритиш ва ижод қилиш шароитида хорижлик ва ватан тарихшунослиги мутахассислари бундай камчиликларни ҳамкорликда бартараф этишлари мумкин ва лозим.

Умуман, хорижий тарихшунослик ва ватан тарихшунослиги илмий натижалари ҳақида юқорида қайд этилган маълумотлардан маълум бўладики, хорижий тарихшуносликда эътиборга лойиқ фикр-мулоҳазалар, муҳим маълумотлар жуда кўп. Айни пайтда эндигина ривожланиб келаётган мустақиллик даври тарихшунослигида ҳам бу борада диққатга сазовор ютуқларга эришилди ва улар хорижий тадқиқотчилар учун ниҳоятда қизиқарлидир. Тарихий ҳақиқатни тиклаш эса барча имкониятлардан, манбалардан унумли фойдаланишни, хорижий ва ватан тарихшунослиги ютуқларини бирлаштиришни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида хориждаги ва ватанимиздаги мутахассислар ҳамкорлиги заруриятини илгари суради. Бундай ҳамкорлик тарихий ҳақиқатни нафақат ватан тарихшунослиги ва халқимиз хотирасида, балки жаҳон миқёсида тўла ҳамда холисона тиклаш имконини беради. Бир сўз билан айтганда, жаҳон тарихшунослигининг муҳим мавзуларидан бирига айланган бу тарихий ҳодиса жаҳон тарихчиларининг ҳамкорликдаги талқинини кутмоқда.

ЎЗБЕКИСТОНДА МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ ЯНГИЧА ЁНДОШУВЛАР ВА ИЛК НАТИЖАЛАР

Собиқ мустабид давлат — совет ҳокимияти фожиали инқирозга юз тутиб, унинг мустамлакачилик исканжасида бўлган республикалар давлат мустақиллигига эришгач, бу республикаларда, хусусан Ўзбекистонда тоталитар тузумга барҳам берилди. Мустақил республикамизнинг ҳукумати ва раҳбарияти томонидан изчил ва қатъийлик билан амалга оширила бошлаган демократик тараққиёт йўли ватанимизда мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ сўз, матбуот эркинлиги, ҳурфикрлик, ошкораликни қонуний асосда амалга ошириш ва ҳимоя қилишни таъминлаб берди.

Истиқлол туфайли ҳар қандай мафкуравий, сиёсий тазйиқларга барҳам берилди, жамият онгида, ҳаётида реал дунёқараш, умуминсоний, умуммиллий қадриятлар қарор топа бошлади. Фожиали инқироз ёқасида турган маънавий, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётни янгилаш, ривожлантириш учун йўл кенг очилди. Хусусан, маънавий соҳада ўзликни англаш, миллий анъаналарни, қадриятларни, улкан ва бой маънавий меросни, ҳаққоний тарихни тиклаш сари йўл тутилди. Собиқ совет тузуми даврида мафкуравий тазйиқ ва таъқиблар остида қораланиб, унут бўлаётган бой ўтмишни, маънавий қадриятларни тиклаш борасида республика раҳбарияти шундай вазифаларни белгилади: **"Мустақиллигимиздан олдин ҳамма нарса, шу жумладан, илм-фан, унинг ривож, чегараси, миқёси, тармоқлари ҳам марказ қаричи билан ўлчанарди. Бошқача қилиб айтганда, ҳақиқатга ҳаммамизга маълум ҳукмрон мафкура кўзи билан қаралган ва баҳо берилган... Бизларнинг эндиги вазифамиз — маънавий ҳаётимизни, илм-фанимиз фаолиятини, изланишларимизни мана шу эски мафкура қолипларидан халос этиш, керак бўлса, тафаккуримизни мутелик исканжасидан фориғ қилишимиз лозим. Олимларимиз ҳар қандай тазйиқдан озод бўлишлари керак"**¹.

Республика жамоатчилиги олдига қўйилган бундай вазифалар реал ҳаёт ва ўтмишни холисона, ҳаққоний баҳолаш, уни коммунистик мафкура ақидалари ва қолипларидан халос қилиш, сохталикларни фош этишни тақозо этар эди. Тарихимизнинг ана шундай сохталаштирилган, ҳукмрон мафкуранинг тазйиқи ос-

¹ Каримов И.А. Ватан фан равнақига хизмат қилсин. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг 50 йиллиги муносабати билан сўзланган нутқ. 1993 й. 5 ноябрь // Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жид. Т.: 1996. Б.79—80.

тида сийқалаштирилиб, бузиб кўрсатилган саҳифаларидан бири — Туркистон истиқлоли учун кураш воқеалари бўлиб, мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ бу мавзу илмий жамоатчиликнинг диққат марказидаги муаммолардан бирига айланди. Тарихий воқеаларни аниқ манбалар асосида ҳаққоний ва холисона, мафкуравий тазйиқлардан халос тарзда талқин этиш, уларга нафақат умуммиллий манфаатлар, балки умумжаҳон тараққиёти ва тарихийлик нуқтаи назардан ёндошиш — мустақиллик даврида ватан тарихшунослигининг бош ва асосий тамойиллари сифатида белгиланди. Масалага бундай ёндошув мустақиллик учун кураш воқеалари тарихини ёритишда қандай илмий натижаларга олиб келганини ҳар икки муаммонинг талқини мисолида аниқлаштириш мумкин.

1-§. 1916 йил кўзғолони ҳақидаги янгича қарашлар

Туркистонда Россия империяси ҳукмронлигига қарши кураш воқеалари собиқ совет тарихшунослигида, яъни мустабид тузум ҳукмронлиги шароитида, мафкуравий тазйиқлар исканжасида қандай талқин этилгани юқорида батафсил кўрсатиб ўтилди. Тарихий ҳақиқат ва реал аҳволга зид бўлган расмий андозаларни яратиш, уларга мажбуран амал қилишни талаб қилган, таъминлаб турган коммунистик мафкуранинг барҳам топиши, унинг тазйиқларига чек қўйилиши, барча манбалардан беистисно ва холисона фойдаланиш, эркин фикрлаш имкони бу муаммони тарихийлик нуқтаи назаридан, ҳаққоний, илмий асосда ёритишга йўл очди. Бундай шароитда 1916 йил кўзғолони тарихини қайтадан кўриб чиқишга, унинг ҳаққоний, илмий асосланган талқинини яратишга киришган тадқиқотчилар куйидаги йўналишларда иш бошладилар:

1. Кўзғолоннинг илгари нотўғри талқин этилган, бузиб кўрсатилган масалаларини қайтадан кўриб чиқиш.

2. 1916 йил воқеаларини Туркистоннинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига кирган уч вилояти — Самарқанд, Сирдарё, Фарғона вилоятлари доирасида ва бутун Туркистон миқёсида атрофлича ва чуқур ёритиш.

Биринчи йўналишда юқорида қайд этилганидек, муаммонинг илгари нотўғри ёритилган, бузиб кўрсатилган масалалари қайта кўриб чиқилди ва бунда энг аввало Жиззах кўзғолонининг ҳаққоний талқинини яратишга алоҳида эътибор берилди.

Матбуот саҳифаларида ушбу мавзуда эълон қилинган мақолаларда совет даврида "реакцион чиқишлар" сифатида қораланган Жиззах воқеалари аслида миллий озодлик учун олиб борилган фидокорона курашларнинг бир кўриниши эканлиги алоҳида таъкидланди. Ушбу кўзғолон воқеаларининг бошланиши ва ри-

вожланиб боришига доир янги, илгари эътиборсиз қолдирилган маълумотлар эълон қилинди, кураш тафсилотлари, унинг аянчли ва фожиали оқибати кўрсатиб ўтилди. Маълум бўлишича, Жиззах кўзғолонини уюштиришга совет адабиётларида таъкидланганидек, фақатгина дин пешволари бош бўлмаган. Ҳайитбой Ҳайдаровнинг аниқлаган маълумотларига кўра мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги подшо фармони эълон қилиниб, Жиззах уездидан 10.531 кишини фронт орти ишларига жўнатиш буюрилгач, уезд маркази — Жиззах шаҳрининг таниқли оқсоқоллари — Муҳаммадраҳим Абдураҳимов ва Зиёқори Абдуллаевлар Назирхўжа эшоннинг хонадонидан тўпланиб, Боғдон, Зомин, Янгикўрғон, Санзор волостларида ҳукуматга қарши кўзғолон уюштиришга қарор қилганлар ва ўша тундаёқ шаҳарнинг барча маҳаллаларига вакил юбориб, ҳукуматга қарши кўзғалишга чақирганлар¹.

Совет адабиётларида эса юқорида қайд этилганидек, Жиззах воқеаларининг асл моҳияти — Россиядан ажралиб, мустақил бўлиш, миллий озодликка эришиш мақсади ҳаспўшланиб, "дин пешволарининг зўрлиги билан кофирларга (яъни ғайридан русларга) қарши мусулмонлар (яъни маҳаллий аҳоли) уюштирган газавот" сифатида қораланади, "реакцион кўзғолон" деб баҳоланади. Бироқ уни тасдиқловчи аниқ маълумотлар қайд этилмайди. Чунки тарихий ҳужжатлар, манбалар кўзғолоннинг асл моҳиятини очиб беришга, яъни унинг Россиядан ажралиш учун олиб борилган кураш эканлигини асослашга хизмат қилади. Ёзувчи Назир Сафаровнинг² Жиззах воқеалари ҳақидаги хотиралари, архив захираларида сарғайиб ётган ҳужжатлар шулар жумласидан бўлиб, улар ҳанузгача тўлиқ илмий истеъмолга киритилмаган.

Иккинчи йўналишда, яъни 1916 йил кўзғолонини алоҳида вилоятлар доирасида чуқур ва атрофлича ўрганиш борасида олиб борилаётган изланишлар ҳозирча Фарғона ва Сирдарё вилоятлари билан чекланган. Маълумки, совет адабиётларида Сирдарё вилоятидаги воқеалар талқинида Тошкентда 1916 йил 11 июлда бўлиб ўтган кўзғолон тафсилотларига кенг ўрин ажратилган ҳолда уездлардаги аҳвол юзаки ва умумий тарзда қисқача таърифланган, холос. Тадқиқотчи О. Суюнованинг шу вилоятдаги кўзғолонлар тарихига бағишланган рисоласида эса 1916 йил воқеалари илк бор атрофлича талқин этилиб, ёритиб берилди. Муаллиф совет даврида атайин эътиборсиз қолдирилган муҳим маълумотларни аниқлаш асосида бошқа вилоятлар каби, Сирдарё вилоятида ҳам 1916 йил кўзғолони ниҳоятда кенг, омма-

¹ Ҳ. Ҳайдаров. Жиззах вилояти тарихи. Т.: Меҳнат. 1996. Б.141-150.

² Н. Сафаров. Унутилмас кунлар. Тошкент-Баку. 1932.

вий ва кескин тус олганини алоҳида уездлар мисолида кўрсатиб берди¹.

Тадқиқотда, айниқса, Тошкент қўзғолонига доир янги маълумотлар алоҳида эътиборга сазовордир. Маълумки, совет адабиётларида бу воқеалар баёнида шаҳар элликбошилари халойиқни ҳукумат фармониغا бўйсундиришга уринганлари таъкидланади². О. Суюнованинг аниқ ҳужжатлар асосида аниқлашчи, Шайхонтоҳур, Себзор ва Кўкча даҳаларининг мингбошилари, қозилари ўз элликбошиларини маҳаллаларга жўнатиб, улар орқали халқни аёллар билан биргаликда фармон ижросига қаршилик кўрсатишга даъват этганлар, қўзғолон кўтарган халқни қўллаб-қувватлаш учун хориждан ёрдам сўрашга уринганлар. Полиция бошқармасининг бошлиғи Н.Е. Колесников ҳам шаҳардаги нуфузли кишилар мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармон ижросига қарши чиққанларини таъкидлаган³. Бироқ совет адабиётларида бу маълумотлар илмий истеъмолга киритилмади, чунки улар қўзғолонни синфий кураш сифатида кўрсатишга ҳалал берар, унинг умумхалқ характерини тасдиқлар эди.

Сирдарё вилоятининг Тошкент уездидаги қўзғолон тарихини ўрганиб, О. Суюнова Келесда 20 июль куни 50.000 кишилик, Фишткўприкда 7—8 минг, Чинозда 6.000, Қибрайда 4—6 минг кишилик ғалаёнлар бўлиб ўтганини, Тошкент-Оренбург йўналишидаги темир йўлларга ҳужум уюштиришга уриниш ҳоллари ҳам содир бўлганини аниқлади. Авлиё ота, Тошкент, Казалинск, Перовский уездлари, Амударё бўлимидаги қўзғолонлар, уларнинг шафқатсиз бостирилиб, қўзғолончиларнинг оғир жазоланиши, мардикорликка сафарбарликнинг амалга оширилиши, унинг оқибатлари ҳақида янги-янги маълумотларни аниқлаб илмий истеъмолга киритди, қўзғолон тарихини тиклашга муносиб ҳисса қўшди. Ўз изланишларининг якуний хулосалари сифатида О. Суюнова 1916 йил қўзғолони моҳияти ва йўналиши жиҳатидан миллий озодлик учун кураш бўлганини, халқнинг сиёсий онги ва фаолиятини юксалтириб, мустабид рус ҳукуматининг ўлкадаги ҳукмронлиги ва мавқеини заифлаштирганини таъкидлайди. Маҳаллий миллатлар елкама-елка курашганини алоҳида қайд этиб, мағлубият сабабларини ҳарбий таъминот ёмонлиги, сиёсий раҳбар етишмаганлиги билан изоҳлайди.

1916 йил воқеаларини Фарғона вилояти доирасида ўрганиш борасида ҳам эътиборга лойиқ изланишлар олиб борилмоқда. 90-

¹ О. Суюнова. Туркистонда 1916 йилги миллий-озодлик кураши (Сирдарё вилояти мисолида). Т.: 1997.

² Х. Турсунов. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Т.: 1962. Стр. 255-256.

³ О. Суюнова. Кўрсатилган асар. Б.11.

йиллар давомида матбуотда ушбу муаммони бутун вилоят ҳамда унинг айрим уездлари доирасида талқин этувчи илмий мақолалар эълон қилинди¹. Бу мақолалар муаллифи Ж. Исмоилова қўзғолоннинг умумхалқ характерини, оммавийлиги, мақсад ва йўналишларини очиб беришга, аниқ мисолларда кўрсатишга уринади. Совет адабиётларида Фарғона вилоятидаги ғалаёнларнинг оммавий тус олганлиги умумий тарзда қайд этилса-да, воқеалар талқинида уларни синфий кураш нуқтаи назаридан баҳолаш мақсадида қўзғолон асосан ва аксарият ҳолларда маҳаллий маъмурият вакилларига қарши қаратилгани таъкидланади. Ж. Исмоилова эса архив манбаларидан топилган ҳужжатлар асосида маҳаллий маъмурлар орасида халқни қўзғолонга даъват этган мулкдорлар, маҳаллий маъмурлар кўпчиликни ташкил этганини аниқлаб, бундай даъволар (яъни Фарғона ғалаёнлари синфий кураш йўналишида содир бўлгани ҳақидаги даъволар) асоссиздир, қўзғолонда айрим тоифалар ёки синфлар манфаати эмас, умумхалқ, умуммиллий манфаатлар илгари сурилган, деган хулосага келади.

Фарғона воқеаларини ҳар бир уезд доирасида чуқур ўрганиш муаллифга янги, илмий истеъмолга киритилмаган муҳим маълумотларни аниқлаш имконини беради.

1916 йил қўзғолони бостирилгач, Туркистондан зўрлик билан мардикорликка сафарбар этилган ватандошлар тақдири З. Чориев² тадқиқотларида илгари илмий истеъмолга киритилмаган Украина архивлари ҳужжатлари асосида ёритиб берилди.

1996 йилда республика илмий жамоатчилиги 1916 йил қўзғолонининг 80 йиллигини кенг нишонлади. Қўзғолоннинг юбилей санаси илк бор мустақиллик, ҳурфикрлик шароитида, мафкураравий тазйиқлар исканжасидан халос тарзда нишонланди. ЎЗР ФА тарих институтида ўтказилган илмий анжуман ва давра суҳбатларида республиканинг таниқли олимлари (Ҳ. Зиёев, Н. Абдурахимова) ҳамда ёш тадқиқотчилар ушбу қўзғолон сабаблари, тарихи ва тарихшунослиги масалаларига батафсил тўхталиб, бу

¹ Ж. Исмоилова. Наманганда 1916 йил халқ қўзғолони // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. № 5; Андижонда 1916 йил қўзғолони / Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. № 4; Қонга беланган халқ ҳаракатлари // Шарқ юлдузи. 1998. № 2.

² Чориев З. Мардикорлар. // Ёшлик. 1991. № 5; Туркистон ўлкасида мардикорлар ҳаракати ва мардикорларнинг Россиядаги ҳаёти тарихини ўрганиш манбалари. // "Ўзбекистон халқлари тарихининг долзарб масалалари". Маърузалар тўплами. Т.: Университет. 1995. Б. 17-19; Из истории судебных процессов над участниками восстания 1916 года. // "Хозяйства и права" 1998. № 1. Б. 86—89; Новые источники по истории тыловых рабочих Туркестана. Общественные науки в Узбекистане. 1998. № 2. Б. 50-53 ва бошқалар.

борадаги ўз фикр-мулоҳазалари ва қарашларини илк бор холисона, эркин баён этдилар. Давра суҳбати ва анжуман иштирокчилари 1916 йил кўзғолони миллий озодлик учун халқимиз олиб борган курашларнинг энг ёрқин намунаси эканлигини алоҳида таъкидладилар. Совет тарихшунослигида бу муаммога коммунистик мафкура, синфий кураш нуқтаи назаридан ёндошув ушбу тарихий ҳодисанинг асл моҳиятини хиралаштиргани, баъзи масалалар эса мутлақо нотўғри ёритилганлиги кўрсатиб ўтилди. Анжуманда кўзғолон тарихини ҳар бир вилоят доирасида чуқур ва атрофлича ўрганиш, илмий истеъмолга киритилмаган юзлаб ҳужжатларни жалб этиш, уларни холисона таҳлил қилиш зарурияти таъкидланди. Шунингдек, Жиззах воқеалари совет адабиётларида юқоридан ўтказилган мафкуравий тазйиқ асосида ноҳақ қоралангани алоҳида таъкидланиб, унинг ҳаққоний тарихини холисона тиклаш зарурлиги ҳам кўрсатиб ўтилди¹.

Республикамиз олимларининг матбуотдаги чиқишлари, давра суҳбатлари, илмий анжуман, мақолалар ва илк рисоалар нафақат илмий жамоатчиликда, балки кенг халқ оммаси, ёш авлод онгида бу тарихий ҳодиса ҳақида тўғри билимларнинг шаклланишига асос солди. Бироқ, бу борада, яъни 1916 йил кўзғолонини чуқур, ҳаққоний тарихини батафсил, илмий асосда атрофлича ёритиш борасида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар талайгина. **Муаммонинг ҳали қатор масалалари ўз ечимини кутмоқда. Бу масалалар қуйидагилардан иборат:**

— 1916 йил кўзғолонининг Самарқанд ва Фарғона вилоятлари бўйича чуқур ва атрофлича таҳлили. Бу масалага доир архив ҳужжатлари ҳали тўлиқ илмий истеъмолга киритилмаган. Самарқанд вилоятидаги кўзғолон тарихини тиклашда, айниқса, Жиззах воқеалари алоҳида эътиборга моликдир. Жиззах шаҳрида бошланиб унинг атрофидаги волостларни қамраб олган ғалаёнларнинг барча тафсилотлари — темир йўл бекатларига ҳужум, темир йўл шохобчаларининг ишдан чиқарилиб ўлка маркази — Тошкент билан алоқанинг узилиши, ҳарбий кучлар йўлининг тўсилиши, шаҳар ташқарисида маҳаллий аҳолининг тўпланиши, ҳукумат кўшинлари билан тўқнашувга тайёргарлик, тўқнашув ва унинг оқибатлари, кўзғолончиларнинг шафқатсиз жазоланиши, кўзғолоннинг умумхалқ характери, илгари сурилган мақсадлар, яъни Россиядан ажралиш, мустақил давлат тузиш каби масалалар аниқ маълумотлар асосида ёритилиши лозим. Бунда энг аввало замондошлар хотираларига алоҳида аҳамият берилиши, архив ҳужжатларига эса танқидий ёндошиш зарур бўлади.

¹ 16-йилнинг ҳур шамоли. // Ўзбекистон овози. 1996 йил 12 сентябрь.

— 1916 йил кўзғолонининг умумхалқ характерини чуқурроқ очиб бериш. Архив манбаларида буни асослаб берувчи маълумотлар етарли, бироқ улар совет даврида атайин эътиборсиз қолдирилган ҳамда кўзғолонда асосан камбағаллар иштирок этгани таъкидланган. Масалага бундай ёндошув ушбу тарихий ҳодисанинг синфий талқини учун зарур бўлиб, ҳақиқий аҳволни бузиб кўрсатишга олиб келган. Тадқиқотлардан маълум бўлишича маҳаллий маъмурлар — мингбоши, элликбоши, қози, оқсоқоллар халқни галаёнга даъват этганлар, кўп ҳолларда ҳатто унга бевосита бошчилик ҳам қилганлар, бунинг учун мустабид ҳукумат уларни оғир жазолагани ҳақида архив ҳужжатлари ҳам далолат беради. Бундай маълумотлар галаёнларга маҳаллий маъмурларнинг бевосита алоқаси ва иштирокини, кўзғолоннинг умумхалқ характерини очиб беришга хизмат қилади.

— 1916 йил кўзғолонининг миллий озодлик йўналишини чуқур ва атрофлича ёритиб асослаш. Маълумки совет адабиётларида бу масала коммунистик мафкура манфаатлари нуқтаи назардан ёритилиб, кўзғолон Россия империализмининг мустамлака зулмига қаратилгани таъкидланган ва Россиянинг ўлкадаги 1917 йилдан кейинги ҳукмронлиги гўёки "адолатли социализм тузумида мустамлакачилик зулми йўқлиги" билан оқланган. Аслида эса Россия империясининг меросхўри бўлган, мустамлакачиликнинг барча асоратларини сақлаб қолган ва Ўрта Осиёда 1991 йилга қадар иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ҳукмронлигини ўтказиб келган, миллий давлатчиликка, тил ва маданият ривожига йўл бермаган совет давлати учун 1916 йил кўзғолонининг Россия ҳукмронлигига қарши қаратилганини эътироф этиш ўз оёғига болта уриш билан баробар эди. Шу туфайли кўзғолон гўёки фақат "рус империализми"га, унинг мустамлакачилигига қарши қаратилганлиги таъкидланди, Россия ҳукмронлигига қарши йўналиши яширилди, бу эса тарихий ҳақиқатнинг бузилиши, юзаки баҳоланишига олиб келди. Бу ҳақиқатни аниқ маълумотлар асосида тиклаб, асослаб бериш муҳим вазифалардан бирidir.

— 1916 йил воқеалари талқинига ва умуман, ижодий изланишларга синфий қарашлар, коммунистик мафкура таъсиридан буткул тозаланиб халос бўлган ҳолда, умуммиллий, умумхалқ манфаатлари, умуминсоний қадриятлар нуқтаи назардан ёндошмоқ лозим. Айрим тадқиқотчилар, ҳатто таниқли олимлар ҳам ўз онгида чуқур из қолдирган бу иллатлар таъсиридан, исканжасидан халос бўлолмай, ҳаётга, ўтмишга шу нуқтаи назардан ёндошмоқдалар. Юқорида қайд этилган К. Усенбаевнинг 1996 йилда Қирғизистонда қайта нашр этилган асари¹ бунинг

¹ Усенбаев К. 1916 год: героические и трагические страницы. Бишкек. 1997.

яққол намунаси бўлиб, ҳатто мустақиллик даврида ҳам бу таниқли олимнинг қарашларида мустабид тузум мафкураси мустаҳкам ўрнашиб қолганини намоён этади. Муаллифнинг 1967 йилда нашр этилган китобининг тўғридан-тўғри қайта нашри бўлган бу асар 1916 йил қўзғолони тарихини худди аввалгиси каби коммунистик мафкура қолипиди ёритган. Ҳеч бир мафкураравий тазйиқ бўлмаган, ҳолисона, эркин фикр юритиш имкони бўлган шароитда масалага бундай ёндошув олимнинг ўша мафкура қулига айлангани, янгича мушоҳада юритиш қобилиятига эга эмаслигини намоён этади. Асардаги бой тарихий фактлар ҳамда унда Етгисувдаги "реакцион" чиқишлар ҳақидаги расмий қарашлар асоссизлигини аниқ маълумотлар билан очиқ берилгани муаллифнинг ютуғи бўлса, айрим якуний хулосалар, большевикча андоза асарнинг энг катта камчилигидир. Шу ўринда муаллифнинг қуйидаги хулосаларини қайд этиб ўтиш лозим. "Бу ҳаракатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, қўзғолончилар подшонинг мустамлака зулмига қарши чиқиб, миллий мустақиллик учун курашдилар, бироқ улар Россиядан ажралиш мақсадини мутлақо қўзламадилар"¹.

Миллий мустақилликка эришиш учун энг аввало ўзга миллат ва мустабид давлат, яъни Россия ҳукмронлигига барҳам берилиши лозимлигини таниқли тарихчи олимнинг мустақилликнинг 6 йилида ҳам англаб ета олмагани, бу асар ҳозиргача ёш авлодга Қирғизистондаги 1916 йил воқеалари ҳақида сабоқ берувчи энг йирик, ягона асар эканлиги ниҳоятда ачинарли ҳол, албатта.

— Ўзбекистон ва бутун Ўрта Осиёдаги 1916 йил қўзғолони тарихига доир янги, ҳаққоний, илмий асосланган асар яратиш. Бундай асар Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон олимларининг ҳамкорлигида яратилиши лозим.

— Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолони тарихига бағишланган манбалар тўпламини нашр этиш.

— 1916 йил қўзғолони ҳақидаги халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаб нашр этиш.

— Жаҳон тарихшунослигида, хусусан турк, немис, инглиз, француз тилларида яратилган тадқиқотларда 1916 йил қўзғолони тарихи ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалар билан яқиндан танишиб, уларни ҳолисона баҳолаш ҳамда ватан тарихшунослигидаги янги қарашлар ва илмий хулосаларни хорижий тадқиқотчиларга етказиш, улар билан фикр алмашиш, ҳамкорликда асарлар яратиш.

— 1916 йил қўзғолонидаги миллий зиёлилар, хусусан жадид тараққийпарвари ролини тўғри ва ҳолисона ёритиб бериш.

¹ Усенбаев К. 1916 год: героические и трагические страницы. Бишкек. 1997. С.184.

— 1916 йил қўзғолонидаги аёллар ролини чуқур ва атрофлича кўрсатиб бериш. Ҳозирга қадар бу масалада асосан Сирдарё вилояти бўйича маълумотлар аниқланиб, эълон қилинган. Тадқиқотлардан маълум бўлишича Фарғонада ҳам аёллар халқ галаёнларида фаол иштирок этганлар.

Бу масалаларнинг ҳаққоний, аниқ тарихий фактларга асосланган ҳолисона ва илмий талқини 1916 йил қўзғолони ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тиклашга, муаммонинг мавҳум, мунозарали ёки илгари бузиб кўрсатилган масалаларини ойдинлаштиришга, бу муҳим тарихий ҳодисадан тегишли сабоқ чиқариб, мустақиллик учун курашда қон тўккан аجدодлар хизматини муносиб баҳолашга имкон бериши шубҳасиз.

2-§. Истиқлолчилик ҳаракати: янгича талқин ва муаммолар

Мустақиллик учун кураш тарихини ўрганишга мустақиллик шароитидагина катта имкониятлар юзага келгани ўтган қисқа муддат — 9 йил давомида чоп этилган ижтимоий-сиёсий, бадиий адабиётлар мисолида яққол намоён бўлмоқда. Йил сайин бойиб, кенгайиб, тобора чуқурлашиб бораётган изланишлар маҳсули бўлган мақолалар, илк рисоалар, илмий тадқиқотлар бу борада дастлабки ютуқлар бўлса-да, аниқ хулосалар қилиш учун етарлидир.

Ушбу муаммо хусусида ҳақиқат садолари мустабид тузум инқирози арафасида илк бор янграб улгургани ҳақида юқорида қайд этилди. Айнан мустақиллик арафасида, яъни 1991 йилда маҳаллий матбуотда, аниқроғи Ўзбекистонда бу хусусда ҳақиқатни ошкор этишга жазм этган илк мақолалар пайдо бўлди. 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Олий Кенгаши Сессиясида Ўзбекистон ССРнинг мустақиллиги ҳақидаги Декларациянинг қабул қилиниши ва умуман, республикада юзага келган муҳит, ошқоралик, марказнинг ғоявий тазйиқларининг имкон қадар чеклашга, ижод аҳлининг эркин фикр билдиришига маълум даражада имкон яратди. Илмий жамоатчиликнинг илғор вакиллари юртимиз тарихини ўрганиш, ўтмишга ҳаққоний муносабатда бўлиш, тарихий ҳақиқатни тиклашга даъват эта бошладилар. Айнан шу даврда чоп этилган мақолаларда илк бор маҳаллий миллат вакиллари, яъни юртдошларимиз ватанимиз тарихи ҳақидаги ҳаққоний фикр-мулоҳазаларни илгари сура бошладилар.

А. Ақромовнинг¹ "Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти" номли мақоласи шулар жумласидандир. "Босмачилик ҳаракати"

¹ Ақромов А. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти // "Ҳаёт ва иқтисод". 1991. №7.

деган сўзнинг "нотўғри қўлланиб келгани, бу сўз мазкур ҳаракатда қатнашган ижтимоий кучларнинг синфий моҳиятини бузиши, умуминсоний қадриятларни инкор этиши"ни таъкидлаган А. Ақромов ушбу ҳаракат сабабларини "совет Туркистон раҳбарияти йўл қўйган қўпол иқтисодий, сиёсий хатолар" билан изоҳлайди. Муаллиф большевиклар партияси ва совет идораси ходимларининг овруполиклардан иборат катта гуруҳи ерли халқлар вакилларининг ўлкани бошқаришига қарши тургани, улардаги миллий устунлик туйғуси — буларнинг барчаси маҳаллий аҳолининг ҳақли равишдаги норозилигига сабаб бўлган омиллар сифатида хизмат қилганини қайд этади¹.

А. Ақромов 20-йиллар матбуоти ва адабиётларида қайд этилган фикр-мулоҳазалар, давлат архивларида сақланаётган ҳужжатлардан келтирилган айрим намуналар асосида ўлкада юзага келган аҳвол ҳақида ҳолисона фикр юритишга уринади ва айтиш лозимки, совет тарихшунослигидаги "фуқаролар уруши" тарихи концепциясига мутлақо зид бўлган қуйидаги мулоҳазаларни илгари суради:

1. "Босмачилик ҳаракати" талончилик ҳаракати эмас, балки сиёсий ҳаракат бўлиб, унинг асосий мақсади ерли халқларнинг ҳокимиятдаги ўз ўрнини эгаллашга эришиш, Туркистонни Россиядан ажратиб, унинг мустақиллигини таъминлаш эди.

2. Қўрбошилардан Оллоёр, Мадамминбеклар ижтимоий адолат ва озодлик учун, Шермуҳаммадбек, Иброҳимбеклар диний ҳуқуқлар, ислом ҳимояси ва мустақиллик учун курашдилар.

3. Маҳаллий аҳоли хорижий давлатларнинг, чунончи Англиянинг Туркистондаги таъсирига ҳеч қачон хайрихоҳлик билдирмадилар, уларнинг мустамлакачилик ниятини тўғри англаб етдилар. Мустамлакачи давлат(яъни Россия) мустамлакачилик сиёсатини ўз вакилларининг қўли билан амалга оширди.

4. Ўрта Осиё жумҳуриятлари компартиялари Марказий Қўмитаси, ҳукуматлари аъзолари ўз жумҳуриятларининг мустақиллиги оёқости қилинаётганлигига очиқдан-очиқ қарши чиқдилар, мустақилликни тўла таъминлаш талабини ўртага ташладилар. Бундай талаблар қабул қилинмади, натижада улар юксак лавозимларидан истеъфо бердилар².

Ана шундай мутлақо янги қарашларни илгари сурган А. Ақромов мақоласида баъзи масалаларда синфий дунёқараш ва сохта тарих тасаввурлари маълум даражада акс этган бўлишига қарамай, унинг юқорида қайд этилган мулоҳазалари ўша даврда, яъни 90-йиллар бошида қарийб 70 йил давомида туҳмат ботқоғига

¹ Ақромов А. Кўрсатилган мақола. Б.58-59.

² Ўша ерда.

ботириб келинган ҳақиқатни ошкор этиш йўлидаги муваффақиятли ва дадил қадам бўлди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасида Давлат мустақиллигининг эълон қилиниши билан қарор топган том маънодаги мустақиллик шароитида амалга оша бошлаган оламшумул, тарихий ўзгаришлар, ҳурфикрлик, ғоявий, сиёсий тазйиқларнинг батамом барҳам топиши юртимиз тарихини ўрганиш, уни ҳолисона ёритиш учун катта имкониятлар яратди. Миллий, умуминсоний қадриятлар, ўзлгимиз, урф-одатлар, маънавий меросимизни тиклаш сари йўл тутилди, эркин фикр юритиш ва ижод қилиш, ҳақиқатни у қанчалар аччиқ бўлмасин ҳолисона ошкор этиб, тегишли хулосалар чиқариш, мустақиллик учун кураш тарихи, истиқлолимиз илдизларини очиб бериш, аждодлар хотирасини тиклаш давр талаби, давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу ҳол ижод аҳлига кенг имкониятлар яратибгина қолмай, улар зиммасига жуда катта, масъулиятли вазифаларни юклади. Хусусан, тарих фани олдида илмий ҳаққонийлик, ҳолислик, чуқур ва атрофлича мулоҳаза ёритиш асосида, умуминсоний ва миллий қадриятлар, манфаатлардан келиб чиққан ҳолда, барча турдаги манбалардан тўғри фойдаланиб, юртимиз тарихини, халқимиз босиб ўтган йўлни таҳлил этиш, ўрганиш ва ёритиш, кенг халқ оmmasига етказиш вазифалари қўйилди.

Ушбу вазифа ижроси катта ташкилий ишлар ва чуқур изланишларни тақозо этарди. Чунончи, энг аввало, 70 йил давомида синфий, партиявий қарашлар, марксча-ленинча таълимот таъсири остида шаклланиб, ижод қилиб келган илм аҳли онгида туб ўзгаришлар лозим эди. Аввалги бир ёқлама, ғайриилмий тадқиқот услубидан воз кечиб, масалага янгича нуқтан назардан ёндошиш тажрибасини эгаллаб борган илмий жамоатчилик айни пайтда ўз изланишлари натижаларидан халқни ҳам баҳраманд қилиш, айниқса, энди камол топаётган ёш авлодни ҳаққоний тарих билан қуроллантиришга ҳам масъул эдилар. Олий ва ўрта таълим мактабларида тарих фанини тўғри ва ҳолисона ўрганишни йўлга қўйиш, ёшларда ватанпарварлик, миллатпарварлик хислатларини уйғотиш, уларга миллий ғоялар, умуминсоний қадриятларни сингдириш, юртимиз ўтмиши ҳақида тўғри билимларни шакллантириш учун янги дарсликлар яратиш зарурияти кечиктириб бўлмайдиган вазифа эди.

Совет даврида шакллантирилган сохта тасаввурлар барча соҳада — кино, театр, илмий ва бадиий адабиётда, дарсликларда чуқур ўрнашиб, халқ онгини заҳарлаб улгурганди. "Босмачи" халқ тасавурида "қонхўр, талончи, шафқатсиз, ашаддий қароқчи, ваҳший жиноятчи, меҳнатқашлар ва совет ҳокимиятининг душмани" сифатида гавдаланувчи мутлақо салбий тимсолга айланган бўлиб, бу сохта тасаввурларга барҳам бериш, ҳақиқат-

ни ошкор этиш учун кенг тушунтириш ишлари, аниқ далилларга асосланган хулосалар, илмий-оммабоп асарлар яратилиши лозим эди. Бу вазифалар ижроси учун давлат томонидан катта имкониятлар берилди — архивлар, кутубхоналардаги илгари махфий тутилган ҳужжатлар, нашрлардан фойдаланишга кенг йўл очиб берилди. Республика оммавий ахборот воситалари — радио, телевидение, матбуот эркин фикр билдириш, тарихий ҳақиқатни ошкор этиш минбарига айланди. Бу ишга нафақат тарихчи-олимлар, педагоглар, балки адабиёт аҳли, ёзувчилар, шоирлар, журналистлар, умуман, ватанпарварлик ҳислари жунбушга келиб, ҳақиқатни тиклашга отланган илғор фикрли жамоатчилик вакиллари фаол киришдилар.

1991 йилда "Шарқ Юлдузи" журналида Туркистон (Қўқон) мухторияти қисматига бағишланган илк ҳаққоний мақолалардан бири эълон қилинди. Ушбу масала хусусида тегишли ҳужжатлар ва манбалар асосида маълумот берган Ш. Дониёров "Туркистон тарихидаги энг қонли ва фожиали давр ҳисобланган "босмачилик" ҳаракати қонга ботирилган Қўқон мухториятининг аччиқ меваси экан"¹ деган хулосага келди. Қўқон мухториятининг зўравонлик билан қонга ботирилиши тафсилотларини баён этиб, муаллиф қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: "Қисқа вақтда рўй берган вайронагарчилик, талон-тарож ва ваҳшийликлар бутун Туркистонга ёйилди. Инсоний ҳуқуқи, эътиқоди, орияти топталган халқ кўзгалди. Ва бу ҳолат халқ ҳаракати, кўзғолонга айланиб кетди. Биз эса бу миллий озодлик ва қаршилиқ ҳаракатини босмачилик ҳаракати, даврни эса босмачилик даври деб атаб келдик"². Бу маълумотлар ва хулосалар жаҳон илмий жамоатчилиги учун янгилик бўлмаса-да, сохта тасаввурлар сингдирилган, совет тарихшунослигидаги салбий уйдирмалар таъсирида тарбияланган халқимиз учун катта янгилик эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигига эришилгач, амалга оширилган янгиликлардан яна бири хорижий давлатларда муҳожирликда юрган ватандошларга она юрт тупроғига келишга имкон бериш ҳақидаги қарор бўлди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида (1992 йил 2 июль) Президент И.Каримов ўз нутқида "XX аср алғов-далғовларидан, қатанлардан озор чекиб, чет мамлакатларга мажбуран кетиб қолган биродарларимизга Ўзбекистон дарвозалари катта очиқ" эканлигини алоҳида таъкидлади. Бундай имконият туғилиши билан хорижда неча ўн йиллардан бери ватангадо бўлиб юрган, Туркистонни тазйиқлардан қочиб тарк этган, Америка, Тур-

¹ Дониёров Ш. Мухторият қисмати // "Шарқ юлдузи". 1991. №12. Б.173.

² Ўша ерда. Б.168.

кия, Афғонистон, Европа давлатларида истиқомат қилаётган ватандошлар, турли соҳа вакиллари, жумладан илм аҳли ҳам она-Ватан зиёратига шошилдилар. Бу бахтга мушарраф бўлолмай, ҳаётдан кўз юмган, бир умр Туркистон истиқлолини орзу қилиб ўтган, унинг озодлиги учун қонли кураш тарихига, жафоли ва буюк ўтмишига бағишланган қатор илмий асарлар яратиб, жаҳон жамоатчилигига тақдим этган олимларнинг асарлари, озодлик кураши сардорларининг хотиралари, чет элларда нашр этилган, бироқ собиқ СССРга яқинлаштирилмаган мақолалари ўзбек тилига таржима қилиниб, қайта нашр этила бошланди. З. Валидий Тўғон,¹ М. Чўқаев² хотиралари шулар жумласидан бўлиб, ўзбек китобхонлари томонидан катта қувонч билан кутиб олинди. Бу асарларнинг таржималари тезда қўлмақўл бўлиб, китоб дўконларида қисқа муддатда тугаб, тарқалиб кетиши халқнинг ҳақиқатга чанқоқлиги, уни билишга эҳтиёжи қанчалар кучли эканлигидан далолат беради.

Б. Ҳайит асарлари ҳам шундай эътибор билан кутиб олинди. 1992 йилда "Звезда Востока" журналида Боймирза Ҳайитнинг "Туркистон XX асрда" номли асаридан олинган, рус тилида чоп этилган мақола "босмачилик ҳаракати" моҳияти, сабаблари, ривожланиш босқичлари масалаларига бағишланган бўлиб, унда таъкидланишича "босмачилик ҳаракати Россияга қарши миллий озодлик ҳаракати анъаналарининг давоми бўлиб, у пролетариат диктатурасига қарши қаратилган эди, чунки совет диктатураси Россия мақсадларининг бошқа шаклдаги инъикоси эди, холос. Босмачиларнинг большевиклар билан тўқнашувлардаги асосий талаблари миллий давлат тузиш эди"³.

Б. Ҳайит совет ҳокимиятига қарши Туркистон истиқлоли учун кураш fronti ҳақидаги ўзбек китобхонларига илгари маълум бўлмаган, турли манбалардан олинган маълумотлар асосида фикр юритиб, бу ҳаракатни олти босқичда таърифлайди. Қайд этилган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ушбу ҳаракат нақадар кенг қўламда, мураккаб ва кескин, зиддиятли вазиятларда кечганидан далолат беради. Айни пайтда кураш frontiдаги айрим келишмовчиликлар, уларнинг сабаб ва оқибатларидан огоҳ этади.

Б. Ҳайитнинг 1956 йилда Германияда чоп этилган асарида келтирилган бу муҳим маълумотлар замондошларимизга орадан 40 йил ўтгач, мустақиллик шарофати туфайли етиб келди. Ваҳоланки, хорижий давлатлардаги илмий жамоатчилик бу ҳақда бундан деярли ярим аср илгари воқиф бўлган эди.

¹ Заки Валидий Тўғон. Хотиралар // "Шарқ Юлдузи". 1993. № 9.

² Чўқаев М. Истиқлол жаллодлари. Т.: 1990.

³ Боймирза Ҳайит. Басмаческое движение // Звезда Востока. 1992. № 1. Б. 98-99.

Совет давлатида 20-йиллар воқеаларига доир ҳужжатларнинг ўта махфий сақланиб сир тутилиши, атайин илмий истеъмолга киритилмагани, тадқиқотчиларга фойдаланиш ман этилгани, цензура, ғоявий тазйиқ, сиёсий таъқиқлар туфайли юзага келган бундай аҳвол мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ барҳам топа бошлади. Тадқиқотчиларга архив ва кутубхона заҳираларидан кенг фойдаланиш имкони яратилиши билан матбуотда Туркистон мустақиллиги учун кураш ҳамда бошқа қатор масалаларга доир ҳужжатлар, манбалар эълон қилина бошланди¹.

Қ. Ражабов томонидан "Саодат" журнали саҳифасида эълон қилинган ана шундай ҳужжатлардан бири эрк учун курашчилар сардори Муҳаммад Аминбек — Мадаминбек қаламига мансуб мактублар бўлиб, унинг асл қиёфаси, орзу-истаклари ҳамда дунёқарашини баҳолашда катта аҳамиятга эга. Совет ҳокимияти вакиллари ҳамда Фарғона fronti қўшинлари қўмондонига йўланган, Совет Армияси Марказий Давлат Архивида сақланиб қолган, совет тарихшунослигида атайин илмий истеъмолга киритилмаган мактублар нусхалари илгари қароқчи, босқинчи сифатида қораланиб келган бу шахсни халқпарвар, мард, ўз замонасининг зийрак вакили, халқнинг иймонли, фидойи ўғлини эканлигини яққол намоён этади.

И. Исоқов мақоласида ҳам совет ҳокимиятининг мустамакчилик сиёсати ва жинойи фаолиятини, "босмачилар" сифатида қораланган ҳаракат сардорларининг инсоний қиёфаси, халқпарварлигини намоён этувчи муҳим тарихий ҳужжатлар илк бор ошқора эълон қилиниб, совет тарихшунослигининг сохталиги яна бир бор фош бўлди.

Эркин фикр билдириш ва ижод қилиш, турли манбалардан, айниқса, илгари ман этилганларидан фойдаланиш имкони яратилгани туфайли сохта тарих йил сайин, ой сайин, кун сайин фош бўлиб, тарихий ҳақиқат тикланиб борди. 1993 йилда қўрбоши Мадаминбек ҳақида чоп этилган ҳужжатли қисса² ва ижтимоий-фалсафий очерк³ бу ватанпарвар инсон ҳақидаги дастлабки ҳаққоний тадқиқотлар бўлди. Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бу икки рисола бир-бирини тўлдириб, тасдиқлаб ва исботлаб, Туркистоннинг адолатпарвар, зийрак ва фидойи вакили Мадаминбек (Муҳаммад Аминбек) ҳақида, унинг олий мақсадлари, эзгу истаклари, шонли кураш фаолияти ҳамда фожияли қисмати тўғрисидаги ҳаққоний маълумотларни илк бор

¹ Мадаминбекнинг Сафоновга мактуби. // "Саодат". 1993. № 4-5. Исоқов И. Қирғинни ким қилгану, жадига қолган ким эди? // "Шарқ Юлдузи". 1992. № 5.

² Ибодинов А. Қўрбоши Мадаминбек (ҳужжатли қисса). Т.: 1993.

³ Карим И. Мадаминбек (ижтимоий-сиёсий очерк). Т.: 1993.

эълон қилдилар. Бу тадқиқотлар нафақат Мадаминбек ҳаёти ва қисмати тўғрисида, балки у каби юзлаб, минглаб ватанпарвар тақдирини ҳал этган шафқатсиз, зиддиятли ва мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият ҳақида, мустабид тузумнинг зўрлик билан қарор топтириш жараёни, унга қарши кураш фронтидаги ички аҳвол, зиддиятларнинг сабаб-оқибатлари тўғрисида воқиф этиб, сабоқ чиқаришга ундайди.

И. Карим томонидан юксак бадиий маҳорат билан, аниқ ҳужжат ва маълумотлар асосида яратилган ижтимоий-фалсафий очеркда Мадаминбекнинг шахси ва фаолияти, ўша давр воқеаларининг ривожи, сабаб ва оқибатлари ҳақида илгари сурилган асосли фикр-мулоҳазалар, хулосалар китобхонни бефарқ қолдирмайди, унинг қалбида асар қаҳрамони — истиқлолчилар сардорига катта ҳурмат ва миннатдорчилик туйғуларини уйғотиб, унинг мисолида ватанпарварликка ундайди, муаммонинг ҳали очилмаган қирралари, жумбоқлари кўплигидан далолат беради, ўтмишдан сабоқ чиқаришга имкон яратади.

Нафақат тегишли ҳужжатлар, балки замондошлар, хусусан Мадаминбекнинг яқинлари, сафдошлари, уни яхши билганлар хотираларидан кенг фойдаланган А. Ибодинов рисоласи ҳам Мадаминбекнинг ҳаёти, фаолияти ҳамда ўша даврдаги воқеалар ривожининг тафсилотларини маълум даражада аниқлаштириш имконини беради. Хусусан, Мадаминбек билан совет давлати орасидаги сулҳ тузиш тафсилотлари алоҳида эътиборга молик бўлиб, совет тарихшунослигида бу масала бир тарафлама —ғолиб томон манфаатлари нуқтаи назаридан нотўғри асосда талқин этиб келинган эди. Бу ҳақда А. Ибодинов, И. Карим асарларида келтирилган далил ва маълумотлар воқеалар ривожини — ҳақиқатни тиклабгина қолмай, муаллифларни бу сулҳ жараёни ва Мадаминбек тақдирининг ҳал бўлиши марказ ва большевикларнинг таъсирида кечган, деган мазмундаги мулоҳазага олиб келади. Мадаминбек Туркистон тақдирида бурилиш содир бўлиши мумкин бўлган вазиятда большевиклар томонидан вазият қурбонига маҳкум этилган, деган хулосага ундовчи бу мулоҳазаларга ўлкадаги ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият ва маҳаллий кучлар ҳамда рус большевикларнинг ҳокимият учун кураш жараёни таҳлили асос бўлган.

Бу фикр-мулоҳазаларни исботлаш учун ҳали қўшимча изланишлар зарурлиги шубҳасиз, бироқ энг асосийси бу изланишларга туртки берилганлигидадир. Мустақиллик даври тарихшунослигининг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида таъкидланишига лойиқ бу ҳол, яъни тарихий ўтмишни тарихчилар, қадимшунос археологларгина эмас, балки адабиёт аҳли, хусусан ёзувчилар, журналистлар ҳам қизиқиш билан тадқиқ этишга катта ташаббус билан киришганлари ижобий аҳамиятга эга-

лиги шубҳасиз. Зеро, кенг китобхонлар оммаси тарихий воқеалар ҳақидаги маълумотларни бадиий, оммабоп усулда тез ва осон қабул қилиши бугунги кунда яхши маълум.

И. Карим рисоласига тўхталиб, яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, унда Мадаминбекнинг ҳаёти, фаолияти ҳамда фожиали қисмати билан боғлиқ бўлган ўша давр ҳодисалари хусусида илгари сурилган хулосалар ўтмишдан сабоқ сифатида китобхонларнинг ижтимоий-сиёсий онгини ўстиришга хизмат қилади. Чунончи, муаллиф ўтмиш сабоқлари мисолида ўз замондошларини келажакда, ҳозирги кунда йўл қўйилиши мумкин бўлган хатолар ва уларнинг оқибатларидан огоҳ бўлишга ундайди, бу ҳақдаги мулоҳазаларини баён этади. Бу ҳол адабиёт вакиллари ўз зиммаларига совет даврида юклатилган ғайриихтиёрий мажбуриятдан, яъни юқоридан берилган буюртма, андозалар қолипидида халқ онгини, тасаввурини маълум гоёлар йўналишида шакллантириш, ижод қилиш вазифасидан халос бўлиб, мулақо ихтиёрий равишда, ўз ташаббуслари билан ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишга киришганларидан далолат беради.

Туркистон халқларининг мустабид совет ҳокимиятига қарши курашлари таҳлиliga мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ киришган тарихчилар ўз изланишларининг дастлабки натижаларини муҳокама этиш мақсадида 1994 йилда давра суҳбатига йиғилдилар. Бунга қадар турли манбаларни маълум даражада ўрганиб, муаммонинг турли масалалари, жиҳатларини аниқлаб, тегишли хулосалар қилишга улгурган республика тарихчи олимлари Э. Юсупов, Ҳ.З. Зиёев, Р.Ё. Ражапова, Р.Т. Шамсутдинов, Р.А. Нуруллин, И.А. Алимов, А.С. Содиков, К. Норматов, Р.М. Абдуллаев, С. Холбоев, Х.С. Содиков, С.С. Аъзамхўжаев, Қ. Ражабов "Шарқ Юлдузи" журнали таҳририяти ва ЎЗР ФА Тарих институти ҳамкорликда ўтказган "Ўрта Осиёдаги истиқлолчилик ҳаракати" мавзусидаги давра суҳбатида¹ бу борадаги тадқиқот йўналишлари ҳамда айрим мунозарали масалалар хусусида фикр алмашдилар.

ЎЗР ФА Тарих институтида ушбу муаммо устида бир неча йиллар давомида изланишлар олиб борган махсус илмий жамоа раҳбари, тарих фанлари доктори Р.Ё. Ражапова бу борадаги тадқиқотларнинг дастлабки натижалари асосида қилинган илмий хулосалар билан таништирди. Р.Ё. Ражапованинг қайд этишича, ушбу муаммога тааллуқли ҳужжатлар, варақалар, баёноتلар, ҳаракат раҳбарларининг мурожаатномалари, кураш иштирокчилари, уларнинг қариндошларининг хотиралари, миллий мат-

¹ Истиқлолимизнинг тарихий илдизлари. Давра суҳбати // "Шарқ Юлдузи". 1995. № 11-12. Б.3-29.

буот маълумотлари, муҳожирларнинг кўрсатмалари, хорижий адабиётлар билан танишиб, уларни таҳлил этиш натижасида тадқиқотчилар "босмачилик ҳаракати халққа қарши босқинчилик ҳаракати эмас, балки миллий озодлик ҳаракатидир" деган хулосага келганлар. Р.Ё. Ражапова Туркистонда "миллий озодлик ҳаракати бўлмаган, чунки унинг мафкураси яратилмаган эди", деган мазмундаги асоссиз қарашларни инкор этиб, "ўлкада 1917 йил февралдан 1917 йил октябригача бўлган даврдаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлили, бу даврда содир бўлган муҳим сиёсий воқеалар, ижтимоий-сиёсий кучлар фаолияти, уларнинг мақсадлари (жадидлар фаолияти, сиёсий партиялар, уларнинг дастур ва низомларининг мазмуни, мусулмонларнинг Бутун Туркистон қурултойи ва уларда қўйилган масалалар) миллий озодлик ҳаракати мафкураси ишлаб чиқилган, деган хулосага асос бўлиши"ни қатъий ишонч билан таъкидлайди. Илмий жамоа томонидан олиб борилган тадқиқотлар "босмачилик" аслида миллий озодлик ҳаракати, оммавий халқ ҳаракати бўлганини тасдиқлаган. Айни пайтда унинг даврлари қуйидагича аниқлаштирилган:

I давр — 1918—1924-йиллар.

II давр — 1925—1935-йиллар.

Тадқиқотчиларнинг 1918—1924 йиллардаги I-давр юзасидан олиб борган изланишлари бу даврнинг ривожланишида қуйидаги III босқичнинг мавжудлигини кўрсатган:

I босқич. 1918 йил февралдан 1920 йил мартигача. Бу даврда қуролли кураш бошланиб оммавий халқ ҳаракатига айланган. Воқеалар ривож, курашни ташкил этишда Катта Эргаш, Кичик Эргаш ва айниқса Мадаминбек катта роль ўйнаганлар.

II босқич. 1920 йил мартдан 1922 йил охиригача. Бу даврда кураш қўрбоши Шермуҳаммадбек раҳбарлигида энг кескин тус олган.

III босқич. 1923—1924 йиллар. Бу йилларда ҳаракат вақтинчалик сусайиб борган. 1918—24-йиллар мобайнида кураш уюшган, ташкилий тус олиб, йирик қўрбошилар томонидан бошқарилган, майда қўрбошилар сони 200 дан ортиқ бўлса-да, уларни олий даражадаги лашкарбоши, қўмондонлик бошқаришга киришган, шу мақсадда ўтказилган ўндан ортиқ қурултойларда кураш тактикаси, ҳаракат ҳудудлари, навбатдаги вазифалар белгиланган, олий бош қўмондон сайланган.

Давра суҳбати иштирокчилари Р.Ё. Ражапованинг курашнинг сабаблари, моҳияти ва характери ҳақида билдирган илмий хулосаларини яқдиллик билан тасдиқлаган ҳолда қуйидаги масалалар юзасидан ўз мулоҳазаларини билдирдилар:

1. "Босмачилик" ҳаракатини "истиклолчилик" ҳаракати деб номлаш масаласи.

2. Ушбу муаммо тарихини ўрганиш манбалари ва тарихшунослиги.

3. Бу курашда жадидларнинг тутган ўрни, муносабати.

4. Курашнинг сабаблари.

5. Қизил Армиянинг фаолияти ва унга нисбатан халқнинг муносабати.

6. Тинч аҳолининг курашга муносабати.

7. Хорижий давлатларнинг роли.

8. Кураш frontiдаги жиноятчи унсурлар фаолияти қандай баҳоланиши керак.

9. Ҳаракатнинг даврий чегаралари.

Совет даврида зўрлик билан қарор топтирилган "босмачилик ҳаракати" атамаси тарихни сохталаштирувчи туҳмат тамғаси бўлгани, воқеанинг асл моҳиятини мутлақо нотўғри талқин этилганини яқдиллик билан эътироф этган иштирокчилар Туркистон мустақиллиги учун олиб борилган миллий озодлик курашининг давоми, таркибий қисми бўлган бу ҳаракатни қандай аташ хусусида турли фикр-мулоҳазалар билдирдилар.

Тарих институти илмий жамоаси бу кураш давомида нафақат миллий озодлик, балки мустақил давлатчилик тузиш, Туркистон тараққиётини белгилаш мақсадлари кўзлангани туфайли бу кураш "истиклолчилик" ҳаракати деб таърифланишга лойиқдир, деган таклифни илгари сурди. Аксарият иштирокчилар бу таърифнинг ниҳоятда ўринли эканлигини тан олган ҳолда, уни қўллашни мақсадга мувофиқ, деб таъкидладилар. Олимлардан С. Холбоев бу жаҳон тарихшунослигида қўлланиб келаётган "босмачилик" атамаси хорижда масаланинг тўғри таърифига таъсир эта олмагани, фақат совет тарихшунослигида воқеалар моҳияти бузилгани, "босмачилик" сўзини совет ҳокимияти ва Қизил Армияга қарши кураш сифатида қабул қилиб, унинг моҳиятини тўғри акс эттирган ҳолда шу атамани қўллашда давом этишни таклиф этди¹. Бироқ давра суҳбати иштирокчилари бу ҳаракат Ватан озодлиги, юрт мустақиллиги учун олиб борилган кураш эканлиги, Қизил Армия ва совет ҳокимияти бунга кескин қаршилиқ кўрсатгани учун қақшатқич зарбаларга дуч келгани, бу ҳаракат "босқинчилик" эмас мутлақо халоскорлик ҳаракати бўлгани туфайли уни "босмачилик" деб аташ ҳам мазмунан, ҳам шаклан, кўчма ва тўғри маънода ҳам мутлақо нотўғри, деб таъкидладилар.

Мунозара иштирокчиларидан Э. Юсупов, Х. Содиқовлар "истиклолчилик" жуда кенг маънодаги, аниқ сиёсий режа асосидаги, маълум дастур, шиорлар қўллаган ҳаракат мазмунини англатишини, совет ҳокимиятига қарши кураш эса қуролли,

¹ "Шарқ Юлдузи". 1995. № 11—12. Б. 17-18.

оммавий ҳаракат бўлганини қайд этиб, уни қандай таърифлашни ўйлаб кўриш лозимлигини таъкидладилар. Бироқ Р.Ё. Ражапова изланишлар натижалари асосида таъкидлашича, совет ҳокимиятига қарши қаратилган бу ҳаракат миллий озодлик курашининг таркибий қисми бўлган, аниқ сиёсий мақсадни — Туркистон мустақиллигини кўзлаган, "Туркистон туркистонликлар учун!", "Туркистонга озодлик" каби шиорларни илгари сурган, маълум мақсадда уюшган, ўз қўмондонлигига, ташкилий асосларга эга ҳаракат сифатида кўлами, оммавийлиги, кескинлиги жиҳатидан алоҳида ажралиб турган. Шуларни назарда тутиб, уни "истиқлолчилик" деб таърифлаш мақсадга мувофиқ деб топилди. Пировардида, давра суҳбати иштирокчилари кўпчилик овоз билан бу таърифни ўринли деб топдилар ва уни илмий истеъмолга киритишга қарор қилинди. Лекин бу масала хусусида ҳалигача турли қарашлар мавжуд. Воқеанинг мазмуни, моҳияти эмас, шакли, аниқроғи ҳаракатни таърифловчи атама хусусида матбуотда эълон қилинган бу қарашларга қуйида батафсил тўхталамиз.

Мунозарада ушбу муаммо манбалари ҳамда ўрганилиш тарихи, яъни тарихшунослиги масалаларига ҳам тўхталиб ўтилди. Жаҳон тарихшунослигида, айниқса Туркияда ушбу муаммога қизиқиш катталиги, совет тарихшунослигида масалани синфий қарашлар асосида ёритган асарларда қайд этилган катта ҳажмдаги ҳужжат ва маълумотлар эса танқидий кўз билан ўрганилса, асқотиши алоҳида таъкидланди. Ушбу кураш воқеаларини ёритувчи манбалар хусусида фикр билдириб, олимлар асосий архив маълумотлари Москва ва Санкт-Петербург архивларида сақланаётганини, уларнинг катта қисми илмий истеъмолга киритилмаганини, бевосита кураш иштирокчиларининг ўзига тегишли ҳужжатлар қўрбошилар билан хорижга олиб кетилганини, АҚШ, Туркия, Покистонда қолиб кетганини қайд этдилар.

Давра суҳбатида совет ҳокимиятига қарши қуроли курашга жадидлар бефарқ бўлмагани, коммунистик фирқа томонидан кузатув остига олинганига қарамай, бу кураш фронтга таъсир ўтказиш, уларга мафкуравий ёрдам беришга урингани, айрим собитқадам жадидлар бу мақсадда 30-йилларнинг бошларига қадар яширин ва ошқора иш олиб боргани қайд этилди.

Совет ҳокимиятига қарши кураш сабабларига тўхталиб, мунозара иштирокчилари яқдиллик билан миллий озодлик ва мустақиллик учун кураш — бош ва асосий сабабдир, деган хулосани билдирдилар.

Хорижий давлатларнинг совет ҳокимиятига қарши курашда тутган ўрни ва роли ҳақида совет тарихшунослигида қарор топган ва тарғиб этилган қарашлар, яъни "босмачилик чет эл

империалистлари томонидан ташкил этилган" деган мазмундаги хулосалар ва уни асослаш мақсадида яратилган асарларни "уйдирма" сифатида баҳолаган академик Э.Ю. Юсупов "бу борада Англия ўз сиёсий манфаатларини кўзлаб, курашга хайрихоҳлик билан қаради холос", деб таъкидлади. Совет тарихшунослигида 50-йиллар ўртасида "Туркистонда Октябрь инқилоби ва совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун кураш" мавзусида яратилган ҳужжатлар, хотиралар тўпламини тайёрлашда қатнашган, 80-йиллар бошида "босмачилик" ҳаракати мавзусида чоп этилган асарларнинг ҳаммуаллифларидан бири бўлган Э. Юсупов ҳурфикрлик ва ошкоралик шароитида ўз фикрини тўлиқ баён этишдан фойдаланиб, тарихни сохталаштириш жараёнида содир этилган мунофиқликларни фош этди. Э. Юсуповнинг совет адабиётларини яратиш жараёнида юқоридан берилган кўрсатмалар асосида йўл қўйилган кўзбўямачиликлар ҳақидаги эътирофлари тарихни сохталаштиришнинг гувоҳи сифатида бу сохта тарихнинг атайин тўқилган эртаклигини яна бир бор тасдиқлади.

Совет ҳокимиятига қарши кураш давридаги айрим жиноятчи унсурларнинг талончилик, зўравонликка асосланган фаолияти давра суҳбати иштирокчиларининг алоҳида диққат-эътиборидаги масала бўлди. Мураккаб ва кескин вазият ҳамда оғир иқтисодий шароитда умуммиллий ва умумхалқ манфаатларидан шахсий манфаатларни устун қўйиб, ғаразли мақсадларда ҳаркат қилган бундай жиноятчи гуруҳлар совет ҳокимияти томонидан эрк ва озодлик курашчиларини обрўсизлантириш, қоралаш учун қўл келган. Аслида эса бундай салбий ҳолат асосий курашдан мутлақо йироқ бўлиб, унинг мақсадлари ва моҳиятини ўзгартира олмаган.

Айрим иштирокчилар (Э. Юсупов, Х. Содиқов) бундай жиноятчи гуруҳлар мавжуд бўлганини эътибордан четда қолдирмасликни алоҳида қайд этди. Бу хусусда Р.Ё. Ражапованинг мулоҳазалари алоҳида эътиборга молик бўлиб, унинг таъкидлашича: "Узоқ давом этган оғир уруш одамлар руҳиятига, хулқатворида ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Очлик, жудоликларга ҳамма ҳам бардош беролмади. Ўн минг, юз минглаб кишидан иборат кўзғолончилар орасида ўзларининг тор манфаатлари йўлида талончилик, ўғрилик билан шуғулланиб, муқаддас гояларга хиёнат қиладиганлар ҳам бор эди. Лекин бундай салбий ҳолатлар учун бутун ҳаракатни айблаш масъулиятсизликдир. Ўз уйи, оиласидан узоқда бўлган ўн минглаб, юз минглаб кўзғолончилар беқиёс жисмоний ва маънавий муҳтожликларга дош бериб, ўз жонларини аямасдан, мардона ва ҳалол кураш олиб бордилар. Уларнинг кўпчилиги муқаддас орзулар йўлида жон бердилар".

Дарҳақиқат, бирор халқ ёки миллат ичидан чиққан айрим жиноятчилар учун шу миллат ва халқни жиноятчиликда айб-лаш ақлга тўғри келмаганидек, "босмачи" номи остида ҳақиқий босмачилик билан шуғулланган тўдалар туфайли бу номга туҳ-мат сифатида, нолайиқ ва ноҳақ дучор бўлган, шахсий ва ғараз-ли мақсадларда эмас, халқ ва миллат эрки, озодлиги учун ку-рашганларни қоралаш ёки уларни ўз номлари билан, яъни ма-салан, миллий озодлик учун курашганлар сифатида баҳолашдан чўчиш мантиқан мутлақо нотўғри ва адолатсизликдир. Аниқ ҳуж-жатларнинг тасдиқлашича, қўрбошилардан Мадаминбек бун-дай ҳодисаларга чек қўйиш учун махсус бўлинмалар тузган¹. Бун-дан ташқари профессор Ҳ.З. Зиёевнинг хотирлашича² 50-йил-ларда ЎзССР ФА Тарих институти ходимлари томонидан Фарғонага "босмачилик" ҳаракати иштирокчилари ва гувоҳлари хотираларини ўрганиш учун ижодий сафар уюштирилган. Муло-қотларда партия фахрийси Нишон Ризаев "20-йилларда чекист-лар тунда атайин "босмачилар"га ўхшаб (яъни совет ҳокимия-тига қарши курашган маҳаллий кучлар назарда тутилган — Д.З.) кийиниб олиб, қишлоқларни талашгани, беғуноҳ одамларни ўлдиришгани, бу билан аҳоли орасида "босмачилар — босқин-чи ва қотил" деган фикр уйғотишга ҳаракат қилганликлари" ҳақидаги маълумотларни қайд этган. Бундай маълумотлар совет даврида расмий хабарлар ҳам атайин сохталаштирилганидан да-рак беради, уларга нисбатан танқидий муносабатда ёндошиш зарурлигини, бу сохта манбалар ҳақиқий аҳволни акс эттирма-ганини яна бир бор тасдиқлайди.

Совет ҳокимиятига қарши курашнинг даврий чегаралари ху-сусида давра суҳбатида турлича фикр-мулоҳазалар билдирилди. Х.С. Содиқов, Р.С. Шамсиддиновлар бу курашни 1991 йилгача бўлган даврий чегарада, Р.А. Нуруллин, Р.Ё. Ражапова 30-йиллар бошигача бўлган чегарада даврлаштириш лозим, деган фикрни илгари сурдилар. Тарихчилар вазият ва имкониятга қараб гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб, баъзан яширин, баъзида эса ошкора олиб борилган кураш воқеалари ҳақида ҳозирча 30-йиллар ўртасига қадар бўлган даврий чегарада маълум тасаввурлар ва аниқ маъ-лумотларга эгадирлар. Куролли кураш воқеалари 30-йиллар бо-шига қадар, яъни Сталиннинг "қатағон" тегиримони ишга туш-гунга қадар давом этгани ва бунга алоқадор барча шахслар унинг қурбони бўлгани янада аниқ. Бу борада ҳали кўп изланишлар лозимлиги шубҳасиз. Ана шундай жумбоқли, мунозарали муам-молар мавжудлигини кўрсатган, қатор масалаларга ойдинлик киритиб, эътиборга лойиқ маълумотлардан бохабар этган, ил-

¹ Шарқ Юлдузи. 1995. № 11—12. Б. 9.

² Ўша ерда. Б. 16.

мий изланишларнинг дастлабки натижалари билан таништириб, кейинги йўналишларини белгилаб олишга катта ёрдам берган ушбу давра суҳбати республика илмий жамоатчилигининг бу борадаги қарашларини янада аниқлаштирди, бўлажак тадқиқотлар, олдиндаги вазифалар кўлами ва масъулиятини кўрсатиб берди.

Туркистонда миллий озодлик учун кураш тарихшунослигининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган ушбу давра суҳбатида илгари сурилган масалалар юзасидан изланишлар, баҳс ва мунозаралар кейинги йилларда ҳам давом этди. 1995—1996 йилларда "Фан ва турмуш" журнали саҳифаларида "босмачилик" деган тўхмат тамғасини олган, аслида совет ҳокимиятига қарши озодлик учун олиб борилган кураш воқеаларини қандай ном билан аташ мумкин ёки лозим, деган мавзуда баҳс кетди. ЎЗР ФА Тарих институтида ушбу муаммо юзасидан номзодлик диссертацияси ҳимоя қилган ёш тадқиқотчи Қ. Ражабов ўз изланишларининг илмий хулосалари асосида миллий истиқлол учун олиб борилган бу ҳаракатнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда уни "истиқлолчилик ҳаракати", қатнашчиларни эса "истиқлолчилар", деб таърифлаш лозимлигини таъкидлади¹.

Тадқиқотчи С. Холбоев эса совет ҳокимиятига қарши курашганлар — ўзларини ҳеч қачон "босмачи" деб айтмаганидек, ҳеч қачон "истиқлолчи" деб ҳам атамаган. Бироқ улар миллий озодлик, истиқлол учун курашнинг "босмачилик" шакли ва усулларида фойдалангани учун бу атамани Қизил Армияга қарши босмачилик деб аташ мумкин, деган мулоҳазани илгари сурди². Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, инсоният тарихидаги ҳеч бир урушда кураш усуллари унинг моҳияти ва мақсадини белгилаш учун асос бўлолмаган. Масалан, 1945 йилда Берлинга чекинган фашистларни таъқиб этиб борган халқаро озодлик кучлари фашизмнинг сўнгги қароргоҳини тугатиш учун олиб борган ҳужумларини "фашизмга қарши босмачилик" деб баҳолаш мумкинми?

Адолатсиз урушда, яъни босқинчилик, талончилик урушида ҳам, адолатли, яъни Ватан мудофааси, эрки ва озодлиги учун олиб борилган урушларда ҳам тўсатдан "ҳужум қилиш", "босиш" усулларида бирдек, ҳарбий тактика сифатида кенг фойдаланилади ва табиийки, бу уларнинг моҳияти ва мақсадини ўзгартира олмайди. С. Холбоевнинг қарашлари илмий жамоатчилик томонидан эътирозлар билан кутиб олинди ва ўз хайрихоҳлари, аниқроғи ҳамфикрларини топа олмади.

¹ Ражабов Қ. Истиқлолчи деган маъқул // "Фан ва турмуш". 1995. № 3. Б.28-29.

² Холбоев С. Аслининг ўзи тўғри // "Фан ва турмуш". 1995. № 3. Б.29.

Совет ҳокимиятига қарши курашни қандай аташ лозимлиги ҳақида Р. Умаров томонидан илгари сурилган таклиф ва мулоҳазаларда эса муаммога бутун Ўрта Осиё миқёсида ёндошилиб, унинг барча даврлари ва воқеаларини беистисно қамраб олиш учун бу курашни "қаршилик ҳаракати" деб аташ лозим, деган фикр асосланади¹. Муаллиф бу ўринда Ўрта Осиёда совет ҳокимиятига қарши ҳар хил мақсадларда қўлига қурол олган турли ижтимоий табақалар, сиёсий кучлар, маҳаллий ва ерли бўлмаган халқлар, миллатларнинг курашларини назарда тутди. "Истиқлолчилар" деб аталиши лозим бўлган "қўрбоши Эргаш ва Холхўжалар совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борган бўлсалар-да, пировардида Қўқон хонлигини қайта тиклаб, хон бўлиш ниятини кўзлагани, бундай ҳукумат халққа ҳақиқий истиқлолни бера олмаслиги"ни таъкидлаб ўтади. Бир қарашда бу фикр ҳақиқатдан узоқ эмасдек туюлиши мумкин.

Дарҳақиқат, Туркистонда совет ҳокимиятига қарши курашганларни барчасини — оқ гвардиячилар, эсэрлар, кадетлар, рус деҳқонлари (крестьянлар армияси)ни истиқлолчилик, миллий озодлик, мустақиллик учун кураш таркибига киритиш мутлақо нотўғри. Бироқ Туркистон мустақиллиги учун қўлига қурол олган маҳаллий аҳолининг ватан озодлиги йўлидаги қонли курашларини соддагина қилиб "қаршилик ҳаракати" сифатида ёки унинг таркибида ёритиш уларнинг тарихий хизматларини, олий мақсадларини камситиш, етарли даражада баҳоламаслик бўлур эди. Туркистон мустақиллиги учун маҳаллий халқлар олиб борган кураш совет ҳокимиятига қарши қаратилган "қаршилик" ҳаракатининг муҳим ва кескин кўринишларидан бири эди, албатта. Бироқ бу ҳаракат айни пайтда энг уюшган, шиддатли ва узоқ давом этган халқ ҳаракати, миллий озодлик ҳаракати эди. Айнан шу оммавийлик, умуммиллий ғоялар, олий ззгу мақсадлар унга куч ва шиддат бағишлади, уни совет ҳокимиятига қарши бошқа ҳаракатлардан ажратиб турди. Айнан шу сабаблар туфайли бу кураш ўз мақсадларидан келиб чиққан ҳолда мустақиллик, миллий озодлик учун кураш сифатида таърифланишга лойиқ ва ҳақлидир. Айрим қўрбошиларнинг чекланган дунёқараши, масалан, хонликларни тиклаш ниятлари курашнинг моҳиятини, унинг озодлик учун олиб борилганини инкор эта олмайди, совет тарихшунослигида тадқиқотчилар онгига сингдирилган қарашлар ва мезонлар, яъни умуммиллий, умумхалқ аҳамиятига молик муҳим тарихий ҳодисаларни баҳолашга тор, шахсий ёки синфий манфаатлар нуқтаи назаридан ёндошиш, қандай оқибатларга олиб келгани маълум. Бунинг нати-

¹ Умаров Р. "Қаршилик ҳаракати" — ҳаммасини қамрайди. // "Фан ва турмуш". 1996.

жасида умумхалқ манфаати ва миллий ғояларнинг аҳамияти пучга чиқарилди. Бутун тарих, айниқса миллий озодлик ҳаракатлари тарихи сохталаштирилди. Фаразли мақсадларда курашга қўшилган кишилар ҳеч қачон омма орасида обрў-эътибор қозона олмаган. Айрим кўрбошилар орзу қилгандек хонлик тузумини тиклаш — қолоқ, консерватив тузумга қайтиш бўлур эди, лекин совет ҳокимиятига қарши оммавий халқ ҳаракати ўша даврдаги энг демократик ҳукуматлардан бири сифатида баҳоланишга лойиқ бўлган Туркистон мухториятининг ағдарилишига жавобан бошланди, унинг ғоялари озодлик учун кураш бўлди, курашнинг бошқа сардорлари, ғоявий раҳнаmolари ҳам Туркистон мухторияти каби ҳукумат тарафдори эдилар, буни замондошлар ҳам таъкидлагани юқорида кўрсатиб ўтилди. Эрк ва озодлик учун қўлга қурол олиб жангга кирган аждодларимиз уларнинг давлат идораси усулидаги тасаввуридан қатъи назар, энг аввало, мустамлакачилик кишанларидан халос бўлиш учун курашганлар. Фикримизча, бу мақсад йўлида олиб борилган ушбу курашнинг аҳамиятини унинг айрим иштирокчиларининг дунёқараши ва тасаввури чекланганлиги туфайли инкор этиш, соддалаштириш адолатдан эмас.

Ўрта Осиё ҳудудида совет ҳокимиятига қарши шу ерли бўлмаган аҳолининг бошқа мақсадларда, масалан, ҳокимият, адолат ёки бошқача тузум учун олиб борган курашлари ёки сиёсий фаолияти қаршилик ҳаракати сифатида баҳоланишга лойиқ, албатта.

Туркистон халқлари, айниқса уларнинг сардорлари эзгу ниётлар билан муқаддас озодлик учун жангга отланган мард инсонлар бўлганини кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар тасдиқламоқда. Хусусан кўрбошилар ҳақида эълон қилинган мақолаларда¹ қайд этилган асосли маълумотлар шундан далолат беради. Ушбу муаммо тадқиқига муносиб ҳисса қўшаётган тадқиқотчиларнинг хизматлари туфайли совет даврида ман этилган, эътибордан четлатилган архив ҳужжатлари, хорижий адабиётлар ва бошқа манбаларда қайд этилган маълумотлар асосида истиқлолчилик ҳаракатининг энг йирик, таниқли ва фидоий сардорларининг қиёфаси, фаолияти тикланмоқда. Чунончи бу борада фаол илмий изланишлар олиб бораётган тадқиқотчи Қ. Ражабов Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек кўрбошиларнинг ҳарбий фаолияти, сиёсий қарашлари, мақсадлари, инсоний фазилатлари, ўзаро муносабатла-

¹ Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати йўлбошчилари. // Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Т.: 1995. Б.51-62; Шамсутдинов Р.Т. Босмачилар ким бўлган? // “Фан ва турмуш”. 1997. № 1; Ўша муаллиф. Фарғона кўрбошилари // “Фан ва турмуш”. 1997. № 2.

ри, дунёқарашлари ҳақида қизиқарли маълумотларни аниқлаб, эълон қилди. Қўрбошилар нафақат эркаклар, балки аёллардан ҳам етишиб чиққанлиги, улар жасурликда эркаклардан қолишмаганлиги ҳақидаги маълумотлар, айниқса диққатга сазовордир.

Қўрбошилари ҳақида турли манбалар — архив ҳужжатлари, муҳожирлар хотиралари, хорижий адабиётларда қайд этилган маълумотлар Туркистон халқларининг мустабид совет ҳокимиятига қарши курашлари ниҳоятда кенг кўламга, чуқур илдизга, ғоявий, ташкилий, ҳарбий асосларга эга бўлган, эрк ва озодликни кўзлаган оммавий ҳаракат бўлганлигидан далолат беради.

Қўрбошилар ва умуман, истиқлол учун қўлга қурол олган фидойи инсонлар ҳақида салбий тасаввурларни қарор топтиришда совет тарихшунослигигина эмас, совет тузумининг ҳарбий, сиёсий мафкуравий бўғимлари, ЧК, Фавқулодда комиссия ГПУ (Бош Сиёсий Бошқарма)нинг хизматлари ҳам катта бўлган. Чунончи, Р. Шамсутдиновнинг Шермуҳаммадбек ҳақида ГПУ (Бош Сиёсий Бошқарма) томонидан тарқатилган уйдирма ва қўрбошининг унга жавобан раддияси ҳақида маълумот берувчи мақола совет ҳокимиятининг коммунистик партия, ГПУ, ЧК (Фавқулодда Комиссия) ва шу каби ташкилотлари "ўз муҳолифларини тузоққа илинтириш, халқ орасида обрўсини тўкиш мақсадида ҳеч қандай қабихликдан қайтмаганлиги"¹ ни кўрсатувчи яна бир далилдир. Маълум бўлишича, совет ҳокимиятининг тегишли ташкилотлари бу борада нафақат Туркистон ҳудудида, балки халқаро миқёсда иш олиб борганлар. 1930 йилда Туркияда чиққан "Ёш Туркистон" журналида чекист Оғабеков томонидан Шермуҳаммадбек ҳақида эълон қилинган мақолада қўрбоши ЧК (Фавқулодда Комиссия) билан хуфия алоқаларда айбланади. Бу мақола ҳақида кечикиб хабар топган Шермуҳаммадбек 1934 йилда юборган раддиясида бу маломатларни исботсиз тухмат эканлиги таъкидланиб, Оғабековни "майдон"га, яъни далиллар асосида курашга чорлайди. Журнал таҳририяти Оғабековнинг бу тухматини "чекистлар томонидан отилмоқда бўлган ифлос доғ", Шермуҳаммадбекнинг раддиясини эса "большевикларнинг шайтонлигини яна бир дафъа майдонга чиқариш", яъни намоён этиш, фош қилиш деб баҳолаб, қўрбошига ўз ишончини алоҳида таъкидлайди.

Туркистон миллий озодлиги учун олиб борилган қуролли кураш фронтига ўлкадаги яширин сиёсий ташкилотларнинг (масалан "Миллий иттиҳод", "Туркистон миллий бирлиги") ҳамда маҳаллий зиёлилар, жадидлар ва ҳатто ҳукмрон давлат ҳокимияти вакиллари бўлган маҳаллий коммунистларнинг муно-

¹ Шамсутдинов Р.Т. Босмачилар ким бўлган? // "Фан ва турмуш". 1997. № 1.

сабати ва ўзаро алоқалари масаласида ҳам қизиқарли маълумотлар аниқланмоқда. Тоталитар тузум, мустабид ҳукумат ҳукмронлиги шароитида мутлақо махфий ҳолатда олиб борилган бундай алоқалар ҳақидаги маълумотлар ҳам ўта сир тutilгани назарда тутилса, бу масаланинг аниқ ва асосли талқини нақадар мушкул ва масъулиятли эканлигини тасаввур этиш қийин эмас. Бироқ тарихий ҳақиқат, айниқса, муҳим аҳамиятга молик тарихий ҳодисалар ўтмиш саҳнасида ҳеч қачон изсиз ўчмаслиги ушбу масала ҳақида бугунги кунга қадар етиб келган айрим маълумотлар мисолида яна бир бор намоён бўлади. Совет ҳокимияти ва коммунистик партия ташкилотлари, мафкура, маориф, маданият бўғимларида, юқори раҳбарлик лавозимларда иш олиб борган раҳбарларнинг миллий озодлик кураш фронтига муносабатлари ҳақида сақланиб қолган айрим маълумотлар тадқиқотчиларни янги мулоҳазаларга ундамоқда. Бундай алоқалар ҳақидаги мулоҳазаларни илгари сураётган муаллифлар аввал эътибордан четлатилган манбалар ва маълумотлар асосида фикр юритиб, бу борада ҳали кўп изланишлар лозимлигини таъкидлаган ҳолда ўз хулосаларига қатъий ҳукм беришга шоянмайдилар, масалага ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият, ғоявий, мафкуравий муҳит, сиёсий кучлар мувозанати, мавжуд имкониятлар нуқтаи назаридан ёндошиб атрофлича мушоҳада юритишга уринадилар. Чунончи, Қ. Ражабовнинг¹ Файзулла Хўжаевнинг Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига муносабат ҳақидаги мақоласида келтирилган маълумотлардан маълум бўлишича, маҳаллий коммунистларнинг айримлари, жумладан, Ф. Хўжаев ҳам қуролли кураш фронтига душманлик муносабатида эмас, ватандошларга хос ҳамдардлик туйғусини туйганлар, аммо совет ҳокимияти олиб бораётган зўравонлик сиёсати, таъқиб ва тазйиқлар шароитида ҳамда хизмат вазифалари туфайли бу муносабатни ҳар доим ҳам ошкора намоён эта олмаганлар, бироқ ўзларининг амалий хатти-ҳаракатларида уларга ён босиб, ҳукуматни "истиқлолчилар" билан муросага чорлаганлар. Уларнинг талабларини тинч йўл билан амалга ошириб, келишиш йўлларини излаганлар, ягона олий мақсад йўлида бирлашишни истаганлар, бироқ бунга муваффақ бўла олмаганлар. Вазият тақозоси билан вақтинчалик ён босган ҳукумат бундай кайфиятдаги маҳаллий коммунистларни шубҳа остига олган. Ва имкон туғилиши билан улардан шафқатсиз ўч олган.

Шу ўринда мустақиллик туфайли ошкоралик юзини кўришга мушарраф бўлган муҳим тарихий маълумотлар асосида Тур-

¹ Ражабов Қ. Ф.Хўжаев ва миллий истиқлол ҳаракати // Файзулла Хўжаев. 100 йил. Т.: 1997. Б.48-55.

кистон озодлиги учун курашаётган кучларни ягона мақсад йўлида уюштириш, бу курашга ғоявий мазмун ва сиёсий тус бериш мақсадида ўлка зиёлилари ташкил этган "Туркистон Миллий Бирлиги" ташкилотининг фаолияти ҳақидаги илк хулосаларимизни баён этиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Тадқиқотлар кўрсатишича Туркистон бирлиги учун кураш масаласи Ўрта Осиёда совет ҳокимияти ўз ҳукмронлигини ўрнатгандан кейин аждоқларимиз олдидаги муҳим ва долзарб муаммолардан бирига айланди. Бунга қадар Туркистонда мустабид совет ҳокимиятига қарши олиб борилган курашларда 20-йиллардан бошлаб Туркистон бирлигини сақлаб қолиш мақсади ҳам илгари сурила бошланди. Бу ҳол совет ҳокимиятининг ўлкада олиб бораётган сиёсати ва келажак режалари билан боғлиқ эди, чунки бу пайтга келиб совет давлати Туркистонда ўзига қарши олиб борилаётган кескин курашларни енгиш мақсадида ўлкани парчалаб, республикаларга бўлиб юбориш мақсадини кўзламоқда эди. Бу борада совет давлати "Бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил!" мазмунидаги мустамлакачилик мақсадларини кўзлаган эди, албатта. Туркистон халқларининг энг онгли вакиллари "Куч бирликда!", "Бўлинганни бўри ер!" деган нақлларга амал қилиш — вазият тақозоси эканлигини ўз вақтида тушундилар. Туркистон бирлиги ва озодлиги масалалари ўзаро узвий боғлиқликда қўйила бошланди, яъни Туркистон бирлиги унинг шароитидагина сақлаб қолиниши мумкин эди, ўз навбатида, Туркистон мустақиллигига эришиш учун эса унинг бирлигини сақлаш, биргаликда курашиш лозим эди.

Туркистон бирлиги ва озодлигини тинч ва қонуний йўл билан қўлга киритишга эришиш йўлидаги уринишлар совет ҳокимияти томонидан кескин қаршиликка учраб, унинг ташаббускорлари тазйиқ ва таъқибларга дучор этилгач, бу мақсадга етишиш учун ягона йўл — халқ кураши эканлиги аён бўлди. Туркистонда бу йилларда қудратли тўфондек кўтарилган халқ қаршилигини ягона олий мақсад йўлида уюштириш, унга изчиллик, сиёсий тус бериш, ғоявий мазмун бағишлаб, маълум режа ва дастур асосида бошқариш зарурлигини англаган зиёлилар совет ҳокимиятига қарши олиб борилаётган ҳаракатларни, сиёсий партиялар, ташкилотлар фаолиятини бирлаштириш, изчил йўналишга солиш ниятида ягона, умумий, яширин ташкилот тузиш ва бу ташкилот орқали мустақиллик учун курашни Туркистон миқёсида бирлаштиришга, уюштиришга ҳаракат қилдилар. Ташкилот яширин фаолият юргизиши, унинг аъзолари, мақсадлари ўта махфий тутилиши зарур эди, чунки унинг фаолиятига совет давлати муассасаларида хизмат қилувчи маҳаллий ходимлар ва ҳатто масъул раҳбарлар ҳам бош қўшган бўлиб, ўлкадаги мустабид ҳукуматнинг таъқиб ва тазйиқлари уларнинг бу алоқаларини яширишга мажбур этар эди. Шу сабаблар ту-

файли ташкилот фаолиятига доир маълумотлар ҳағто, у туга-тилганидан кейин ҳам ниҳоятда сир сақланган.

Бу ташкилот ҳақида унга раислик қилган, Бошқирдистон ҳукуматининг собиқ раҳбари, Туркистон ва умуман совет давлатидаги туркий ва мусулмон халқлари истиқлоли учун жон куйдирган арбоб, таниқли туркшунос ва шарқшунос олим Заки Валидий Тўғоннинг¹ 1969 йилда Туркияда чоп этилган "Хотиралари"да қайд этилган маълумотлар асосида маълум тасаввурларга эга бўлиш мумкин.

Маълум бўлишича, Туркистон бирлиги ва мустақиллиги учун курашни уюштирувчи ташкилот тузиш учун дастлабки ташкилий ишлар 1921 йилда бошланган. Хива, ҳозирги Қозоғистон, Туркменистон ерларига, Фарғонага вакиллар юборилиб, ташкилот тузиш мақсадлари етказилгач, ғарбий Бухородаги Харғуш қишлоғига уларнинг вакиллари йиғила бошлаган. Чунончи, Фарғонадан Шермуҳаммадбек кўрбоши ва Раҳмонкул кўрбошиларнинг вакиллари ташриф буюрганлар. Йиғилишда Бухоро вакиллари ҳам ҳозир бўлганлар. 1921 йил июнь ойида Ситораи Моҳи Хосса саройининг хилват ҳужраларидан бирида Туркистон Миллий Бирлигининг дастури муҳокама этилиб, унинг етти банддан иборат "Умумплатформа"си, яъни дастурий асоси қабул қилинган. Унда қуйидаги мақсад ва вазифалар қайд этилган:

1. Истиқлолга эришиш.
2. Демократик жумҳурият тузиш.
3. Миллий кўшин тузиш.
4. Иқтисодий идора, темир йўллар, суғориш иншоотларини Туркистон истиқлоли манфаатларига мувофиқ тарзда ташкил этиш.
5. Маорифни замонавий даражага кўтариш ва Европа маданияти билан танишишни Россиянинг воситачилигисиз йўлга қўйиш.
6. Мактабларни ташкил этиш, табиий бойликлардан фойдаланиш. Миллий масалаларни ҳал этишда шу ерли миллатларнинг нуфузли нисбатини ҳисобга олиш.
7. Динга бутунлай эркинлик бериш, дин ишларига дунё ишларини (яъни сиёсат ва давлат ишлари назарда тутилган — Д.З.) аралаштирмаслик.

1921 йил 30 июлда Туркистон Миллий Бирлигининг умумий ва марказий кўмиталари ҳамда раиси сайланади, раис этиб Заки Валидий Тўғон сайланади. 1921 йил 2—5 августда Туркистон Мил-

¹ Заки Валидий Тўғон 1924 йил бошларида совет ҳукуматининг таъқибларидан қочиб Туркистонни тарк этган, Туркияда муҳожирликда яшаган.

лий Бирлигининг биринчи конгресси бўлиб ўтади, унда ташкилот муҳри тасдиқланади.

1921 йил 5—7 сентябрда Самарқандда Туркистон Миллий Бирлигининг иккинчи конгресси бўлиб ўтди. Унда ташкилотнинг 24 банддан иборат Низоми қабул қилинди, Туркистон байроғи тасдиқланди. Бу байроқ Туркистоннинг озодлик учун кураш байроғи сифатида тан олинади ва байроқ қабул қилинган 6 сентябрь Туркистоннинг миллий байрами сифатида эътироф этилади. Байроққа асос қилиниб, Салжуқийлар ва Қорахонийларнинг XI асрдаги турк олими Маҳмуд Кошғарий асарида тасвирлаб берилган байроғи олинган. Уни тайёрлаш комиссиясида Мунавварқори Абдурашидхонов, Тўракул Жонузоқов, Заки Валидий иштирок этганлар. Ушбу йиғилишда совет ҳокимиятига қарши курашаётган ҳар бир гуруҳ, тузилмаларга сиёсий маслаҳатчилар тайинланади.

Заки Валидий 1921 йил 25 июлда Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти номидан Туркиянинг таниқли арбоби Жамол пошшога ёзган мактубида ташкилотнинг мақсадларини шундай таърифлайди: "Мақсадимиз русларни бизнинг талабларимизни қабул қилишга мажбур этувчи йўللарни топиш, миллий ҳаракатимизни кучайтириш, бу курашга бугунги кунга мувофиқ сиёсий руҳ бериш..., "босмачи" тўдаларни ёш зиёлилар раҳбарлигидаги истиқлолчи аскарларга, ҳақиқий маънодаги ҳарбий жанговар кучларга айлантиришдир. Агар руслар Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистонда аскарый ва иқтисодий ишларни мусулмонлар кўлига топширишга рози бўлиб, Бухоро билан Хиванинг тўла мустақиллигини тан олсалар, улар билан сулҳ тузиб, янгидан муносабат ўрнатишга тайёрмиз. Бўлмаса халқ ичида ҳам, чет элда ҳам яқин кунларда советларга қарши жиддий бир ҳарбий ва сиёсий куч сифатида майдонга чиқишга тайёрланамиз. Туркистоннинг учала томони — шарқ, ғарб ва жануб учун ҳам Тошкент марказ бўлажак"¹.

Туркистон Миллий Бирлиги фаолиятдан совет муассасалари, коммунистлар партияси сафларида расмий вазифаларда ишлаётган ватанпарвар маҳаллий арбоблар яхши хабардор бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб турганлар, ягона олий мақсад йўлида имкон даражасида келишиб иш тутишга уринганлар. Бу ҳақда Заки Валидий куйидагиларни қайд этган: "Биз яширин иш олиб бораётган бўлсак-да, бу курашни совет муассасаларида, коммунистлар партиясида расмий вазифаларда ишловчи дўстларимиз билан тўла маслаҳатлашиб, бир йўналишда давом эттирадик... расмий вазифаларда ишловчи ўртоқларимиз Туркистон му-

¹ Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. Истамбул. 1969. Б.378-379 ёки А.З. Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер. Т.: 1997. Б.117-118.

сулмонларидан тузилган расмий кўшинларни, қизил миллий аскар қисмларни кучайтириш, совет муассасалари ва партия сафида мусулмон зиёлиларни кўпайтириш, бу ҳақдаги режаларни очиқ гапирмай юриши лозим эди... Махсус идораларнинг жуда қаттиқ кузатуви остига олинган Турор Рисқулов билан кўриша олмасдим, унинг хабарларини менга Тошкентдаги бошқирд армиясининг баъзи аскарлари олиб келарди. Лекин бошқа ҳукумат ва партия раҳбарлари билан Самарқандда учрашиб турардим"¹.

Туркистон Миллий Бирлигининг фаолияти тобора фаоллашиб боради. Халқ ҳаракатларини Фарғона, Самарқанд вилоятларида, Шарқий Бухорода кучайтириш мақсадида Туркистон Миллий Бирлиги вакиллари қизғин иш олиб борадилар. Чунончи, Шаҳрисабздаги Жаббор кўрбоши, Самарқанд яқинидаги Баҳромбек кўрбошилар Туркистон Миллий Бирлиги билан яқин алоқада, унинг таъсири остида бўлганлар. Туркистон Миллий Бирлиги Раиси Заки Валидий ўзига бириктирилган ҳудудлар — Самарқанд, Нурота, Жиззах, Каттакўрғон ва Ғузурда ташкилий ва тушунтириш ишлари олиб боради. Натижада 1923 йил 23 мартда Бухоро ҳарбий нозири Абдулҳамид Орипов, Шаҳрисабз мингбошиси Суондиқовлар ўз аскарлари билан ҳаракатдаги кўшинлар билан бирлашадилар.

Зарафшон воҳасидаги Очилбек, Қорақулбек кўрбошилар ҳам Туркистон Миллий Бирлиги вакиллари билан яқин алоқаларда бўлиб, ҳамкорликда иш тутганлар. Самарқанд вилоятида ҳаракат қилаётган кучларни уюштиришда Туркистон Миллий Бирлигининг таъсири катта бўлган, Жиззах ва Нурота орасида Ҳамроқул исмли йигит бошчилик қилган янги жанговар гуруҳ уюштирилган. Очилбек ва Баҳромбек гуруҳлари ҳам шу тариқа Туркистон Миллий Бирлиги буйруғи билан ташкил қилинган. Очилбекнинг ёнида Туркистон Миллий Бирлигининг вакили сифатида самарқандлик зиёли Қори Комил, Баҳромбекнинг ёнида эса зиёлилардан Ҳамроқулбек, Қори Муҳаммадлар иш олиб борганлар. Ҳожи Абдулқодир гуруҳида Туркистон Миллий Бирлиги аъзоларидан муаллим Шақурий бўлган. Шунингдек, Қорақулбек, Холбўтабек, Туроббеклар гуруҳларига ҳам Туркистон Миллий Бирлиги вакиллари сифатида зиёлилар жўнатилган.

1923 йилда 18 сентябрда Тошкентда Туркистон Миллий Бирлигининг еттинчи Конгресси бўлади. Заки Валидийнинг таъкидлашича, Туркистоннинг таниқли сиёсий арбоблари — Алихон Бўкайхон, Турор Рисқулов, Аҳмад Бойтурсун, ўзбеклардан Мунавварқори, Бухородан Ҳакимзода, Абдулқодир Муҳиддин, туркманлардан адвокат Қақадош Бердиев ва бошқалар больше-

¹ Заки Валидий Турон. Хотиралар. Ўзбекча нашрида. Б.123.

викларнинг махсус хизмат таъқиби остида бўлганлари туфайли бу Конгрессга кела олмаганлар. Туркистон Миллий Бирлигининг ҳукумат муассасаларида, большевикларнинг махсус идораларида хизмат қилаётган аъзолари конгресснинг хавф-хатарсиз, осойишта вазиятда ўтиши учун зарур чора-тадбирларни кўрганлар.

Конгресс 3 кун давом этади, унда 16 киши қатнашади. Конгресс Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилаётган курашда вазият Қизил Армия фойдасига ҳал бўлаётган бир пайтда бўлиб ўтади. Қизил Армия кўшимча ҳарбий кучлар олиб кетмакет ҳужумлар уюштираётганлиги туфайли маҳаллий кучлар чекина бошлаганлар, катта талафотлар кўрганлар. Ана шундай вазиятда Конгрессда Туркистон масалаларини халқаро масала даражасига кўтариш, миллий талабларни жаҳон жамоатчилигига етказиш ҳақида қарор қабул қилинади. Заки Валидийга муҳожирликдаги Мустафо Чўқаев билан биргаликда Туркистон Миллий Бирлигининг хорижий кўмитасини тузиш, Туркистон бирлиги ва мустақиллиги учун кураш тарихини ёзиб, жаҳон афкор оммасига етказиш топширилади. 3. Валидий 1924 йил бошида Туркистонни тарк этади. 1924 йил 23 ноябрда Берлинда Туркистон Миллий Бирлигининг хорижий кўмитаси тузилади. ТМБ нинг хорижий фаолияти алоҳида мавзу эканини қайд этиб, шуни таъкидлаш лозимки, унинг Туркистондаги 1923 йилдан кейинги даврдаги фаолиятини "Миллий Иттиҳод" ташкилоти фаолияти асосида тиклаш мумкин, чунки Туркистон Миллий Бирлигининг фаол аъзолари сифатида кўрсатилган Мунавварқори Абдурашидхонов, Тўракул Жонузоқовлар "Миллий Иттиҳод" аъзолари сифатида ҳам танилганлар. Совет манбаларида ҳам М. Абдурашидхонов ва Т. Жонузоқовлар "босмачилик"ни авж олдириш, уюштириш мақсадида улар орасида ташвиқот-тарғибот ишлари олиб борганлари таъкидланади¹.

Қайд этилган маълумотлардан маълум бўладиги, Туркистон зиёлиларининг аксарият қисми мустақиллик ва бирлик учун олиб борилган курашлардан четда турмаганлар, аксинча, оммавий халқ ҳаракатларига сиёсий тус бериб, миллий ғояларни сингдириш, олий ва ягона мақсад йўлида уюштиришдек шарафли ва масъулиятли вазифани ўз зиммаларига олганлар. Бу йўлда фаол саъй-ҳаракатлар олиб борганлар. Ҳатто совет муассасаларида хизмат қилган зиёлилар ҳам имкон даражасида авлодлар онгига истиқлол ҳақидаги орзу-умидларни, миллий руҳни сингдиришга уринганлар. Шу туфайли уларнинг аксарияти миллатчиликда айбланиб, қатағон этилганлар.

¹ Шамагдиев А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т.: 1961. Б.224.

Мустақиллик даврида Туркистон халқларининг совет ҳокимиятига қарши курашлари тарихига бағишланган илк диссертация курашнинг энг қизғин, кескин ўчоғи, юқори чўққиси бўлган Фарғона водийсидаги "истиклолчилик" ҳаракати тарихига бағишланди¹. Тадқиқотчи Қ. Ражабов 70 йил давомида қораланиб, маломатларга кўмилган ҳақиқат юзидан туҳмат пардаларини олиб ташлашга хизмат қилиши мумкин бўлган барча манбалар — архив ҳужжатлари, матбуот, хорижий ва маҳаллий адабиётларда, расмий ва норасмий манбаларда қайд этилган маълумотлар асосида "истиклолчилик" ҳаракатининг келиб чиқиш сабаблари, ҳаракатлантирувчи кучлари, асосий ривожланиш босқичлари курашнинг йирик намояндалари, қўрбошиларнинг сиёсий қиёфаларини Фарғона водийси доирасида ёритиб берди. Ниҳоятда тарқоқ, лекин аниқ маълумотларни изчиллик билан бир тизимга солган муаллиф бу ҳаракатнинг миллий озодлик характери, йўналиши, муҳим воқеалари, таниқли сардорларининг тарихий хизматларини аниқ маълумотлар асосида тиклаб берди.

Мустақиллик даври тарихшунослигида қўлга киритилган муҳим ютуқлардан яна бири — "истиклолчилик" ҳаракати Ўзбекистон Республикаси тарихига оид асарларда, олий ва ўрта таълим муассасалари, мактаблар учун чиқарилган дарсликларда ҳолисона баҳога сазовор бўлди². Бу дарсликлар орқали аждоқларимизнинг мустабид тузумга қарши олиб борган озодлик курашлари ҳақида ёш авлодлар онгида тўғри тасаввурлар ва қарашлар шакллантирила бошланди.

Хуллас, сўнгги 9 йил мобайнида шаклланиб, жадал ривожланиб бораётган ватан тарихшунослигида Туркистон озодлиги учун кураш масалаларини ўрганиш бўйича маълум натижалар қўлга киритилди. Энг аввало, бу кураш воқеалари "босмачилик" деган туҳмат тамғасидан халос бўлиб, "истиклолчилик" ҳаракати деган муносиб номга мушарраф бўлди, ўзининг ҳолисона, ҳаққоний баҳосини олди. Ушбу муаммонинг жуда кўп қирралари, хусусан йирик қўрбошилар фаолияти, кураш босқичлари, сабаблари, ҳарбий, ташкилий масалалар, кураш мақсадлари ҳақидаги муҳим маълумотлар аниқланди, хорижий адабиётлар билан танишиш йўлга қўйилди. Ва энг муҳими — нафақат илмий жамоатчилик, балки кенг омма ва ёш авлод онгида эрк ва озодлик учун курашган аждоқларимиз ҳақидаги сохта тасаввурларга барҳам берилиб, ҳолисона, ҳаққоний қарашлар қарор топа бошланди.

¹ Қ. Ражабов. Фарғона водийсида истиклолчилик ҳаракати. Тарих фанлари номзоди илмий даражаси учун тақдим этилган диссертация. Т.: 1954. 175 б..

² Ўзбекистон тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синф дарслиги. Т.: Ўқитувчи. 1994.

ХУЛОСА

Туркистондаги 1916 йил қўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги кураш воқеаларининг манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлили қуйидаги илмий хулосаларга олиб келади:

— 1916 йил қўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги воқеалар Туркистонда чоризм ва совет ҳокимияти олиб борган мустамлакачилик сиёсатига, зулмига ва ҳукмронлигига қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракати бўлиб, бир-бирининг узвий, мантиқий, тадрижий давоми бўлган;

— ҳар икки тарихий воқеа умумхалқ ҳаракати сифатида жамиятнинг барча тоифа вакиллари қамраб олган бўлиб, умуммиллий, умуминсоний манфаатлар учун, эрк ва адолатга эришиш йўлида олиб борилган;

— 1916 йил қўзғолонидаги тажрибалар 1918—1924 йиллардаги курашларда муҳим сабоқ бўлган ва миллий озодлик ҳаракатининг кўлами, уюшқоқлик, оммавийлик даражаси юксалиб, ривожланиб борган;

— мустабид тузум зулмига қарши бош кўтариш, унга итоат этмаслик кўринишида 1916 йилда бошланган халқ ҳаракатларининг мақсадлари тобора аниқ йўналишга эга бўлиб борган ва мустақил давлатчиликни тиклаш учун кураш даражасига етган;

— бу курашларни уюштиришда, уларга ғоявий мазмун касб этишда миллий зиёлилар, жадид тараққийпарварларининг роли ва хизмати катта бўлган;

— кучлар нисбати тенг бўлмаган шароитларда жуда катта фидойилик билан олиб борилган бу курашлар мустабид давлатларнинг ҳарбий устунлиги ва шафқатсиз қирғин сиёсати туфайли бостирилган.

Муаммонинг тарихшунослик нуқтаи назаридан жаҳон тарихшунослиги доирасида ва XX аср даврий чегарасида олиб борилган таҳлили эса қуйидаги хулосаларга асос бўлади:

— Туркистон истиқлоли учун кураш масалалари қарийб 80-йилдан бери жаҳон тарихшунослигида алоҳида диққат-эътибордаги муаммолардан бири бўлиб келган. Бунга сабаб, энг аввало, ушбу курашлар ҳақидаги тарихий ҳақиқатнинг ўз ватанида нотўғри талқин этилиб, бузиб кўрсатилганлиги бўлса, иккинчидан, бу курашлар ўзини "меҳнаткашлар ҳокимияти" сифатида кўрса-

тишга уриниб, жар солган совет ҳокимиятининг Туркистонда зўрлик билан ўрнатилиб, куч билан ҳукмронлик қилиб турган мустабид ҳукумат эканлигини фош этувчи муҳим далил эди.

— Собиқ СССР ҳукм сурган ва жаҳон икки лагерга бўлинган даврларда бу муаммолар тадқиқи кескин ғоявий кураш майдонига айланган. Бу ғоявий курашларда масалага ўз сиёсий манфаатлари, стратегик мақсадлари нуқтаи назаридан ёндошган совет тарихшунослиги ташаббусни қўлига олиб, баҳсларга илмий тус беришга йўл қўймаган, пуч даъволар, сиёсий айбловларга ва кескин қоралашга зўр берган, синфий кураш ҳақидаги пуч ақидаларга асосланган, бир ёқлама, асоссиз қарашларни зўрлик билан тарғиб ва ташвиқ қилиб келган.

Совет тарихшунослигининг аниқ нашрларини ҳаққоний манбалар билан қиёслаш, совет давридаги ижтимоий-сиёсий муҳитни ўрганиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, мустабид тузум даврида тарих фани тадқиқотлари бутунлай ҳукмрон мафкура назорати ва тазйиқи остида олиб борилган. Бу мафкура халқнинг асрий орзу-истаклари, талаб эҳтиёжларига жавоб беролмас, диний эътиқодни инкор этар, миллий манфаатларни ва қадриятларни тан олмас, реал воқеликдан узоқ эди. Туркистонда 1918—1924 йилларда совет ҳокимияти ва тузумига қарши олиб борилган оммавий халқ ҳаракатлари мустабид давлат мафкурасининг реал ҳаётга зидлиги, меҳнаткашлар манфаатига жавоб бера олмаганини исботловчи яққол далил эди. Коммунистик мафкура баландпарвоз ғояларни илгари сурса-да, аслида Туркистон халқларини ўз озодлиги, эрки, дини, тили, миллий ҳуқуқларидан маҳрум этиб, империя кишанларида сақлаш учун хизмат қилди.

Ана шу мафкура ақидаларига асосланган совет тарихшунослиги халқни ўзлигидан, тарихий хотирадан, ҳаққоний тарихидан маҳрум этиб, уни ўз измига бўйсунувчи, итоаткор, коммунизм мутаассибларига айлантириш мақсадини кўзлади. Халқни енгиш, уни ўзлигидан, тарихидан айириб, итоаткор, муте оммага айлантириш учун унга ҳаққоний тарихни эмас, коммунистик мафкура ғояларига мослаштирилган сохта тарихни яратиш лозим топилди.

Туркистонда 1916 йилда Россия империяси зулмига қарши кўтарилган оммавий халқ кўзғолонининг синфий талқини ҳам шу мақсадда яратилди. Чунки бу воқеанинг ҳаққоний талқини халқда миллий истиқлол ва унинг учун кураш истагини оловлантирар, кўзғолонда қурбон бўлган эрксевар аждодлар мисолида ватанпарварликка ундарди. Кўзғолон давомида илгари сурилган мақсадлар — Россия ҳукмронлигига барҳам бериш ғоялари эса бу империя меросхўри бўлган совет давлатининг ҳукмронлигига таҳдид соларди. Шу туфайли ҳам кўзғолоннинг асл моҳияти ва мақсадларини илк бор илмий асосда ёритишга

уринган миллий зиёлилар (Т. Рискулов ва бошқалар) кескин танқид ва гоёвий ҳужумларга дучор бўлди, ҳукмрон тузум "душманлари" деб эълон қилинди. Бу қўзғолоннинг ниҳоятда маъхум, синфийлаштирилган, сийқаллаштирилган талқини яратилди ва зўрлик билан қарор топтирилди. 30—40-йилларда большевикча-сталинча, 50-йиллар ўртасидан эса марксча-ленинча концепция (қарашлар тизими) деб аталган бу талқинда 1916 йил қўзғолони Россия ҳукмронлигига эмас, Россия "империализмига, рус буржуазияси ва маҳаллий бойларга" қарши миллий озодлик кураши сифатида ёритилди. Лекин рус империализми, маҳаллий бойлар, рус буржуазиясини тугатган совет давлати ҳам Туркистон халқларига миллий озодлик бера олмади. Совет давлати яна шу халқ қаршичилигига дуч келди ва ўзига қарши кескин курашларни узоқ вақтларгача енга олмади.

Туркистондаги 1916 йил қўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги оммавий халқ ҳаракатлари моҳияти жиҳатидан бир хил — мустабид тузум зулми ва ҳукмронлигига қарши қаратилган бўлса-да, улар совет тарихшунослигида турлича баҳоланди. Биринчиси, яъни 1916 йил қўзғолони "эзилган синфлар" кураши деб, 1918—1924 йиллардаги курашлар эса "синфий душман", "эзувчи синфлар" кураши сифатида кўрсатилди. Оммавийлиги, давомийлиги, шиддати, кўлами, уюшқоқлик даражаси ва сиёсий мақсадлари аниқлиги жиҳатидан 1916 йил қўзғолонига нисбатан анча юқори поғонада турган 1918—1924 йиллар воқеаларининг совет тарихшунослигидаги сохталаштирилиши ҳам юксак даражада бўлди. 1916 йил воқеалари талқинида унинг сабаблари сифатида тор доирада бўлса-да мустамлакачилик зулми (империализмнинг) кўрсатиб ўтилди, кураш умумий тарзда "империализмга қарши миллий озодлик ҳаракати" сифатида ёритилди. Лекин 1918—1924 йиллардаги воқеалар талқинида уларнинг сабаблари, моҳияти ва мақсадлари бутунлай қораланди, чунки 1916 йил воқеалари совет ҳокимиятидан аввал ҳукм сурган мустабид тузумга, 1918—1924 йил курашлари эса бевосита совет ҳокимияти, совет давлати ва тузумига қарши қаратилган эди.

Совет тарихшунослигида маҳаллий зиёлилар, жадид тараққийпарварларининг Туркистондаги курашлардаги роли масаласи ҳам ўзининг холисона талқинини ололмади. 1916 йил воқеалари талқинида жадидлар "хоин" сифатида, "эзилган синфларга қарши чиққанликда, мустабид ҳукуматни қўллаганликда" айбланса, 1918—1924 йиллардаги курашларда жадидлар "синфий душман — эзувчи синфларни қўллаб-қувватлаганликда" айбландилар. Умуман, совет адабиётларида жадид тараққийпарварлари ҳамisha халққа қарши қўйиб келинди, уларнинг маърифатпарварлик ва сиёсий фаолияти, юксак орзу-истаклари нотўғри талқин

этилиб, бузиб кўрсатилди, улар "халқ душмани" сифатида қораланди.

Хуллас, совет тарихшунослигида Туркистон халқларининг мустабид давлатлар — чоризм ва совет давлати зулми ва ҳукмронлигига қарши курашлари ўзининг ҳаққоний талқинини ололмади. Бу курашларнинг умуммиллий ва умумхалқ манфаатлари учун олиб борилгани яширилиб, мутлақо асоссиз равишда синфий манфаатлар ва инқилоб гоялари соясида кўмиб юборилди, уларнинг умумхалқ ҳаракати инкор этилди.

Ўз ватанида яширилган, бузиб кўрсатилган тарихий ҳақиқат хорижда ошкораликка йўл излади. 20-йиллар охиридаёқ муҳожир ватандошларимиз Туркистон истиқлоли учун курашлар ҳақидаги тарихий ҳақиқатни жаҳон жамоатчилигига етказиш мақсадида бу воқеаларнинг ҳаққоний талқини битилган илк мақолалар ва хотираларини хорижий матбуотда эълон қила бошладилар. 30—40-йилларда уларнинг илк илмий асарлари, 50—60-йилларда йирик монографиялари чоп этиди. Инглиз, немис, турк, француз тилларида чоп этилган бу асарлар хорижий тарихшуносликда Туркистон озодлиги учун кураш воқеалари ўзининг ҳаққоний талқинини олишида катта роль ўйнади. Кураш воқеаларининг гувоҳлари, замондоши ва иштирокчилари бўлган Абдулла Ражаб Бойсун, Заки Валидий Тўғон, Мустафо Чўқаев, Шермухаммадбекларнинг аниқ фактлар ва далиллар билан асосланган хотиралари бошқа манбалар билан тўлдирилган ҳолда йирик тадқиқотларга асос бўлди. Натижада хорижий тарихшуносликда XX асрнинг биринчи ярмидаёқ бу курашлар моҳияти тўғри баҳоланди.

Хорижий тарихшуносликда 1916 йил кўзғолони ва 1918—1924 йиллардаги курашлар моҳияти жиҳатидан бир хил, кейингиси аввалгисининг давоми, анча уюшган, сиёсий тус олган, шакли жиҳатдан юқори босқич эканлиги эътироф этилди, ҳар икки воқеа Туркистон халқларининг миллий озодлиги учун олиб борилган халқ ҳаракати сифатида баҳоланди. Совет ҳокимияти эса мустабид Россия империясининг давомчиси, меросхўри эканлиги алоҳида таъкидланди. Бу кураш воқеаларининг асосий мақсади Туркистонда Россия ҳукмронлигига, зулмига чек қўйиш бўлганлиги қайд этилди.

Хорижий тарихшуносликда немис ва турк тарихшунослиги бу муаммолар талқинида алоҳида ўрин тутди, катта илмий натижалари билан ажралиб туради ва бу, энг аввало, ушбу тилларда муҳожир ватандошларимиз ижод қилгани билан изоҳланади. Туркистондаги маҳаллий шарт-шароит, хусусиятлар ва ички омиллардан, содир бўлган воқеалардан яхши хабардор бўлган, халқнинг орзу-армонларини яхши билган муҳожир ватандошлар ижодида Туркистон миллий озодлиги учун кураш тарихининг энг муҳим масалалари илк бор ўзининг ҳаққоний талқинини олди.

Совет ҳокимиятига қарши кураш сабаби ва мақсадларини тўғри баҳолай олган инглиз-америка тарихшунослигида баъзи масалалар, масалан, кураш босқичлари, мағлубият сабаблари, сардорлар — қўрбошиларнинг маънавий-сиёсий қиёфаси, фаолияти каби масалаларда шошилинич, юзаки ёки зиддиятли мулоҳазалар ҳам учраб туради ва бу, энг аввало, маҳаллий шарт-шароит, ички омиллардан беҳабарлик, манбаларнинг етишмаслиги билан изоҳланади. Лекин бундай камчиликлар хорижий муаллифларнинг кураш моҳияти ҳақидаги яқдил қарашларини инкор эта олмайди.

Хорижий тарихшуносликда Туркистонда мустабид давлатлар ҳукмронлигига қарши қаратилган курашлар моҳияти ҳақида яқдил хулосалар билдириш билан бирга айрим тадқиқотларда бу воқеаларни диний ҳаракат (яъни мусулмонларнинг кофирларга қарши юриши) ёки миллатлараро кураш, миллий ихтилоф сифатида талқин этишга уринишлар ҳам учраб туради. Ўлкадаги ҳақиқий аҳволдан беҳабарлик, манбалардан фойдаланиш имкони чеклангани туфайли юзага келган бундай юзаки ва шошилинич мулоҳазалар айрим тадқиқотларга хос нуқсон бўлиб, муаммо тарихини ниҳоятда сохталаштириб юборган совет нашрлари таъсирида яратилган.

Умуман олганда, хорижий тарихшунослик намуналарининг аксарияти масаланинг моҳиятини тўғри баҳолай олиш, ҳолисона ёритишга уриниш билан совет тарихшунослигидан катта фарқ қилади ва муаммонинг "марксча-ленинча" талқинига мутлақо зид қарашларни илгари суради.

Хорижий тарихшунослик ва совет тарихшунослигининг манбавий асослари таҳлилидан маълум бўлишича хориж тадқиқотчилари муҳим тарихий манба сифатида замондошларнинг хотиралари, кўрсатмалари, асарларидан кенг фойдаланганлар. Совет тарихшунослигида эса ҳаққоний ва ҳолис қарашлар эътиборга олинмаган, атайин четга сурилган, улардан фойдаланиш, илмий истеъмолга киритиш ман этилган.

Тадқиқотларнинг манбавий асоси, масалага ёндошувда кўзланган мақсадлар уларнинг илмий натижаларини белгилаб берган. Энг ишончли манбалар — замондошлар гувоҳлиги ва хотираларидан ҳолисона фойдаланган хорижий тадқиқот намуналарида совет ҳокимиятига қарши кураш моҳияти, сабаб ва мақсадлари ўзининг тўғри баҳосини олишга мушарраф бўлди. Чекланган бир ёқлама расмий маълумотлардан ноҳолисона асосда, тор манфаатлардан келиб чиққан ҳолда фойдаланган совет тарихшунослигида бу муаммо мутлақо нотўғри талқин қилинди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги қўлга киритилиб, мустамлакачилик, мафкуравий қуллик, иқтисодий, сиёсий, маънавий қарамликка барҳам бе-

рилгач, Ватанимизда қонуний асосда қарор топган ҳурфикрлик ва ошкоралик шароитида ривожлана бошлаган тарих фанида туб ўзгаришлар содир бўлди. Коммунистик мафкура, ҳукмрон мустабид давлат таъйиқидан халос бўлган тарих фани ва тарихчилар зиммасига ҳаққоний, ҳолисона тарихни яратиш, жамият, халқ, миллатнинг маънавий юксалишига, уни ўзлигини англаштиришга хизмат қилиш масъулияти юкланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда қабул қилинган қарори¹ тарих фанини ривожлантиришга янада катта имкониятлар яратди. Бунга қадар республикада олиб борилган илмий изланишлар янада жонланиб, изчил ва мақсадли тус олди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ барча тарихий манбалардан эркин фойдаланиш имкони яратилиши билан тарихимизнинг сохталаштирилган, бузиб кўрсатилган ёки унутилган саҳифаларини қайтадан ҳаққоний асосда тиклаш мақсадида бошлаб юборилган изланишлар ўз илмий самарасини бермоқда.

90-йиллар давомида Туркистонда мустабид давлатлар — Россия империяси ва совет давлати ҳукмронлиги ҳамда зулмига қарши олиб борилган курашлар тарихининг жуда кўп масалалари ўзининг ҳаққоний ва ҳолисона талқинини олди. Энг муҳими — илмий жамоатчиликнинг алоҳида диққат-эътиборида бўлиб келаётган бу курашларнинг асл моҳияти, сабаблари ва мақсади ўзининг ҳаққоний баҳосини олишга сазовор бўлди.

Бугунги кунга келиб, Президент И. Каримов таъкидлаганидек, "биз тарихимизнинг қораланган, бузиб кўрсатилган саҳифаларини оқлаб бўлдик, эндиликда асосий вазифа унинг илмий асосланган талқинини яратишдир"². Дарҳақиқат, илмий жамоатчилик олдида турган навбатдаги муҳим вазифа — бу ўтмиш тарихимизни, хусусан Туркистоннинг мустамаккачилик даврининг чуқур илмий асосланган тарихини яратишдир. Шу даврнинг энг муҳим муаммоси бўлган Туркистондаги мустабид тузумга қарши курашлар тарихи ҳам ўзининг шундай илмий асосланган талқинини кутмоқда. Ҳозирга қадар ватан тарихшунослигида бу муаммолар тарихининг илмий-назарий асослари ишлаб чиқилди, жуда кўп янги маълумотлар аниқланди. Эндиликда бу курашларнинг кам ўрганилган, муаммоли, мунозарали ёхуд ҳали тадқиқ этилмаган масалаларини ўрганиш,

¹ ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг "Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарори. "Ўзбекистон овози". 1998 й. 28 июль.

² И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: 1997. Б.142.

илмий истеъмолга киритилмаган манбаларни қиёсий ва холисона тадқиқ этиш лозим.

Хуллас, 1916 ва 1918—1924 йилларда мустабид тузумга қарши халқимиз олиб борган курашларнинг чуқур илмий асосланган, ҳаққоний талқинини тиклаш тарихчилар олдида турган долзарб вазифалардан биридир. Зеро, Президент Ислам Каримов қайд этганидек "...элим деб, юртим деб, келажакни ўйлаб заҳмат чеккан, Ватанимиз озодлиги йўлида курашган ...аждодларимиз меҳнатини юзага чиқариш, уларни қадрлаш, руҳи покларини шод қилиш, эзгу ишларини давом эттириш биз учун, бугунги кун авлодлари учун ҳам фарз, ҳам қарз"¹.

¹ И.Каримов. Бухоро шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзи. //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, Тошкент, 1998, 371-бет.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. ТУРКИСТОНДА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ЗАМОНДОШЛАР ГУВОҲЛИГИДА	6
1-§. Туркистонда 1916 йил кўзғолонига доир манбалар	6
2-§. Совет ҳокимиятига қарши 1918—1924 йиллар халқ курашлари ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашлар	24
II БОБ. МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ҲАҚИДАГИ СОВЕТ ТАРИХШУНОСЛИГИ КОНЦЕПЦИЯСИ	44
1-§. 1916 йил кўзғолонининг большевикча-ленинча талқини	45
2-§. Совет тарихшунослигининг “босмачилик” концепцияси	79
III БОБ. ТУРКИСТОНДА МУСТАБИД ТУЗУМГА ҚАРШИ КУРАШ МАСАЛАЛАРИ ХОРИЖИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА	107
1-§. Туркистондаги 1916 йил кўзғолони хорижий тарихшунослик талқинида	109
2-§. Хорижий тарихшуносликнинг 1918—1924 йиллардаги кураш воқеалари ҳақидаги асосий илмий хулосалар	116
IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ ЯНГИЧА ЁНДОШУВЛАР ВА ИЛК НАТИЖАЛАР	135
1-§. 1916 йил кўзғолони ҳақидаги янгича қарашлар	136
2-§. Истиқлолчилик ҳаракати: янгича талқин ва муаммолар ..	143
ХУЛОСА	167

Доно Зиёева (Ҳамидовна)

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

Муҳаррир *Карим Норматов*

Мусаввир *Шухрат Одилов*

Бадий муҳаррир *Анатолий Бобров*

Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*

Кичик муҳаррир *Назми Фозилова*

Мусахҳиҳ *Мавжуда Насриддинова*

ИБ № 3906

Босишга 13.12.2000 й. да рухсат этилди. Бичими 84x1081/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма. 9,24 шартли босма тобоқ. 9,8 нашр босма тобоғи. Жами 3000 нусха. 363 рақамли буюртма. 120-2000 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг
Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Тошкент
рангли босма фабрикаси. Тошкент, Усмон Юсупов кўчаси, 86-уй.

Зиёева Доно.

Туркистон миллий озодлик ҳаракати: (Мустабид туркистонга қарши 1916 йил ва 1918—1924 йиллардаги халқ қурағи тарихшунослиги) /Д. Алимова таҳрири остида.— Т.: Фан ва санъат номиди Адабиёт ва санъат нашр., 2000 —176 б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиyasi Тарих институти.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ барча тарихий маълумотлардан эркин фойдаланиш ва уларни холисона тадқиқ этиш имкони яратилиши билан ҳаққоний тарихимизни тиклаш мақсадида илмий изланишлар бошлаб юборилди. Ушбу тадқиқот ана шундай изланишларнинг дастлабки маҳсули бўлиб, тарихчи-олимлар, ўқитувчилар, талабаларни Туркистон миллий озодлик ҳаракати тарихшунослик масалалари, муаммолари билан таништиради, илғари яширилган, талаштирилган ёки бузиб кўрсатилган тарихий ҳақиқатдан огоҳ эт

ББК 63.3